

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YENİÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

MEHMED EMİN RESULZADE’NİN AZERBAYCAN
TARİHİ, RUSÇA’DAN TÜRKÇEYE ÇEVİRİ
VE DEĞERLENDİRMESİ

FATMA RODOPLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. MEHMET AKİF ERDOĞRU

İZMİR 2012

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum Mehme Emin Resulzade'nin Azerbaycan Tarihi, Rusça'dan Türkçe'ye Çeviri ve Değerlendirmesi adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Fatma RODOPLU

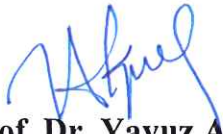
TUTANAK

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun ..31../..05...../.....2012.... tarih ve .....14/14..... sayılı kararı ile oluşturulan jüri ....Tarih Yeniçağ Tarihi.... anabilim dalı yüksek lisans öğrencisi .....Fatma Rodoplu.'nın aşağıda (Türkçe / İngilizce) belirtilen tezini incelemiş ve adayı ..20.../06...../...2012... günü saat ....10.30.....'da ...65 dk.... süren tez savunmasına almıştır.

Sınav sonunda adayın tez savunmasını ve jüri üyeleri tarafından tezi ile ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirerek tezin başarılı/~~başarısız~~/~~düzeltilmesi~~-~~gerekli olduğuna oybirliğiyle~~/~~oyçokluğuyla~~ karar vermiştir.

Prof. Dr. M. Akif Erdoğan
BAŞKAN

Başarılı
Başarısız

Prof. Dr. Yavuz Akpınar

Düzeltilme (Üç ay süreli)

Doç. DR. Vehbi Günay
ÜYE

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (Üç ay süreli)

Başarılı

Başarısız

Düzeltilme (Üç ay süreli)

Tezin Türkçe Başlığı : Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan Tarihi, Rusça'dan Türkçe'ye Çeviri ve Değerlendirmesi.

Tezin İngilizce Başlığı : : The History of Azerbaijan Written by Mehmet Emin Resulzade, Translation from Russian to Turkish and its Evaluation.

* 1. Yüksek Lisans Tezi savunma süresi asgari 45 azami 90 dakikadır.

2. Tutanak (jürinin karar ve imzaları haricinde) bilgisayarda doldurulmalıdır.

3. Tez başlığı (İngilizce ve Türkçe) mutlaka belirtilmelidir.

4. Yüksek Lisans Tez savunmasında üyelerden en az birinin E.Ü.Lisansüstü eğitim öğretim yönetmeliğinin 17(2) maddesi gereğince anabilim dışından olması zorunludur.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR	III
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

MEHMED EMİN RESULZADE’NİN HAYATI VE ESERLERİ	2
1. Hayatı	2
2. Eserleri	9
3. Yazmanın Tanıtımı	11

II. BÖLÜM

AZERBAJYCAN TARİHİ’NİN GELİŞİMİ (ÇEVİRİ).....	13
---	----

III. BÖLÜM

DEĞERLENDİRME	64
---------------------	----

SONUÇ.....	163
------------	-----

KAYNAKÇA	165
----------------	-----

ÖZGEÇMİŞ.....	171
---------------	-----

ÖZET.....	172
-----------	-----

ABSTRACT	174
----------------	-----

TIPKIBASIM

ÖNSÖZ

Azerbaycan bulunduğu coğrafya itibarıyla büyük önem arz eder. Azerbaycan tarih boyunca Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan en kolay yol olmuş, Türk yayılmasında bir geçit vazifesini görmüştür. Azerbaycan Batı'daki Türk dünyası ile Doğu'daki Türk dünyasını birbirine yaklaştırma özelliğini taşımıştır. Siyah altın denilen petrol ve doğalgaz serveti burasını dünyanın en önemli merkezlerinden biri yapmış, ayrıca arazisinin verimliliği de yüzyıllarca burayı en cazip memleketlerden biri haline getirmiştir.

En eski Türk yurtlarından biri olan Azerbaycan'da yıllarca süren Rus baskılarına rağmen Azeri münevverlerinin faaliyetleri devam etmiştir. Milli duygu, milli edebiyat, milli varlık, milli hayat ve istiklallerini kazanma uğrunda inanç ve çabaları hiç bitmemiştir. Azeri milliyetçiliğinin esas unsurlarını belirleyenler arasında Hasan Bey Zerdabi, Mirza Feth Ali Ahundzade, Ali Merdan Topçubaşılar ve Ali Bey Hüseyinzade'nin isimlerini saymak gerekir.

Mehmed Emin Resulzade de çok zorlu ve değişken sosyal-siyasî koşullar altında Azeri halkının ve vatanının geleceği uğrunda savaş vermiş ve bu düşüncelerini hayata geçirmek için mücadele etmiştir. Halk kitlelerine öncülük eden, onlara yol gösteren insanlara her zaman ihtiyaç duyulmuştur. Onları diğer insanlardan ayıran; olaylarla ilgili öngörülerini, zamanın nabzını tutabilmeleri ve halkların gelişmesini sağlayabilecek yolları bulmalarıdır. İşte Resulzade bu şekilde ömrünü Azerbaycan halkının mücadelesi için harcamış ve günümüzde de hala pek çok kişi tarafından kahraman olarak görülmekte ve saygıyla anılmaktadır.

Üzerinde tez çalışması yaptığım *Azerbaycan Tarihi'nin Gelişimi* adlı bu eser de Mehmed Emin Resulzade tarafından yazılmıştır. Yazar, eserde eski dönemlerden 1920'li yıllara kadar olan Azerbaycan coğrafyası tarihini anlatmıştır.

Değerli devlet adamı Mehmed Emin Resulzade tarafından yazılan, tez çalışmasına konu olan bu kıymetli yazma, bana, değerli hocam Prof. Dr. Yavuz Akpınar aracılığıyla ulaşmıştır. Yavuz Akpınar'a ise Resulzade'den sonra Azerbaycan Milli Merkezi Başkanlığı yapmış olan Kerim Oder'den intikal etmiştir.

Çalışmamızın giriş bölümünde Azerbaycan tarih yazıcılığı ile ilgili kısa bilgiler verilmiş, bölgeyle ilgili yazılan en eski kaynaklar zikredilmiş; birinci bölümde Mehmed

Emin Resulzade'nin hayatı, eserleri ve yazmanın tanıtımı yapılmıştır. İkinci bölümde yazmanın Rusça'dan günümüz Türkçesine çevirisi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Resulzade'nin verdiği bilgiler çağdaş kaynaklarla karşılaştırılarak genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmada genel olarak Azerbaycan Türkçesi kaynaklarından yararlanılmıştır. Resulzade'nin verdiği bilgilerin bu kaynaklarla çelişmediği görülmüştür. Aynı eserdeki bilgiler Türkçe ve Rusça kaynaklarla da karşılaştırılmıştır.

İncelemeye çalıştığımız eserde Resulzade, Azerbaycan coğrafyasının kadimden beri olan tarihini anlatmıştır. Genellikle siyasi özellik taşıyan olayları kronolojik sırayla vermiştir. Sık sık da Azerbaycan coğrafyasına değinerek, Azerbaycan'ın doğal kaynaklarını ve iklim şartlarını dile getirmiştir.

Azerbaycan coğrafyasında kurulan devletlerin her birinin Anadolu coğrafyasında kurulan devletlerle muhakkak ilişkileri olmuştur. Dolayısıyla Resulzade, Azerbaycan tarihini yazdığı anda aslında aynı zamanda dolaylı olarak, hem Selçuklu hem de Osmanlı tarihini de anlatmış olmaktadır. Azerbaycan sahasının yıllarca Türk ve Farsların mücadele alanları olduğunu göz önüne alırsak İran tarihini de Azerbaycan tarihinin içinde öğrenmiş oluruz.

Tezi hazırlama sürecinde değerli vakitlerini benden esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan'ya, maddi desteklerinden dolayı Türk Tarih Kurumu'na, Bakû'ye davet eden Azerbaycan Tarih Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Tofiq Mustafazade'ye, tezimin kaynağını teşkil eden bu eserin bana ulaşmasını ve elindeki kaynakları kullanmamı sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Yavuz Akpınar'a, yüksek lisans sürecinde, hatta savunma sınavında dahi tarihçilik metodolojisi açısından kazandırdığı değerli bilgiler için kıymetli hocam Doç. Dr. Vehbi Günay'a, anlayış ve desteklerinden dolayı Balkan Araştırma Enstitüsü'nden sayın hocalarım Prof. Dr. Ahmet Günşen ve Doç. Dr. Ömer Soner Hunkan'a, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi'nden sevgili dostum Doç. Dr. Aida Ağakerim Paşalı'ya, M. F. Ahundov Kütüphanesi çalışanlarına, hayatım boyunca desteklerini hep yanımda hissettiğim annem, babam ve kardeşime, ayrıca Bakû'deki ikinci ailem olarak gördüğüm değerli dostum Hekim İlham Aliyev ve ailesine sonsuz teşekkürlerimi bir borç bilirim.

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
İ.A.	İslâm Ansiklopedisi M.E.B. yayını
Ö.	Ölümü
s.	Sayfa
S.	Sayı
T.D.V.İ.A.	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
Üniv.	Üniversite
vb.	Ve benzeri

GİRİŞ

Azerbaycan tarihi incelenirken erken dönem Azerbaycan tarihi için arkeolojik kalıntılar, abideler, eski yazılı eserler gibi kaynaklara başvurulmaktadır. Eski Yunanlılar Doğu âlemi ile alakadar olmuşlar ve bu ülkeler hakkında muhtelif eserler yazmışlardır. Azerbaycan arazisi ve eski topluluklar hakkında ilk ve nispeten geniş malumât Eski Yunan tarihçisi Herodot'un "*Tarih*" adlı eserinde verilmiştir. IV-X. asırlarda Azerbaycan tarihiyle ilgili bilgilere ancak Bizans, Eski Alban ve Ermeni kaynakları ile Arap eserlerinden ulaşılmaktadır. XI-XVIII. yüzyıllardaki yazılı kaynaklar ise Arap, Fars ve Türk dillerinde yazılmıştır.

XIX. yüzyılda yaşamış tarihçiler de Ortaçağ tarihçilerinin geleneklerini devam ettirerek Azerbaycan coğrafyasından bahsetmişlerdir. Mirza Adıgözel Bey Karabağî, Mirza Yusif Karabağî, Mir Mehdi Hezanî, Ahmed bey Cevanşir, Mirza Cemal Karabağî, Karabağ tarihi hakkında eserler yazmışlardır. Kerimağa Fateh ve Hacı Seyid Abdülhamid Şeki Hanlığı'nın, A. Bakıhanov ise *Gülüstani-İrem* adlı eserinde Azerbaycan'ın ve Dağıstan'ın eski zamanlardan kendi dönemine kadarki tarihi olaylarını anlatmıştır.

M. Emin Resulzade de yazmış olduğu bu eserle Azerbaycan tarih yazılığına değerli bir katkı yapmıştır. Türkçülüğün temsilcilerinden olan Resulzade, eserini belli bir çerçevede yazmıştır. Kadim dönemden başlayarak, Azerbaycan tarihini anlatmaya başlamış, Çarlık Rusya'nın bölgeyi işgal ettiği tarihe kadarki kronolojik sıralamayı vermiştir. Resulzade, siyasi hadiseleri anlatmasının yanı sıra, Azerbaycan coğrafyası, kültürü ve o coğrafyada hâkim olmuş dinleri ve onların bölgeye etkilerini de yazmıştır. Bunu yaparken Herodot'tan başlayarak eskiçağ tarihçilerinden, Ermeni, Arap, Alman ve Türk tarihçilerinin eserlerinden yararlanmıştır.

Bu eserin Türkçeye kazandırılması, tarihi önemi tartışılmaz bir devlet adamı olan Resulzade'nin fikirlerinin tanıtılması ve bilinmesi açısından oldukça önemlidir.

Çalışmam esnasında Azerbaycan Tarih Kurumu'nun davetiyle Bakû'de bulunarak konuyla alakalı çeşitli araştırmalarda bulundum. El Yazmaları Enstitüsü ve Ahundov Kütüphanesi yoğun olarak çalışma yaptığım yerlerdi. Özellikle kütüphanede konuyla ilgili yapılan doktora tez çalışmaları yol gösterici mahiyette oldu.

I. BÖLÜM

MEHMED EMİN RESULZADE’NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. Hayatı

Azerbaycan’ın yetiştirmiş olduğu en değerli yazar, fikir ve devlet adamlarından biri olan Mehmed Emin Resulzade¹, 31 Ocak 1884 yılında Bakû’de doğdu. Babası Hacı Molla Ali Ekber, annesi ise Zalkızı Ziyet’tir. İlk eğitim ve öğretimini meşhur maarifçi-pedagog Sultan Mecid Ganizade’nin müdürü olduğu II. Müslüman-Rus Mektebi’nde alan Resulzade daha sonra Teknik Okul’a gitti.

Küçük yaşlarından itibaren aile çevresinde tam bir Türk- İslam terbiyesi alarak bu hayatın doğal bir neticesi olarak Arapça ve Farsça öğrendi. Özellikle Fars diline hâkimiyeti yüksek derecedeydi.²

Resulzade gençlik yıllarında Bakû’de bir basımevinde dizgici ve musahhah olarak çalışırken kendini yetiştirdi. İlk yazısı 1903 yılında Tiflis’te yayımlanan “*Şarki Rus*” adlı gündelik gazetenin yirminci sayısında çıktı. 1905’ten sonra Bakû’de Ali Bey Hüseyinzade ile Ahmet Ağaoğlu’nun çıkardığı “*Hayat*”, Hüseyinzade Ali Bey’in çıkardığı “*Füzuyat*”ta yazılar yazmıştır. “*İrşad*”ve “*Terakki*” dergi ve gazetelerinde de yazıları vardır. Daha sonra 1905-1907 yılları arasında “*Himmet*”, “*Tekâmül*” ve “*Yoldaş*” dergilerinin yazarlarından oldu ve bir ara Tekâmül’ün başyazarlığına yükseldi.

Resulzade, sosyal ve siyasi hayatla ilgili faaliyetlerine çok genç yaşta başlamıştır. 1904 yılının sonlarında, 20 yaşındayken sosyal demokrat teşkilatı Rus Sosyal Demokrat (Bolşevik) Partisi’nin uzantısı olarak “*Himmet*” (Hümmet) adlı bir grup oluşturdu. Bu grubun amacı Bakû’deki Azeri Türk işçileri arasında çalışma ve propaganda yapmaktı. Bu teşkilat 1904-1905 yıllarında “*Himmet*” gazetesini, bir müddet sonra da “*Tekâmül*” ve “*Yoldaş*” (1906-1907) dergilerini çıkarmıştır.

Resulzade, kendi yaratıcılığının yanı sıra tercüme işine de büyük önem vermiştir. Üzeyir Hacıbeyov’un “*Türkçe-Rusça ve Rusça-Türkçe Lugat*”ını da Resulzade neşretmiştir.

¹ Mehmed Emin Resulzade adı, Azerbaycan kaynaklarında Mehemmed Emin Resulzade ve Memmed Emin Resulzade olarak geçmektedir.

² Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul 1990, s. IX.

Konuşmalarının keskinliği ve cesareti, yazılarının mazmunluğu ve aktüelliği, dilinin dönemine göre sade ve anlaşılabilirliği Resulzade'yi dönemin yazar ve redaktörlerine göre ön plana çıkarmaktaydı.³

1908'de Resulzade'nin “*Karanlıkta Işıklar*” adlı dramı sahneye kondu. Piyenin ana temasını milli uyanış ve istiklâl hareketini tebliğ etmek oluşturuyordu. 1850'de Mirza Fethali Ahundzade ile temelleri atılan Azerbaycan dramaturjisine bu eserin de kendi ölçüsünde bir katkı sağladığı düşünülmektedir.

Mehmed Emin Resulzade genç yaşından başlayarak inkılâp hareketlerine katılmış, Azerbaycan halkının milli kahramanı Settar Han'ın önderliğinde İran monarşisini sarsan milli mücadele harekâtına sempati beslemiş, bu mücadeleye yardım etmek amacıyla 1909 yılında Güney Azerbaycan'a gitmiştir. Bu aslında Rusya'dan bir kaçıştı, çünkü kaçmasa idi tutuklanıp hapse atılacaktı. Kendisini İran'a gitmeye teşvik eden henüz tam olarak oluşmamış olan “ Azerbaycan Sosyal Demokrat Fırkası”dır ki bu parti, Rus Sosyal Demokratları ile işbirliği içindeydi. Resulzade hem bu mücadelenin temsilcileri hem de siyasi hareketin silahlı kumandanlarından Settar Han'la görüşmüştür.

1910 yılında Avrupa'da eğitim almış bir grupla, Seyyid Hasan Tağızade, Hüseyinkulu Han Nevvab, Süleyman Mirza ve Seyid Mehemed Rıza gibi isimlerle birlikte İran Demokrat Partisi'nin esaslarını belirlemiş, partinin organı olan “*İran-ı Nov*” (Yeni İran) gazetesini neşr etmiş ve bu gazetenin redaktörü olmuştur. Aynı gazetede Mehmed Emin Resulzade'nin çok sayıda yazısı yer almıştır. Resulzade bu yazılarında “marksist” ideolojiyi savunmaktaydı. Çünkü M. E. Resulzade gençliğinde marksizme büyük ilgi duymaktaydı. Resulzade aynı yıl Tahran'da “*Tenkid-i-Fırka-i İtidaliyyun*” adlı kitabını bastırdı.

Müstakil Ağayev'in “*Mehmed Emin Resulzade*” adlı eserinde verilen bilgiye göre 1911 yılında Erdebil'de Fars dilinde “*Saadet-i Beşer*” adlı eseri yayımlandı. Bu dönemde İran'da anayasal düzene dayalı bir yönetim talebinde bulunan siyasal hareket genişlemekteydi. Bundan dolayı telaşa kapılan Rusya, harekâtı bastırmak için bölgeye asker sevk etti. Mehmed Emin Resulzade de yakalanmamak için 1911 yılında İstanbul'a göç etti. Burada A. Hüseyinzade, A. Ağaoğlu, Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura gibi

---

³ Müstakil Ağayev, *Mehmed Emin Resulzade*, Bakı 2006, s. 15.

Türkçülüğün önemli temsilcileri ile bir araya gelmiş, kısa bir sürede “*Türk Yurdu*” dergisinin en faal yazarlarından biri olmuştur. 1911 yılı dördüncü sayıda “*İran Türkleri*” adlı makalesi yayımlanmıştır. Bu makalede, İran ve Güney Azerbaycan’ın genel coğrafik durumu ve halkın terkihi hakkında geniş bilgi mevcuttur. Resulzade İran nüfusunun üçte birinin Türklerden oluştuğunu yazmıştır. Bu makale İran’da yaşayan Azerbaycanlılar hakkında, Azerbaycan Türkleri hakkında yazılmış ilk makaledir ve M. E. Resulzade bu yolla onları bütün Türk halklarına takdim etmiştir.⁴

İran Türkleri başlığı altında birbirinin devamı olan 6 makale halindeki bu yazıların en önemli yanı, Türkiye’de ilk defa İran Türklerinin yakın geçmişi hakkında geniş bilgi vermesi ve bunu o muhiti çok iyi bilen birinin yazmış olmasıdır.⁵

Mehmed Emin Resulzade’nin *Türk Yurdu*’nda çıkan bu yazıları Türkiye’de İran Türklerine karşı artmış bulunan ilginin ihtiyaç duyduğu bilgiyi okuyucuya ulaştırmıştır. Herhalde bu ilgi sebebiyledir ki Mehmed Emin Resulzade *Türk Yurdu*’ndaki bu seri yazılarından sonra *Sebilürreşad* dergisinde de İran ve İran Türkleri hakkındaki yazılarına devam etmiştir. *Sebilürreşad* dergisinde Mehmed Emin Resulzade’nin sekiz yazısı yer almıştır. Hepsi İran’la ilgilidir.⁶

1913 yılında Romanovlar Sülalesinin 300. yılı münasebetiyle genel af çıkarılmıştır. Bu af ile birlikte Mehmed Emin Resulzade de vatanına geri dönmüştür.

Mehmed Emin Resulzade’nin kendisinin yayımladığı 1914 yılında yayına başlayan sosyal-siyasi içerikli “*Dirlik*” dergisinde “*Milli Dirlik*” başlığı altında yazı dizileri neşretmiştir. Bu makalelerde Resulzade, millet, milliyet, dil, din, tarih, anane, kültür konularına vurgu yapmıştır.

Esasları 1911 yılında koyulan Müslüman Demokratik Partisi “*Musavat*” partisine dâhil olan Resulzade kısa süre içinde partinin lideri seçilir. Parti programında Azerbaycan’ın bağımsızlığı yer almaktaydı. Bu dönemde Bakû’de toplanan “*Kafkasya İslam Kongresi*”nde ve 1-11 Mayıs 1917’de Moskova’da toplanan “*Bütün Dünya Müslümanları Şurası*”nda Rus esiri Türkler için milli mahalli

---

⁴ Müstakil Ağayev, a. g. e, s. 18.

⁵ Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri, Türk Yurdu ve Sebilürreşad’daki Yazıları*, İstanbul 1993, s. 1.

⁶ Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, a. g. e, s. 2.

muhtariyet tezi savunuldu. Bu şuraya Azerbaycan'ı temsilen katılanlarda biri de Mehmed Emin Resulzade idi.

Başta M. E. Resulzade olmak üzere dönemin Azerbaycanlı aydınları, 1918'de Bolşevik Devrimi sonrasında meydana gelen otorite boşluğundan yararlanarak Türkiye'nin de yardımıyla 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmişler, Resulzade Azerbaycan Milli Şurası'nın başı olmuştu. Bu aynı zamanda devlet başkanlığı makamıydı.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması bütün doğu ve Müslüman dünyasında ilk anayasal cumhuriyetin kurulması manasını taşıyordu. O anda Mehmed Emin Resulzade Batum'daydı. O, gıyabi olarak Milli Şura'nın başkanı seçilmişti. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti Tiflis'te kuruldu, daha sonra Gence'ye ve en nihayetinde de Bakû'ye geçirildi. 19 Kasım'da Resulzade'nin başkanlığında yapılan toplantıda parlamentonun özelliği belirlenmişti. Azerbaycan Parlamentosu 120 kişiden ibaret olmuş, bunların 80'i Müslüman, 21'i Ermeni, 10'u Rus, 1'i Alman, 1'i de Yahudi olarak belirlenmişti. Kalan 6 parlamenter de başka teşkilatlarca belirlenecekti⁷.

Parlamentonun 3 Aralık 1918'de açılması gerekiyordu. Ancak Bakû'de faaliyet gösteren Ermeni ve Rus Milli Şuraları buna mani olmaya çalıştılar. Nihayet tarihi gün 7 Aralık olarak belirlendi ve aynı gün üç renkli ayyıldızlı bayrak göndere çekildi ve Mehmed Emin Resulzade dillere ezber olan o tarihi sözünü söyledi: “*Bir Kere Yükselen Bayrak Bir Daha İnmez*”.

İstiklâlini yeni ilan eden Azerbaycan Hükümeti ile Osmanlı Hükümeti arasında 4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da bir yardım anlaşması imzalanmıştır. Resulzade, yardım anlaşmasını imzalayan Azerbaycan heyetinin içinde yer aldı. Bu anlaşma gereğince Osmanlı 5. Kafkas Fırkası Azerbaycan'a yardım etti. Ancak bu durum uzun sürmemiş, toparlanan Sovyet Rusya'nın Kızıl Ordusu 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'a girerek, Azerbaycan'ı 1999 yılına kadar sürecek olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dâhil etmiştir.⁸

---

⁷ Şamil Qurbaov, *Memmed Emin Resulzade*, Bakı 2001, s. 79.

⁸ Nesiman Yakublu, *Bakı'nın Kurtuluşu*, Bakı 2010, s. 29.

Rus Kızıl Ordusu milli iradeye el koymuş ve M. E. Resulzade tutuklanmıştır. Stalin de bu dönem Bakû'ye gelmiştir. Stalin eski arkadaşı olan M. E. Resulzade'yi tutukluluktan kurtarmış ve Moskova'ya götürmüştür.

Resulzade Stalin'i çarlık hükümetine karşı Kafkasya'da sürdürülen mücadele sırasında tanımıştır. Özellikle 1905- 1917 yılları arasında çarlığa karşı oluşturulan gruplar zaman zaman müşterek bir cephe oluşturmaktaydı. Resulzade Himmet teşkilâtının mensubu olarak Stalin'le görüşmüş, müşterek faaliyetler içinde yer almıştır.⁹

Resulzade yakın dava arkadaşları Abbaskulu Kazımzade ve Memmed Ali'yi Stalin vasıtasıyla Moskova'ya getirterek, Azerbaycanlı komünistlerin onlara zarar vermesine mani olmuştur.

Resulzade amcasının kızıyla evli idi. Moskova'ya giderken eşiyle birlikte iki oğlu ve bir kızını da Bakû'de bırakmış oluyordu. Resulzade'nin büyük oğlu, daha 19 yaşına girmeden kurşuna dizilmiş, küçük oğlu ve kızı da Stalin dönemi baskılarına maruz kalmıştır.¹⁰

Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın'ın ''*Azerbaycan Cumhuriyeti Kayfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*'' adlı eserin *Bayraklaşa Şahsiyet; Mehmed Emin Resulzade* adlı bölümünde verdikleri bilgiye göre, Resulzade'nin Moskova'da gözaltında bulunduğu sıralarda Azerbaycan'da Bolşeviklerin teşviki ile eski yazıyı kaldırıp yerine Latin harflerini getirmek için bir faaliyet yürütülmekteydi. Resulzade bu konuyla alakalı Rusça yazmış olduğu makalesinde Türk dünyasının kültür bütünlüğünü bozacağı gerekçesiyle eski yazının değiştirilmesine karşı çıkıyor, fakat ıslahını da gerekli görüyordu.

Resulzade iki yıl Moskova'da gözaltında yaşadıkdan sonra 1922'de Finlandiya'ya kaçmıştır. Sonra Finlandiya'dan İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a geldiğinde kurulan *Azerbaycan Milli Merkezi*'nin başkanlığını yapmıştır. Bu merkezin teşebbüsü ile 1949'da Ankara'da *Azerbaycan Kültür Derneği* kurulmuştur.¹¹ Resulzade'nin bu dönemde yayımlanan ilk eseri *Azerbaycan Kültür Gelenekleri* adını

---

⁹ Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul 1990, s. XVII.

¹⁰ Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, a. g. e, s. XIX.

¹¹ Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul 1990, s. XXII.

taşıyan ve Azerbaycan Kültür Derneği'nin bir numaralı yayını olan 29 sayfalık 1949'da Ankara'da yayımlanan eserdir.¹²

1931 yılından itibaren ise mücadelesini Avrupa ülkelerinde sürdürmüştür. Varşova, Berlin, Bükreş gibi şehirlerde bulunarak, yayınlarına buralarda devam etmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında Polonya'daydı ancak kısa bir süre sonra Türk Ocakları'ndan arkadaşı ve Romanya Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tariöver'in desteğiyle Bükreş'e geçer.¹³ Kendi çıkardığı dergilerde Azerbaycan bağımsızlık mücadelesini canlı tutmaya çalışmıştır. Azerbaycan istiklal mücadelesini dış ülkelerde basın yayın yoluyla ve kurduğu örgütlerle yürütmüştür. Polonya'da Leh asıllı Leyla Hanım'la evlenmiştir.

M. E. Resulzade'nin Bakû Devlet Üniversitesi'nin kurulmasında da büyük hizmetleri vardır. Bu konuyla ilgili birçok kez parlamentoda konuşma yapmış ve üniversitenin açılmasını kati surette talep etmiştir. Üniversitenin ilk rektörü olan V. İ. Razumovski hatıralarında şöyle yazar:

“M. E. Resulzade'nin sayesinde, onun gücü, maarifçilik yardımı ile “Musavat” partisinde üniversitenin açık ve gizli düşmanları partinin kararına uymaya mecbur olmuşlar, biz kendi tarafımızda artık iki partiye sahiptik, Musavat ve Sosyalistler, bu da parlamentoda çokluğu temin etmekteydi”¹⁴.

1923 yılında Mehmed Emin Resulzade'nin “*Asrımızın Siyavuşu*” ve “*Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*” adlı kitapları basılmıştır. Aynı yıl onun redaktörlüğünde İstanbul'da “*Yeni Kafkasya*” dergisi yayımlanmaya başlanmıştır. 1925 yılında “*İstiklâl Mefkûresi ve Gençlik*”, 1926 yılında “*Rusya'da Siyasi Vaziyet*” adlı kitaplar yayımlanmıştır. Onun redaktörlüğünde “*Azeri Türk*” (1928-1931), “*Odlar Yurdu*” (1929-1930) ve haftalık “*Bildiriş*” gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır.

1930 yılında Paris'te Fransızca “*Azerbaycan ve İstiklâliyyet*”, Rus dilinde “*Kafkas Problemiyle Alakalı Pantürkizm*” kitapları basılmıştır. M. E. Resulzade'nin redaktörlüğünde Berlin'de “*İstiklâl*” (1932-1934) gazetesi ve “*Kurtuluş*” (1934-

¹² Sebahattin Şimir, *Mehmed Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, İzmir 1993, s. 45

¹³ Sebahattin Şimir, a. g. e, s. 42

¹⁴ Faiq Elekber, *Mehmed Emin Resulzade'nin Dünya Görüşü*, Bakı 2007, s. 52.

1938) dergileri çıktı. “*Azerbaycan Cumhuriyeti Hakkında Bazı Kayıtlar*” kitabı ise 1933 yılında Berlin’de neşrolunmuştur. 1938-1940 yıllarında Polonya’da bulunmuş, 1940’tan 1947 yılına kadar Romanya’da yaşamıştır. 1947 yılında Ankara’ya göç etmiş ve orada “*Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*” (1950), “*Çağdaş Azerbaycan Tarihi*” (1951) ve “*Azerbaycan Şâiri Nizamî*” (1951) adlı kitapları yazmıştır.

1952 yılında Ankara’da Mehmed Emin Resulzade tarafından çıkarılan “*Azerbaycan*” dergisinde Azerbaycan halkının tarihi ve edebiyatı, gelenek göreneği hakkında bir hayli yazı yazmıştır. 1954 yılında İstanbul’da çıkan “*Dünya*”¹⁵ gazetesinde M. E. Resulzade’nin İ. V. Stalin hakkındaki yazı dizisi çıkmıştır. M. E. Resulzade 6 Mart 1955’te Ankara’da vefat etmiştir.

M. E. Resulzade, Azerbaycan’ın istiklâli için yurt dışında da faaliyetlerini sürdürmüş ve bu ateşin sönmemesi için uğraşmıştır. İstanbul’da neşrettiği “*Odlar Yurdu*” dergisinde 28 Mayıs 1918 hakkındaki yazısında şöyle der:

“İstiklal mücadelemizin bu şanlı yıldönümünde buradan, bu vatandan uzan muhaceretten oraya selamlar gönderirken, her türlü mazlumluklara katlanan yılmaz mücahitlerimize tuttukları doğru yolda sarsılmadan ilerlemek için kendilerine muvaffakiyet temenni ederiz”.

Görüldüğü gibi, Resulzade muhacerette Azerbaycan’ın istiklali için çalışan fedakâr arkadaşlarını takdir etmekte ve onlara yollarında muvaffakiyet temenni etmektedir. Bu da onun istiklal mücadelesini ne kadar canlı tuttuğunu göstermektedir.

Azerbaycan’ın istiklâli için büyük mücadele vermiş olan vatanperver kişiler A. Hüseyinzade, A. Ağaoğlu, A. Topçubaşlar, M. B. Memmedzade, Ç. Hacıbeyli gibi şahsiyetlerdir. M. E. Resulzade ve onun dava arkadaşlarının adları, hayatları ve faaliyetleri halkın siyasi ve milli şuurunun doğması tarihe altın harflerle yazılmıştır. M. Emin Resulzade XX. yüzyıl başında Azerbaycan milli kurtuluş hareketinin görkemli savunucularından biridir.

M. E. Resulzade devleti olmayan milletin mevcudiyetinin başlıca teminatının tarih, milli medeniyet, dil ve edebiyat gibi ortak unsurların olduğunu belirtmiştir.¹⁶

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için Sebahattin Şimşir’in *Bir Türk Aydınının İhtilâl Hatıraları* adlı kitabına bakınız.

¹⁶ Mübariz Aslanoğlu Süleymanov, *M. E. Resulzade ve Azerbaycan Medeniyeti*, Bakı 2000, s. 5.

M. E. Resulzade “*Azerbaycan’ın Teşekkülünde Musavat*” adlı yazısında, Rusya’yla ilgili fikirlerini de bildirmiştir. Ona göre Rusya iki çeşit baskı uygulamaktaydı. Birincisi demokrasinin mahkûmiyeti, ikincisi de milletlerin mahkûmiyetiydi. Rusya tarihte ender görülen büyük bir imparatorluk kurmuş, 180 milyondan oluşan çeşitli milletleri tek bir devlet etrafında toplamıştı. Resulzade Rusya’da Bolşeviklerin hükümeti tamamen ellerine aldıklarını fakat milliyet meselesinde onların da samimi davranmadıklarını yazmıştır. Onlar da milli mahkûmiyeti başka şekilde devam ettirmişlerdir. Bununla da milli hükümetlerin teşekkülü ve tamamıyla Rusya’dan ayrılmalarının önüne geçmişlerdir. İnkılâbın Çarlığın ezdiği, zorladığı mahkûmiyetlere karşı bir cevap olduğunu savunan Bolşevikler bunu Rusya Müslümanlarında diğer bir tabirle Rusya Türklerinde bunu uygulayamamışlardır. Yani vaat ettikleriyle uygulamaları farklı olmuştur.

M. E. Resulzade’nin anlayışı “Türkcülük, İslâmcılık ve Muasırlaşmak” üzerine kuruluydu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin varlığı M. E. Resulzade’nin hayatının ve yaratıcılığının en parlak örneğidir

2. Eserleri

Mehmed Emin Resulzade’nin basın hayatına atılması çok erken yaşlarda olmuştur. 1903’te daha 19 yaşındayken *Şark-ı Rus* gazetesine bir mektup göndererek basın hayatına atılmıştır. 1904’te Rusya Sosyal Demokrat Fehle Partiyası’nın içinde kurulmuş olan *Hümmet (Himmet)* adlı gizli teşkilâtın üyeleri arasında M. E. Resulzade de bulunuyordu. Bu teşkilâtın kendi adıyla yayımladığı gizli broşürlerde yazıları neşredildi.

1905- 1908 arasında *Hayat, İrşad, Tekâmül, Füzuyat, Yoldaş* ve *Terakkî* gibi süreli yayınlarda yazıları yer almıştır. 1908- 1911 yılları arasında *İran-ı Nev* gazetesini yönetmiş ve burada yazılar yazmıştır.

1911’de *Türk Yurdu*, 1914’te *İkbal*, 1915’te *Açıksöz*, 1914- 1916 yılları arasında *Dirilik* süreli yayınlarında çeşitli yazıları çıkmış, 1923’te onun redaktörlüğünde İstanbul’da “*Yeni Kafkasya*” dergisi yayımlanmaya başlanmıştır. “*Azeri Türk*” (1928-1931), “*Odlar Yurdu*” (1929-1930) ve haftalık “*Bildiriş*” gazetelerinde yazıları neşr olmuştur. M. E. Resulzade’nin redaktörlüğünde Berlin’de “*İstiklâl*” (

1932-1934) gazetesi ve “*Kurtuluş*” (1934-1938) dergileri çıktı. 1954 yılında İstanbul’da çıkan “*Dünya*” gazetesinde M. E. Resulzade’nin İ. V. Stalin hakkındaki yazı dizisi çıkmıştır.

Resulzade gazete ve dergi yayınlarındaki faaliyetlerinin yanı sıra çeviri ile de ilgilenmiştir. 1907’de Üzeyir Hacıbeyov’un “*Türkçe-Rusça ve Rusça-Türkçe Lugat*” ını da Resulzade neşretmiştir. Aynı yıl A. Blyumin’in halk nümayendeliği hakkındaki kitabını (*Fehle Sınıfına Hansı Azaldık Lazımdır*) Azerbaycan Türk diline tercüme etmiştir.¹⁷

Resulzade İstanbul’da bulunduğu sıralarda edebi tercüme ile uğraştığı da görülmektedir. 1912’de Maksim Gorki’den iki, Lev Tolstoy’dan da bir hikâyeye tercüme ederek *Rus Edebiyatı Numuneleri* adıyla yayımlatmıştır.

Yazarın bütün bunların dışında kitap olarak basılmış olan eserleri de şunlardır:

1. *Azerbaycan Cumhuriyeti, Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul, 1921
2. *Asrımızın Siyavuşu*, İstanbul, 1921
3. *Karanlıkta Işıklar*, Bakû, 1908 (Metni kaybolmuştur)
4. *Saadet-i Beşer* (Beşerin Saadeti), Erdebil, 1911 (Farsça)
5. *İstiklâl Mefkûresi ve Gençlik*, İstanbul, 1926
6. *Rusya’da Siyasi Vaziyet*, İstanbul, 1926
7. *Tenkid-i Fırka-i İtitaliyyun*, Tahran, 1910 (Farsça)
8. *Azerbaycan ve İstiklâliyyet*, Paris, 1930 (Fransızca)
9. *Kafkas Problemiyle Alakalı Pantürkizm*, Paris, 1932 (Rusça)
10. *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Ankara, 1950
11. *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Ankara, 1951
12. *Azerbaycan Şairi Nizamî*, Ankara, 1951
13. *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Varşova, 1936 (Rusça)
14. *O Paturanizme (Panturanizm Hakkında)*, Varşova, 1936 (Rusça)
15. *Das Problem Azerbeidschen (Azerbaycan Meselesi)*, Berlin, 1938
16. *Azerbeidjan (Azerbaycan)*, Paris, 1936
17. *Azerbaycan Müstakillik Uğrunda Mübarizede*, Varşova, 1938 (Leh Dilinde)
18. *Kafkasya Türkleri*, İstanbul, 1928 (*Türk Yılı 1928*’in içinde yer almıştır)

---

¹⁷ Arif Açalov, *Memmed Emin Resulzade*, Bakı 1991, s. 6.

Bilinen bu eserlerinin yanı sıra Mehmed Emin Resulzade incelediğimiz *Azerbaycan Tarihi'nin Gelişimi* adlı eserin sonuna da bir bibliyografya eklemiştir. Buna göre de Resulzade'nin eserlerine şu isimler eklenebilir:

20. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Tarihi (El yazısı)
21. Azerbaycan'ın İslami Şark Medeniyetindeki Yeri (El yazısı)
24. Azerbaycan Tarihi'nin Gelişimi, (Basılmayan-Rusça)

3. Yazmanın Tanıtımı

Mehmed Emin Resulzade'nin yazmış olduğu *Azerbaycan Tarihi'nin Gelişimi* adlı bu el yazması eser Prof. Dr. Yavuz Akpınar'ın elinde olan Resulzade Arşivi'nden temin edilmiş bir eserdir.

Eserin fiziki görünümü şöyledir: Değerlendirmeye esas alınan iki metin mevcuttur. İlk metin küçük defter sayfalarına yazılmıştır. Her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Defterin ilk sayfasında ‘‘Azerbaycan Tarihi'nin Gelişimi’’ başlığı altında Deft. N. 1 ibaresi mevcuttur. Eserin kapağı olarak kabul edebileceğimiz yerde ise M. E. Resulzade adının altında eserin adı verilmiştir. Ayrıca esere ilave edilen 8 tarihi harita, 6 antik mimari eser, Azerbaycan kültürünün temsilcilerinden 6 kişinin portresi ve Azerbaycan devlet adamlarında 4 kişinin portresinin eklendiği bilgisi not düşülmüştür. İkinci sayfada eserin 1943 yılında Bükreş'te derlendiği bilgisi mevcuttur. İçerik beş bölüm halinde, başlıklarıyla verilmiştir. Bu metnin toplam sayfa sayısı 56'dır. Metnin sonuna dört sayfalık ‘‘Bibliyografya’’ kısmı eklenmiştir. Bibliyografyada belirtilen iki eser Mehmetzade Mirza Bala'ya ait, diğerleri Mehmed Emin Resulzade'nin kendi eserleridir.

İkinci metin ise normal defter boyutunda yazılmıştır. Her sayfada 33 satır mevcuttur. Bu metnin ilk sayfasına da içerik kısmı eklenmiştir. Ancak içerikte yazılanlardan çok, ilk metindeki konu sıralamasına sadık kalınmıştır. İkinci metin 54 sayfadır.

Eserde dipnotlar cümle sonuna parantez içinde yazılan sayılarla gösterilmiş ve günümüz uygulamasıyla benzer şekilde ve sayfanın en alt satırında açıklanmıştır. Birçok yerde yer ve şahıs isimleri, özellikle yazarların adları Latin harfleriyle

yazılmıştır. Devlet, devler adamı, önemli olayların, yer ve yazar isimlerinin altı çizilmiş durumdadır.

Tez yazım aşamasında izlediğim yoldan bahsedecek olursam; Öncelikle elimde bulunan bu eserin transkripsiyonu ile işe başladım. Anlatım biçimi sade ve anlaşılır olan metin zaman zaman çok uzun cümleler kurulmuş olsa da anlaşılır bir Rusçayla yazılmıştır. Bu nedenle çeviride ciddi bir sıkıntıyla karşılaşmadım. Çeviriden sonra eserde geçen olayları doğrulamak adına başka tarih kitaplarına başvurduğum ve hem tez konum olan eser hem de diğer tarih kitaplarından yararlanarak bir değerlendirme yazdım. Eserdeki dipnotları verirken yazarın yazdıklarına sabit kaldım, metnin orijinalliğinin bozulmaması için hiçbir düzenleme yapmadım.

Elimizde Resulzade'ye ait olan mektuplardaki yazı stili ve Resulzade'nin yazmış olduğu makalelerdeki konularla bu eserde işlenen konular arasındaki paralellik eserin Resulzade'ye ait olduğu hükmünü sağlamlaştırmaktadır. Özellikle Yusuf Akçura'nın 1928'de **Türk Yılı 1928** adıyla neşrettiği yıllıkta Kafkasya Türkleri adını taşıyan, 474-552. sayfaları arasında yer alan Resulzade'nin yazdığı makalenin içeriğiyle üzerinde çalıştığımız *Azerbaycan Tarihi'nin Gelişimi* adlı eserin içeriği birçok noktada benzerlik taşımaktadır.

Üzerinde çalıştığım bu el yazması metinler, matbu harflere aktarılmadan, olduğu gibi Rusça olarak S. M. İshakov tarafından 2011 yılında Moskova'da basılan "*Azerbaycan Muhaceret Tarihinden Belgeler, Mektuplar ve Eserler*"¹⁸ adlı kitabın 292-415. sayfalarında yer almıştır.

---

¹⁸ Eserin orijinal adı: "*İz İstorii Azerbaydjanskoj Emigratsii Sbornik, Dokumentov, Proizvedeniy, Pisem*".

II. BÖLÜM

AZERBAYCAN TARİHİ'NİN GELİŞİMİ

İÇERİK

I.

GİRİŞ

AZERBAYCAN ADI VE ONUN TARİHİ SINIRLARI

II.

İDARİ VE POLİTİK TARİHİ

Atropeten. Alban. Arap Emirlikleri. Şirvanşahlar. Selçuklu Emirleri. Azerbaycan Atabeyliği (İldenizliler, Pehleviler). Harzemşahlar Egemenliği. İlhanlılar- Hülagüler. İlhanlılar – Celayirliler. Karakoyunlular (İlk Dönem). Timur İstilâsı (Miranşah Yönetiminde). Karakoyunlular (İkinci Dönem). Akkoyunlular. Safeviler. İran – Türk – Rus Mücâdelesini. Nadirşah Dönemi. Rus Egemenliği. Milli Azerbaycan Cumhuriyeti. Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti.

III.

IRKSAL – ETNİK YAPISI

Medler. Partlar. Yerliler. Şirvanlılar = İlirler, Harharlar, Kaspiane, Albanlar. Hazarlar. Erken Dönem Türk Nüfûzu. İran İstilâsı. Arap İstilâsı. Arap Yönetiminde Türkler. Selçuklular İdaresinde Türkler. Moğol Ve Onların Politik Uzantıları Zamanında Türkler. Azerbaycan Etnik Grubu ‘‘Azeri’’nin Oluşumu. Antropolojik Azeri tipi. Azerbaycan Kimliği.

IV.

ULUSAL KÜLTÜREL EVRİM

Ateşperestlik, Hıristiyanlık ve İslâm. Azerbaycan'da ideolojik – dini hareketler. Azerbaycan'ın Müslüman doğu kültürüne katılımı; Azerbaycan'ın Arap bilim adamları; Azerbaycan'ın Fars şairleri; Klasik Azeri – Türk şiiri. Azerbaycan resmi. Hattatlık ve mimari. Çağdaş Azeri Edebiyatı. Azerbaycan Tiyatro ve Müziği. Azeri yayın hayatı. Politik yaşamı.

V.

BOLŞEVİK EGEMENLİĞİ ALTINDAKİ MİLLİ GELİŞİMİ¹⁹

Sovyetleşme ve halk yığınlarının kanlı protestoları. Edebiyat çevrelerinde ideolojik mücadeleler. Ulusal Ayrım. Ruslaştırma politikasının kültürel başarıları. 1937 yılı tahakkümü. Yeni bir nesil.

AZERBAYCAN TARİHİNİN GELİŞİMİ

Azerbaycan, I. Dünya Savaşı'na kadar herkesçe kabul gören genel görüşe göre sınırları; kuzeyde Aras nehri ve büyükşehir Tebriz'le sınırlanan bir İran eyâleti olarak adlandırılırdı. Savaş sonrası eserlerde ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güneyde Aras nehri ve güçlü şehri Bakû'yle sınırlandığı görülmektedir. İki Azerbaycan tarihini birbirinden ayırmak mümkün değildir; Güney ve İran'la ilişkilerine bakmadan Kuzey ve Kafkasya Azerbaycan'ının milli gelişimini anlamak mümkün değildir.

AZERBAYCAN ADLANDIRMASI VE ONUN TARİHİ ÇİZGİLERİ

Azerbaycan etimolojik olarak 'ateş ülkesi' anlamına gelir. Arap tarihçiler Yakutî ve Taberî'nin belirttiğine göre 'Azer' eski Fars dilinde 'ateş' anlamına geliyordu, 'kan' ekiyle çağdaş Fars dilinde zamanla Azerbaycan olan ve ateşin ülkesi anlamına gelen 'Azerbaykan' kelimesi doğmuştur.

Böyle adlandırmalar ülkenin özellikleriyle de uyum içinde bulunmaktadır. Sönmeyen (sonsuz) ateş Doğu için uzun süre kutsal bir kült olarak ortaya çıkmış ve varlığını çeşitli şekillerde sürdürmüştür.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakû, sadece dünyaca öneme sahip petrol kaynaklarıyla değil, günümüzde sönmüş halde bulunan 'Yanandağ' volkanı, ayrıca Ahgerme tepesindeki ve aynı zamanda Baklava yakınlarında Bakû körfez suları yüzeyindeki yeraltı gazlarıyla da bilinmektedir. Bakû civarında ateşe tapanların eski tapınağı olan 'Surahan' da sonsuz parlaklıktaki kuleleriyle, yakın zamana kadar, günümüze dek ateşe tapanların yaşadığı Uzak Hindistan'dan kutsal ateşperestlerin ilgisini çekmekteydi.

Kutsal ateşe tapanların ve ateşperestlerin kutsal yerleri güneydedir, diğer bir deyişle İran Azerbaycan'ındadır. Erdebil Savalan da tam olarak Azerbaycan Yanandağ

---

¹⁹ Her ne kadar böyle bir başlık giriş kısmında yer alıyorsa da, metni yoktur.

gibi sönmüş bir volkan biçimindedir. Yakutî'nin verdiği bilgiye göre; (antik dönem yazarlarında) Gazaka, Ganzaka (Ermeni yazarlarda), Dzanza (Arap yazarlarda) Meraga'nın güneyinde Urmiye yolu üzerinde bulunan büyük 'Ateşkede' vardır. (atasperestlerin tapınağı).²⁰

İbnü'l-Fakih, Anuşirvan zamanında Zerdüş'tin öğretisinin çok büyük bir hızla Azerbaycan'dan El-siz'e taşındığından bahsetmektedir. Bu halde söz konusu olan Ganza'deki tapınaktır.²¹

Azerbaycan adının tarihsel olarak adlandırılması Ahameni ülkesi, 'Atropat ' (Farsçada Azerbad) , Büyük İskender'in hizmetine girmiş ve onun adına Küçük Midiya'yı yöneten Atropaten'in adıyla alâkalıdır.²²

Antik dönem Ermeni tarihçileri 'Atropatakan' tabirini kullanmışlar, Suriye kaynaklarına 'Azerbigan' olarak girmiştir. III. yüzyıldan itibaren 'Azurbazagan' şekliyle karşılaşılmaktadır. Araplar 'd' harfini 'dz' şekline çevirmişler ve ülkeye 'Azerbaydzan' adını vermişlerdir, bu şekil daha sonraları hem İranlılar hem de Türkler tarafından benimsenmiştir.

Arapların bölgeyi fethine kadar Kafkaslar'da İran Sasanileri ve Hazar Denizi'nin kuzeydoğu kıyılarında, Volga nehrinin ağzında askeri bir devlet kurmuş olan Hazarlar arasında bitmek bilmeyen mücâdeleler meydana geldi. Hazarlar, Derbent geçidini geçti ve Kafkaslar'daki Sasani egemenliğini yerle bir ettiler. Sasaniler, Hazarlardan korunmak amacıyla Çin'dekine benzer şekilde ünlü Derbent surlarını inşa ettiler.

Asya duvarları yapılarına kadar Sasanilerin Azerbaycan sınırları Aras nehrinden geçiyordu. Aras'ın kuzey kısmı, özellikle Kür, Hazarların elinde bulunuyordu. Hazarlar kuzeye doğru ilerledikçe Sasanilerin Azerbaycan sınırı da o yönde, Derbent bozkırlarına hareket ediyordu. Bahsi geçen duvarlarda Pers vergi müfettişi Bazirius'un 1929 yılında deşifre edilen Pehlevi tabletlerinin birinde, "Azerbaycan Vergi Müfettişi" olarak kaydedildiği görülmektedir. Bu sayede, bilimsel keşif başkanı Pohomov, Derbent duvarlarının Sasanilerin Azerbaycan'la kuzey sınırı görevini yaptığı çıkarımında bulunmuştur.²³

²⁰ Schwarz, *İran İm Mittelalter, Nach Den Arabischer Geographen*, 1934, VIII, 1098. 1309.

²¹ Z. V. Togan, "Azerbaycan", İslam Ansiklopedisi.

²² Strabon, XI. 523.

²³ Niber Pohomov, *Derbent'in Pehlevi Yazıları*, Bakû, VIII, 29

Azerbaycan'ın etrafından bahseden yazılar sadece Derbent duvarlarında değil, ünlü bilim adamları Dorn ve Çanikov'un XIX. yüzyıla ait eserlerinde de bu konuyla ilgili notlar mevcuttur.

Hazarlarla savaştan sonra Sasaniler Araplar'la mücadeleye devam etmişlerdir. Arap tarihçi El-Yakubî Hazarların Şabran, Şirvan, Mugan ve Erdebil topraklarındaki yıkıcı saldırılarını not ederek, bu yerleri Azerbaycan idari bölgesinin ayrılmaz parçaları olarak tanımlar.²⁴

Araplar, Sasani İran'ı gibi, Azerbaycan'ı Arran, Şirvan ve Ermenistan'ı genel olarak 'Ermeniya' ya da 'Azerbaydzan' olarak adlandırmışlardır.²⁵

Emeviler zamanında Arap devleti beş bağımsız emirlik olarak parçalandı ve onlardan Azerbaycan Emirliği bazen Berde bazen Derbent bazen de Erdebil'den yönetildi. Bu yüzyılda Azerbaycan güneyde Hemedan'dan Zengan'a, kuzeyde de Derbent'e kadar yayıldı.²⁶

Selçuklular zamanında Azerbaycan özel bir atabeylik olarak teşkil edildi. İmparatorluk dağılınca yönetim merkezi (saray) Gence'de bulunan atabey Şemseddin İldeniz Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak ilan etti; oğlu Muhammed Pehlevan ise egemenliğini bütün Azerbaycan'a yayarak başkenti Tebriz'e taşıdı.

Aynı dönemin Arap coğrafyacılarından İdrisî, 1154 yılında derlenen bir haritada Aras'ın üst kısımlarındaki bölgeleri de Azerbaycan'a ait olarak göstermektedir.²⁷

Dönemin coğrafyacıları Kafkaslarda Araplar, Selçuklular, Atabeylikler ve İlhanlılar yönetiminde Hazar Bölgesi Doğu Transkafkasya her zaman Azerbaycan sınırları içinde gösterilmiştir. İstahrî, Hazar Denizi'ni çizdiği haritada, Kür'den Derbent'e kadar tüm kıyı şeridini Azerbaycan olarak adlandırmıştır. Derlenen bu haritada Arran ve Ermenistan bölgeleri de Azerbaycan'a dâhildir.²⁸

İbnü'l-Havkal Azerbaycan'ı bizzat gezerek yukarıda bahsedilen haritayı önemli ölçüde tamamlayarak yeni bir harita teşkil etmiştir.

²⁴ El Yakubî'nin Rus diline Çevrilmiş eseri, Bakû, 1927

²⁵ Z. V. Togan, İslâm Ansiklopedisi (orijinal metinde madde ve sayfa numarası belirtilmemiş)

²⁶ Taberi, *Zotenberg Chronique De Taberi*, Paris, III, 1871, 494

²⁷ İdrisî'nin haritası Latin transkripsiyonuyla Alman bilim adamı Konrad Müler tarafından basılmıştır.

²⁸ İstahrî, Yeni basım, s. 329, 387.

Belirttiğimiz gibi ünlü Arap tarihçi Taberî, Azerbaycan'ın sınırlarını Hemedan'dan Derbent'e kadar olduğunu kabul eder. Ünlü Arap coğrafyacı Hamdullah Müstevfi'ye göre de Azerbaycan sınırı Bakû'den başlar, Chalelal'de biter. Popüler coğrafya *Miratü'l- Büldan - i Nasiri*, Arran ve Şirvan bölgelerini Azerbaycan sınırlarına katar. XVII. yüzyılın Türk seyyahlarından Evliya Çelebi ise Karabağ'ı Küçük Azerbaycan diye adlandırır. Rus tarihçi P. Butkov Kafkas Hanlıkları hakkında konuştuğunda Gürcistan'ın komşularını anlatırken sık sık “Azerbaycan hanlıkları”, “Azeri hanları” gibi terimleri kullanmıştır. Özellikle Şeki, Gence, Karabağ, Şirvan, Bakû ve Kuba hanlıkları sürekli ‘Azeri’ olarak olarak adlandırılmışlardır.²⁹

Çar zamanındaki resmi terminolojinin aksine Transkafkasya Müslümanları Hazar bölgesinde kendilerini hiçbir zaman ‘Tatar’ olarak adlandırmamışlar, kendilerini “Türk” veya “Azeri’ olarak adlandırmışlardır. XIX. yüzyılın sonlarında Petersburg’da Günay Kafkasya Müslümanları Öğrenci Birliği “Azeriler” diye adlandırılmış ve ‘Geleneksel Azeri Geceleri’ düzenlemişlerdir.

Hazar Kafkasya Müslümanları, 1870 yılında St. Petersburg’da basılan ana dil eğitim kitabına Profesör Budakov “*Pratik Azeri Lehçeleri Kılavuzu*” adını vermiştir. Moskova’daki Lazarevski Enstitüsü’nden M. Lazarev, ünlü Türk edebiyatı antolojisinde (Trans)Kafkasya ‘Tatar’larını “Azerbaycan Türkleri” olarak adlandırmıştır. Kazan Üniversitesi profesörü Mirza Kazım Beg XIX. yüzyılın başlarında basılan “*Türk Dilleri Gramerlerinin Karşılaştırması*” adlı önemli eserinde Azeri lehçelerini Güney - İran ve Kuzey – Kafkas lehçeleri olarak ayırmıştır. Adolf Berge, Leipzig’de 1847’de basılan ‘*Güney Kafkasya Şâirlerinin Şiirleri*’ derlemesini “*Azeri Şâirlerin Şiirleri*” olarak adlandırmıştır. (*Eş’ari Şüera-yı Azerbaycan*)

Okuyucunun dikkatini daha fazla kötüye kullanmadan buna benzer vakaları sayalım; bunlardan bir tanesini İran Parlamentosu milletvekillerinden M. Ali Terbiyet’in son dönemde basılan “ *Danışmendan-i Aserbaycan* ” (Âlimleri Azerbaycan) adlı ansiklopedik eserinde, sunulan makaleye göre parlamento başkanı tarafından yazılan önsözde sadece İran’a değil aynı zamanda Kafkasya Azerbaycan’ına da yer verilmiştir. Kafkas Cumhuriyetinin adının Azerbaycan olduğunu inkâr edenin, İran’ın sadece belli grupları olduğunu bilmek bizim için çok değerlidir.

²⁹ P. Butkov, *Kafkasya'nın Yeni Tarihi İçin Materyal*, Peterburg, 1864, II, s. 403, 404, 410, 412, 434.

İDARİ-POLİTİK TARİHİ

M. Ö. IV. yüzyılda Küçük Midiya'nın büyük bölümü Ahameni satrapı Atropat tarafından yönetiliyordu. Büyük İskender'in idaresinde milattan önce 328 yılında Atropaten adı altında vassal bir idare kurulmuştur. Milattan önce II. yüzyılda bu yönetim Arsakid İmparatorluğu olan Partlar'ın bünyesine katıldı. Arsakilerin düşüşünden sonra Atropaten (Azerbaycan), Sasani İmparatorluğu'nun sınırları Derbent'e kadar uzanan Kuzey Genel Vilayeti olarak şekillendi. (III.- IV. yüzyıllarda)

Kafkas Azerbaycan'ının büyük bölümü, bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin teşkil edildiği bölgelerdir ve eskiler buralara 'Albaniya' demektedirler. Albaniya Antik Dönem Yunanlı yazarların bildirdiklerine göre mahallî bir idare olarak kurulmuştur. Albanlar genel bir başkumandan liderliğinde çeşitli savaşçı kabilelerden oluşan federal bir yapıdaydı, savaş meydanına 22.000'i atlı birlik, 60.000'i de piyade birliğini çıkartarak Roma ordusunun lideri Pompei'nin muzaffer ordusunu dahi püskürtmüşlerdir.³⁰

(Yunan kaynaklarında bu savaşın; susuz ve güneşten yanan bozkırlarda, Roma askerlerine korku salan yılan tıslamaları arasında meydana geldiği anlatılmaktadır. Açıkçası savaşta Mugan bozkırları da görev yapmıştır.)

Albanlar sınırlarını sadece, Arapların Arran dedikleri Mugan'la sınırlamışlar mıdır yoksa Şirvan topraklarını Derbent kapılarına kadar kuşatarak, Kür'ün yükseklerine kadar yayılmışlar mıdır?

Strabon'un ve eski Yunan tarihçi Ptolomei'nin temel eserlerine dayanarak akademisyen B. Dorn, Albaniya'nın sınırlarını şu şekilde çizmiştir: kuzeyde; onu Sermati'den ayıran Keran sıradağları, güneyde; Kür nehrinin Aras'ın bir koluyla birleştiği Ermenistan, doğuda; Hazar Denizi, Terek nehrine akan Sundje nehri ve onunla uyum içinde olan Soanes nehriyle sınırlanır.³¹

Doğulu Arap yazar Yakut ve Ermeni yazar Kaganktwatski'nin belirttiğine göre, bütün bu sınırlar Şeki ve Şirvan'ın bütünü, Derbent'e kadar olan Dağıstan'ın da bazı bölümlerini, yani Şirvan arazisinin tamamını kaplamaktaydı.

³⁰ Strabon, XI. VIII. 3.

³¹ B. Dorn, *Versuch Einer Geschichte Schirvan-Schach*, Peterburg, Serie II, Cilt IV. , 1841.

Bölge, Albaniya ve Persler arasında kanlı çekişmelere hedef teşkil etmekteydi. Bu çekişmeleri Part ve Bizanslılar da sürdürmüşlerdir. Sasani yönetimindeki Albaniya, bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan ve mevcut İran vilayetiyle birlikte Pers İmparatorluğu'nun Kuzey Genel Vilâyeti'ni teşkil etmekteydiler.

Kaynakların belirttiğine göre Alban knezleri politik güçlerini yaklaşık olarak 460 yıllarında kaybetmişlerdir. VI. yüzyıla kadar Albanların üzerinde Sasaniler etkili olmuşlardır.³²

Arapların Sasaniler üzerindeki zaferi bölgenin kaderini hemen değiştirmeye yetmedi. Uzun yıllar Albanların sadece Araplara değil, Bizanslılara, hatta Hazarlara aynı vergiyi ödedikleri düşünülmektedir. VIII. yüzyıldan itibaren bu durum Arapların lehine olarak son bulmuştur.

Albaniya veya Arran Arap emirlerinin sarayları Berde şehrinde bulunmaktaydı. (günümüzde Gence'ye yakın bir yer) Arran Ermenistan ve Azerbaycan'la (kastedilen İran bölümü) ekonomik ve idari alanda işbirliği içindeydi, bu da Arapların niçin güçlü bir idari yapıya sahip olduğunu gösteren sebeplerden biridir.

Arap emirleri devletin politikasını sağlamlaştırmaya yardımcı olan eski gelenekleri korumuşlar, sonradan birtakım yerel hanedanlıklar ortaya çıkmış, özellikle IX. yüzyılda Tebriz'de Revvadiler ve X.- XI. yüzyıllarda Arran'da Şeddadiler kendini göstermiştir.

Yarı bağımsız ve yerel hanedanların dönemi, ülkenin bolluk ve refah içinde olduğu dönem olarak kendini göstermektedir. Azerbaycan'daki Arap yerel emirliklerinin madeni paraları sadece Rusya'nın güneyindeki bozkırlarda değil, uzakta Avrupa ülkelerinde, Büyük Britanya Adalarında dahi bulunmuştur ki bu o ülkelerle ticaret ilişkileri olduğunu göstermektedir.

O dönemde Berde, Kafkasya'nın en zengin şehirlerinden biri olarak ortaya çıkmıştı. IX. yüzyılın ikinci yarısında şehir Rus haydutların saldırılarına maruz kalmış ve bir daha eski ihtişamına kavuşamamıştır. Araplar, Berde'nin yerine Gence şehrini kurmuş ve burası Şeddadi hanedanının son sarayı olarak Selçuklular XI. yüzyılın ortasında kendilerine son verene kadar hizmet etmiştir.

---

³² Bartold, “*Tarihte Hazar Kıyılarının Yeri*” , Bakû 1924.

XI. yüzyılın sonuna doğru Azerbaycan Melikşah'ın oğlu Şehzade Muhammed tarafından yönetilmiştir. Ondan sonra Gence, Selçuklu Emirliği'nin başkenti olmuştur. Bu dönemde Gence, Doğu'nun en büyük merkezi olarak kabul edilmekteydi, İstahrî'nin rivayetine göre şehir, meydana gelen depremde üç yüz bin kişinin ölümüne de tanıklık etmiştir.

Selçuklu emirliğinin dağılmasından sonra Azerbaycan'da egemenlik Azeri atabeyleri olan İldenizlilerin eline geçmiştir. Şemseddin İldeniz, 1146 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir,³³ egemenliğini Kafkasya'ya, İran Azerbaycan'ına kadar genişletmiştir. Onun oğlu Muhammed Pehlevan büyük bir azim ve güçle babasının işini tamamlayarak Azerbaycan Atabeyliği'nin sınırlarını oldukça genişletti, yeni devletin egemenliğini arttırarak gerekli nüfuzu sağladı.

Yiğit, kahraman anlamına gelen 'Pehlevan' unvanıyla İldenizliler hanedanlığı sık sık Pehlevaniler olarak anılmaya başlandı. Pehlevaniler Azerbaycan ve Arran dışında Ermeni, Şirvan ve Irak-Acem, İsfahan ve Rey (bugünkü Tahran) şehirlerine de hâkim oldu. Muhammed'den sonra Azerbaycan tahtına Bağdat halifesinden 'Sultan' unvanı alan kardeşi Kızıl Arslan oturmuştur. Pehlevaniler Azerbaycan'da 1226 yılına kadar hüküm sürmüşlerdir. Onların hanedanlığında beş hükümdar başa gelmiştir. Azerbaycan atabeylerinin- İldenizlilerin ikinci başkenti Tebriz'di.

Kronolojik aktarıma bir ara vererek, Arap fethi zamanına dönmek zorundayız. VIII. yüzyılda Araplar Kuzey Azerbaycan'da, özellikle Şirvan'da Sasani döneminden beri uygulanmakta olan farklı bir politik yapı buldular; Şirvan, "Şirvan-Şah" ünvanı taşıyan hükümdarlar tarafından yönetilmekteydi. Kendi sistemine uygun olarak Araplar, bu sisteme dokunmadılar, Şirvan yönetimine Şirvanşah Şeybaniler (Mezidiler) hanedanlığını kuran Arap emiri Yezid İbni Mezid Şeybani'yi atadılar. Şeybani hâkimiyeti Selçuklu egemenliği ile sona ermiştir. (XI. yüzyılın ortası) Bir süre sonra Şirvan'da yeni bir hanedanlık, Kesraniler teşkil olmuştur. (1155- 1382) Daha sonra Kesraniler, yerini üçüncü Müslüman hanedanlığa, Safeviler tarafından ortadan kaldırılan Şirvan Şah Derbendilere bırakmışlardır.³⁴

³³ Batı kaynaklarında İldenizliler olarak geçer, Eldenizliler daha doğrudur.

³⁴ Hazar çalışmaları yapan ünlü akademisyen B. Dorn Şirvanşahların bin yıllık tarihini vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: a. *Versch Einer Geschichte al Schirvan-Schach Met. Acad.* , Peterburg, Serie

Şirvanşah Devleti zaman zaman güçlü yağmacılar tarafından gerçekleştirilen baskınlara maruz kalmaktaydı, bazen Şirvan komşularına bağımlı hale gelmekteydi. Ayrıca Şirvanşahlar, Azerbaycan Atabeyliği'nin vassali durumunda bulunmaktaydı.

Şirvan'ın parlak dönemleri olarak XII. yüzyılda Kesrani ve daha sonra XIV. yüzyılda Derbendi hanedanlıkları dönemleri kabul edilmektedir. Kesraniler kuzeyde Rus düşmanlarına karşı mücadele ettiler. 1175 yılında Şirvanşah Ahsitan Bakü limanında 70 gemiden oluşan Rus çıkarma donanmasını bozguna uğratarak Şirvan ve Derbent şehirlerini düşmandan kurtardı.³⁵

XII. yüzyıl Azerbaycan tarihinde kendini çok renkli bir şekilde göstermektedir. Şirvan sarayında olduğu gibi İldenizliler sarayında da şiir ve bilim temsilcilerinin yüksek koruması vardı.

Büyük şâir ve filozof Nizamî, eserlerinde daha çok Azerbaycan çarlarını anlatmıştır. Ahsitan sarayına gelince, Gazne'de Sultan Mahmud'un sarayıyla karşılaştırılarak şâir ve edebiyatseverler vesayet altına alınmıştır.³⁶ Çagani, Ahsitan'ın Ruslarla yaptığı meydan muharebesini “*Ataların Zaferi*” adlı o cehennemi yansıtan eseriyle anlatmıştır.

Son Pehlevi Özbek'in yönetimi ise politik çağdaşı Celâleddin Harezmi'nin fethiyle son buldu. Onun yönetimi de olağandan bir farklılık göstermedi. 1231 yılında Gence'de ona karşı kanlı bir ayaklanma sürdürüldü, daha sonra bu ayaklanma başarıyla bastırıldı.

Diğer yandan Moğolların yaklaştığı bilinerek, Hazar ötesinde, mevcut Harzemşehlar yönetimi tasfiye edilmiş, Celaleddin kurtuluşu kaçmakta ararken katledilerek öldürülmüştür.

VI, Cilt IV, 1841, sayfa 1-81, b. *Geschichte Schirvan Unter D'Statheltern Und Chana Von 1534 In 1880*, Cilt V, 317- 473.

³⁵ Gürcü kroniklerinin verdiği bilgilere göre bu savaşta Gürcüler Şirvanlılara yardım etti, bu kabul edilebilir bir ihtimal, çünkü Şirvan sarayı politik olarak Gürcü sarayıyla akrabalık ilişkileri çerçevesinde hareket ederdi. Ahistan Gürcü Çarı II. David'in kızı prenses Tamara'dan dünyaya gelmişti.

³⁶ Okuyucular bunun önemini kendileri kavrayabilirler, şunu fark etmek gerekir ki Fransız doğu bilimci Dormstetch'in Sultan Mahmud'un sarayıyla Fransız sarayından XIV. Lui'yi karşılaştırmış, “Şiir Bakanlığı” diye bir kurumun varlığını göstermiştir. Sarayda dört yüz daimi şâir bulunmakta, kralı temsil edemeyeceği düşüncesiyle Şiir Bakanlığı tarafından mezun edilmezlerdi. Sultan Mahmud bizzat kendisi de bu yolla parlamıştır.

Moğolların Azerbaycan'ı kaplamasıyla burası adeta ıssız bir çöl haline gelmiştir. Şehirler yıkılmış, bunların içinde bir daha eski ihtişamına geri dönemeyen 1235 yılında Gence, 1239 yılında da Derbent vardı.

Azerbaycan, Moğolların istilâsına uğrayan alelade bir yer olarak kalmamış, Moğolların kendi içindeki çatışmaların da meydana geldiği yer olmuştur. Burada Toktamış Han'la Berke Han arasında kanlı taht mücadelesi meydana gelmiştir.

Ülke anarşinin kol gezdiği yer haline gelmişti. Bir yandan Moğol akımları, diğer yandan da İsmaililer gibi terör grupları hüküm sürmekteydi. Her bölge yapabildiği ölçüde kendini savunmaya çalışmaktaydı.

Ülkenin bu kargaşa içinde bulunduğu zamanda, düzenli bir süvari birliğinin başında olan Cengiz Han'ın torunu Hülagü ortaya çıkmıştır. 1253 yılında dağılmış bir halde bulunan bölgesel yönetimleri ortadan kaldırmış, İsmaililerin terör kalelerini zapt etmiş ve 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirmiş, son Abbasi halifesi Mutasım'ın başını kesmiştir. Bir sonraki yıl da İran'da İlhanlı – Hülagüler hanedanlığını kurmuştur. İran Azerbaycan'ında Meraga şehri Hülagü-Budistlerin ilk başkenti olmuştur.

İran Moğollarında Budizm nominal bir karakter taşımaktadır. Hristiyan misyonerler Moğol sarayını etkilemeye çalışmışlar ancak başarılı olamamışlardır. Meraga'da kiliseler inşa edilmiştir. Fakat 1295 yılında Müslümanlar galip gelerek, Kazan Han (Mahmud) İslâm'ı kabul etmiş ve başkenti Tebriz'e taşımıştır.

İlhanlı egemenliği Şirvan da dâhil olmak üzere bütün Azerbaycan'a yayılmıştır. Gence bu dönemde Arran'ın yönetim merkezi durumundaydı. İlhanlılar yönetiminde Azerbaycan ve Doğu Kafkasya önemli bir politik merkez olarak ekonomik ilerleme sağladı. Mugan bozkırlarında sulama kanalları tesis edildi. Kür ve Aras havzalarında canlı yeşillikler vardı.

Tebriz, İlhanlılar idaresinde bayındır ve büyük bir şehir karakterine büründü. Kazan Mahmud Han zamanındaki mimari kalıntılar sanat yönünden oldukça zengin olan Tebriz'in en iyi anıtlarını oluşturmaktadır. Bakû'de bulunan Evrensel Cami, İlhanlılar tarafından inşa edilmiştir.

XIV. yüzyılın başında devlet idaresi İlhanlılardan, devleti Tebriz'den yöneten Türk hanedanlığı Celayirlilere geçmiştir. O yüzyılın sonunda da onların yerini Türk hanedanlığı Karakoyunlular almıştır.

1384'ten 1407'ye kadar ülke Miranşah krallığı (Miranşah'ın oğlu) tarafından Bakû'den Hemedan'a kadarki sınırlar ve en son da Anadolu'ya kadar fethedilmiştir. Timur, bizzat sık sık, Timur'un kendisinin mensup olduğu aşiretin ismiyle anılan ünlü kanal Barlas'ı inşa ettirdiği Mugan'a gelmiştir.

Babasının ölümünden sonra ayaklanma patlak vermiştir. Miranşah ve Karakoyunlu emiri Kara Yusuf arasındaki savaşı Karakoyunlular kazandı. Azerbaycan'da yeniden Karakoyunlu hükûmdarlığı egemenliği geri aldı. (1407- 1453)

XV. yüzyılın ortasında, diğer bir Türkmen hanedanlığı olan Akkoyunlu egemenliği rakiplerinden geri aldı. Akkoyunlu egemenliği yüzyılın sonuna kadar devam etti. Bu hanedanlıklara ait başkent Tebriz'de anıtlar vardır.

Bunlardan faydalanarak İlhanlılar zamanında bağımsızlığını kaybeden Şirvanlılar bağımsızlıklarını geri aldı. Bu dönem Şirvanşah hanedanlığı hâkimiyeti dönemi Derbendilere tekabül eder (1382 – 1551).

Tebriz'de hanedanlar ve Şirvanşahlar arasında başarıların taraflar arasında zaman zaman değiştiği birçok savaş meydana gelmiştir. Şirvanşahlar, Tebriz'i ele geçirdiklerinde Tebriz beylerine vergi verir durumdaydı.

Bütün bu hanedanlıklar sadece Tebriz'de değil, Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de kendilerine ait kültür izleri bırakmışlardır. Bilinenlerden en parlak olanları: Celayirliler'den Sultan Yakub, Karakoyunlulardan Cihan Şah, Akkoyunlulardan Uzun Hasan, Derbend Şirvanşahlılarından Şah Halilullah.

Bu dönemde Berde, Bakû ve Derbent'te büyük binalar inşa edildi. Şemahı Şirvanşahların başkentiydi. Bu şehrin anıtları hakkında sadece günümüze kadar gelmiş olan tesadüfî yazılardan bazı bilgilere ulaşabiliyoruz. Sık sık meydana gelen depremler ve istilâlar eski ihtişama ait maddi izler bırakmamıştır.³⁷ Bakû'de, Şirvanşahların ikinci başkentinde birçok korunmuş anıt (esere) sahibiz. Şah Câmii, Hansaray ve bütün dünyada güzelliğiyle bilinen³⁸ Divanhane adındaki zarif bina, Şirvanşah Halilullah ve onun oğlu Ferruh Yesar zamanında inşa edilmiştir. (1417 – 1462)³⁹

³⁷ Ayrıntılı bilgi için IV. başlığa bakınız.

³⁸ İ. Berezin, “*Dağıstan ve Hazar'a Seyahat*”, Kazan, 1845.

³⁹ Bakû'de efsanevi Kız Kulesi, Selçuklulardan Mesud İbnî Davud zamanında yapılan yapı ve Hızır Mescidi ve minaresi- Sınık Kale burada bulunmaktadır.

XV. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'daki Türkmen boylarından yardım bulan Safeviler tarih sahnesine çıkmaktadır.

Erdebil şeyhi Cüneyd Safevi, kuzeyde etki alanını genişletmek için Şirvaşahlara rakip olarak ortaya çıkmış, Şirvanşahlarla birlik içinde bulunan Akkoyunlulara karşı savaşmıştır. Akkoyunlularla yapılan meydan savaşında Şeyh Safevi savaşarak ölmüştür. Sadece Cüneyd'in oğlu olup, Safevi şah hanedanının kurucusu olan Şah İsmail Şirvanşahlara karşı başarı kazanmış, Derbent, Şemahı ve Bakû'yü almıştır.

Şah İsmail sadece hanedanlığın siyasi lideri değil, aynı zamanda isyankâr Şiiğin rûhâni önderiydi. Bu isyânkâr İslâm inancı onu politik işlerinde güçlenirdi; din savaşları bahanesiyle politik mücâdeleleri yönetti, Anadolu'da Osmanlı Sultanı'na karşı sürdürülen 'Kızılbaş Ayaklanmaları'nı himaye etti.

XVI. yüzyıl Şii İran ile Sünni Türklerin üstünlük sağlamak amacıyla yaptıkları kanlı mücadelelerle geçmiştir. Bu savaşlar uzun yıllar iki tarafın zaman zaman değişen üstünlükleriyle devam etti. Bu savaşların ana arenası Azerbaycan'dı. Sadece XVI. yüzyılın sonuna doğru Osmanlılar Azerbaycan'ın büyük bölümünü ele geçirdi. 1578 yılında hemen hemen bütün Kuzey Azerbaycan, bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti toprakları, 1579 yılında da bütün Azerbaycan ve bütün Kafkasya yollarından limanlarına kadar ele geçirildi.

Fakat Doğu Kafkasya'da Osmanlı egemenliği uzun sürmedi. 1603 yılında Şah Abbas Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilân etti ve sonuçta bütün bu yerlerin hepsi tekrar İran'a döndü.

XVIII. yüzyıl sonuna doğru İran tam bir anarşi içine girdi. Safeviler'in gücünü zayıflattı. Bu olaylardan yararlanarak XVIII. yüzyılın başında Rusya, Kafkasya'ya adım atmaya teşebbüs etmiş ve Ruslar, Derbent'te görülmüştür. Büyük Petro, İran'daki ayaklanmaları fırsat bilerek sefere hazırlandı. Safevi yönetimi Rusya ile olan savaşı sonlandırmak için 1723'te imzaladığı antlaşma ile Hazar'ın batı ve güney kıyılarını, Esterabad'a varıncaya kadar Rusya'ya bırakmıştır. Fakat bu antlaşma hayata geçirilmeden Rusya kendisini Türkler önünde bulmuştur. Türk ordusu sınırları geçerek Dağıstan ve Şirvan'ın yardımına yetişti. Gürcüler Mugan bozkırlarını ve Azerbaycan'ın Şirvan vilâyetini ele geçirdi. Bu durumun ortaya çıkmasıyla Büyük Petro konunun diplomatik yoldan çözülmesi için Fransa'nın arabuluculuğuna başvurdu. Rusya ve

Türkiye aralarındaki mücadeleyi Dağıstan'ın Derbent ve Bakû şehirlerinin Rusya'ya verilmesiyle sonuçlanan antlaşmayla sona erdirmiştir.

Aynı anda Türk ordusu İran'a yöneldi ve Hemedan, İsfahan ve Kaşan'ı aldı. Sonuçta savaşın tarafları arasında yapılan antlaşmaya göre Gürcistan ve Şirvan, Türklere geçmiştir.

İran'da Nadir Şah'ın ortaya çıkmasıyla politik durum yeniden değişti. Safevilerin çöküşü sırasında İran'dan ayrılan bütün yerler, 1736'da yapılan antlaşmayla yeniden İran'a geçmiştir. Nadir Şah'ın egemenliği Kızılyar'a, kuzeyde Derbent'e ulaşmıştır.

Şah'ın Hindistan ve Afganistan seferleri sırasında doğu Kafkasya eyaletlerinde ayaklanmaların patlak vermesi, Nadir Şah'ı Kafkasya'yı yeniden fethetmeye mecbur bırakmıştır. En çok bilinen mücadeleler Azerbaycan hanları ve Dağıstan şemhallerına karşı yapılmıştır.

1747 yılında Nadir Şah'ın ölümüyle İran tekrar anarşi ve iç savaşın içine düşmüştür. Bundan faydalanan Azerbaycan hanları kendi bağımsızlıklarını ilân ettiler.

İran hanedanı olan Kacarlar bütün ülkede düzeni yeniden sağlamalarına karşın Kafkasya'yı yeniden kendi sinelerine kazanmayı başaramadılar. Gürcistan ve Azerbaycan hanlığı Karabağ Kacarlardan 'Korkunç Aga Muhammed' ile savaştılar.

XIX. yüzyılın başında Rusya kararlı bir şekilde Kafkasya'ya geçti ve Azerbaycan ve Dağıstan hanlarıyla savaştı. Bu mücadelede Rusya, Gürcistan sayesinde Kral İrakli ile imzalanan ve burayı işgâli esas teşkil eden antlaşmayla buraları işgal etmiştir. Bu dönemde Osmanlı iç çekişmelere ve anarşiye maruz kaldı.

Petro sonrasında Rusya, Avrupa tarzı düzenli orduya geçmiştir. Gürcistan dışında teslim olan yerler Ermeniler ki, onlar Rusya'yı "Doğu Hristiyanlarının Koruyucusu" olarak görmekteydi. Bu nokta Azerbaycan'ın güçlü düşmanlarıyla mücadelesini zorlaştırmaktaydı. Hanlar yeterli güce sahip olup tek bir feodal yapıda birleşemediler.

İşgal edilen Kafkasya hanlıkları, bu ülkeler üzerinde daha önceden hamisi olma hakkını kazanan İran'a karşı öç alma isteğindeydiler. Rusya İran'la savaşa başladı. İlk savaş 1813 yılında İran'ın Dağıstan ve Kuba, Şeki, Şirvan, Karabağ, Bakû, Lenkeran (Taliş) ve Gence hanlıkları üzerindeki haklarından Rusya lehine vazgeçtiği 'Gülüstan

Antlaşması' ile son bulmuştur. Rusya ve İran arasındaki ikinci savaş 1826 yılında olmuş, 1828'de yapılan ve İran'ın Nahçıvan ve Erivan'ı da Rusya'ya bıraktığı "Türkmençayı Antlaşması" ile sona ermiştir.

Yukarıda belirtilen antlaşmalarla Rusya'ya bırakılan yerler, 'Koyunlular' hanedanlıklarının düşmesinden sonra ve Osmanlı İran hanedanlarının mücadelesi zamanında Safevi ve Nadir Şah zamanı dışındaki dönemlerde, bağımsız bir politik yaşam sürmüşlerdir.

Şeki Hanı Çelebi, Nadir Şah'a karşı kahramanca bir savunma yaptı. Komşu hanlıkları etrafında birleştirmeye çalıştı. Hanlığın itibarını başarılı bir şekilde korudu. "Dûsturü'l-âmel" adında Şeki hanlığında yürürlükte olan kanunların belirlendiği politik bir belge bırakmıştır. Böyle kahramanlıklarla Karabağ Hanlığı Kacar Şahı Aga Muhammed'in saldırılarını geri püskürttü.

Kuba Hanı Fethali Han başarılı bir şekilde hanlıkları kendi yönetimi altına toplama başarısı gösterdi. Tarihçiler onun İran seferini tasarladığı "Büyük Azerbaycan" planını uygulama niyetiyle gerçekleştirmiş olabileceğine dikkat çekmektedir. Ancak sefer sırasında kendisinin beklenmedik ölümüyle, hanla birlikte hanın başarılı planı da gömülmüş oluyordu.

Azerbaycan hanlarının Rusya'ya karşı mücadeleleri kısa aralıklarla yaklaşık otuz yıl devam etmiştir. Bilinen savunmalar Lenkeran, Erivan ve diğer Azerbaycan kaleleridir.

Gence Hanı Cevad'ın General Sisianov'a karşı başarılı ve kahramanca mücadelesi, bu mücadelenin en önemli efsanelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Cesur Han, bizzat kalelerin savunmasını yöneterek, defalarca teslim ol teklifini "Ölmek teslimiyetten daha iyidir!" sloganıyla geri çevirmiştir, uzun ve hiç de eşit şartlarda olmayan mücadelelerden sonra bir aslan gibi savaşarak kahramanca ölmüştür. Bugün Cavid Han adı halkın hafızalarında unutulmaz milli kahraman olarak yaşamaktadır. Çağdaşları olan şairler ona ateşli methiyelerde bulunmuşlardır.

Gence dışındaki diğer hanlıklar ise şöyledir:

Derbent, Bakû, Lenkeran, Nahçıvan, Erivan ve diğerleri farklı zaman ve şartlarda Rus ordularına karşı kanlı mücadeleler vermişlerdir. İleri gelen Rus başkomutanlarından Sisianov (Gence fâtihi olarak bilinen) ve General Katlyarevski bu

dönemde yenilmişlerdir. (ilki Bakû'ye karşı 1806'da, ikincisi Lankeran'da 1813 yılında)

Lenkeran kalesi gibi, 1813 yılında Nahçıvan kaleleri ve 1826 yılında Erivan savunmaları kendine has özellikler taşımaktaydı. Erivan kaleleri güçlü ve kalabalık düşman birliklerinin defalarca saldırılarına maruz kalmıştı. Erivan ancak Rusya'dan ağır kale topçularının gelmesiyle düşürülebilmştir.

Karabağ Hanı İbrahim ve aile bireylerinin tümü Rus birliklerinin vahşi saldırılarına maruz kalmıştır. Şeki, Şirvan, Kuba hanlıkları ve İhsu sultanlığında kanlı olaylar vuku bulmuştur.

Hanlıkların Rus işgaliyle mücâdelesinde sadece erkekleri düşünmemek gerek. Şeyh Ali'nin kız kardeşi Perice Hatun eline silahını alarak, General Zubakov'un birliklerine karşı Derbent'te sokak çatışmalarına katılmıştır. Yazılanlardan görüyoruz ki Perice Hatun hanlığın politik yaşamı üzerine büyük bir etkiye sahiptir.

Azerbaycan hanlıklarının Rus idaresine geçişi, iç işlerinde Rusların bulunduğu manasına gelmiyordu. Gence ve Bakû hanlıklarında kanlı mukavemetler oldu, 1804 ve 1808 yıllarında özel savaş idareleri teşkil edildi ki daha sonra diğer hanlıklarda da uygulanmıştır. Bu hanlıklarda ve eski hanlık soyundan olanlar kendi pozisyonlarını korudular veya münhal yerlere Rusya tarafından yeni kişiler tayin edildi veya Derbent ve Lenkeran'da olduğu gibi egemenliğin temsil edildiği 'Divan'lar kuruldu.

Bu hanlıklarda çar adına kuralların belirlendiği ve vassallerin zorunluluklarının tanımlandığı anlaşmalar akdedildi. Bu vassal – otonom durum Şeki'de 1819'a, Şirvan'da 1820'ye, Karabağ'da 1822'ye, Nahçıvan'da 1840'a, İhsu sultanlığında 1844 yılına kadar devam etti.

Bu geçiş safhasındaki dönemde dâhili meseleler eski töre ve kaidelere göre yapıldı, herkes mahalli vassallerin idaresine itaat etmek durumunda olup, ölüm cezasının çıkarılması, infazın gerçekleştirilmesi Rus savaş bakanının iznine bağlı olarak yerine getirilmekteydi.

Geçiş zamanındaki rejim, henüz daha Rusya'nın komşu Müslüman yönetimler üzerindeki hesaplarını tamamlamadığı ve Kuzey Kafkasya'da özgürlük mücâdelelerinin en yüksek derecelerde bulunduğu zamanlardı. Rus yönetimi savaş dışında hiçbir konuda bölgesel yönetimlerde üstün hale gelememiştir.

BİBLİYOGRAFYA

1. Rezulzade M. Emin, Azerbaycan Cumhuriyeti, Keyfiyet-i ve Şimdiki Vaziyeti, İstanbul, 1921
2. Rezulzade M. Emin, Azerbaydjan Wascie o Perodleglaç, Leh Dilinde, 1938
3. Rezulzade M. Emin, Das Problems Azerbaydjan, Almanca, Berlin, 1938
4. Rezulzade M. Emin, Panturanizm..., Paris, 1932
5. Rezulzade M. Emin, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Türkçe ve Rusça, Berlin-Paris, 1936
6. Rezulzade M. Emin, Kafkasya Türkleri, Türkçe, İstanbul, 1928
7. Rezulzade M. Emin, Makaleler: Azerbaycan Tarihi ve Etnografyası 8. Azerbaycan Atabeyleri, 9. Azerbaycan Hanlıkları, 10. Azerbaycan Vakası (Türk İslam Ansiklopedisi), İstanbul, 1942
11. Rezulzade M. Emin, Azerbaycan İşgalleri, Siyaseti, 1938
12. Rezulzade M. Emin, Azerbaycan Cumhuriyeti Hakkında Kayıtlar, “İstiklâl”, Berlin, 1933, 28 Mayıs nüshası
13. Rezulzade M. Emin, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Tarihi (El yazısı)
14. Rezulzade M. Emin, Azerbaycan’ın İslami Şark Medeniyetindeki Yeri (El yazısı)
15. Rezulzade M. Emin, Azerbaycan Şâiri Nizamî (Köklü Eser Tahlil ve Tenkit), El yazısı
16. Rezulzade M. Emin, Manzum İtibarile Nizamî (El yazısı)
17. Rezulzade M. Emin, Azerbaycan’ın Tarihi Gelişimi, (Basılmayan)
18. Rezulzade M. Emin, Azerbaycan Tarihinin Temel Çizgileri, Rusça
19. Rezulzade M. Emin, Grundumnis Aserbaydjan
20. Rezulzade M. Emin, İstiklal, “Musavat”, Bakû, 1919
21. Rezulzade M. Emin, İstiklal, Bakû
22. Rezulzade M. Emin, Asrımızın Siyavuşu, 1922
23. Rezulzade M. Emin, İstiklal Mefkûresi ve Gençlik, İstanbul, 1923
24. Mehmetzade Mirza Bala, Azerbaycan Müsavat Tarihi
25. Mehmetzade Mirza Bala, Azerbaycan Misakı Millisi, İstanbul, 1924
26. Rezulzade M. Emin, İran Türkleri, Türk Yurdu, Yıl I, sayı 4, 14, 21, 22, 24, 1328/1927
27. Rezulzade M. Emin, Nizamî Manzume, 1945

AZERBAJCAN'IN SİYASİ OLAYLARININ TARİHİ KRONOLOJİSİ

A. İslâmiyet'e Kadarki Dönem

1. Atropateniya M. Ö. IV- II. yy.
2. Partlar M. Ö. II- M. S. III. yy.
3. Sasaniler M. S. III- IV. yy.
4. Albaniya M. S. I- IV. yy.
5. Şirvanşahlar M. S. VI. VIII. yy.

B. İslâmiyet Dönemi

5. Arap Emirlikleri 799- 1074
(Revvadiler IX. yy. Şeddadiler X- XI. yy.)
6. Şirvanşahlar 799- 1548
(Şeybaniler 799- 1074⁴⁰, Kesraniler 1155- 1382, Derbendiler 1382- 1551)
7. Selçuklu Egemenliği 1074- 1146
8. Azerbaycan Atabeyliği İldenizliler (Pehlevaniler) 1146- 1226
9. Harzemşahlar Egemenliği 1226- 1256
10. İlhanlılar- Hülagüler 1256- 1336
11. İlhanlılar- Celayirliler 1336- 1380
12. Karakoyunlular (ilk dönem) 1380- 1384
13. Timur Egemenliği (Miranşah) 1384- 1407
14. Karakoyunlular (ikinci dönem) 1407- 1453
15. Akkoyunlular 1453- 1502
16. Safeviler 1502- 1722
17. İran- Türk- Rus mücâdelesini 1722- 1736
18. Nadir Şah 1736- 1747
19. Hanlıklar 1747- 1828
20. Rus Egemenliği 1828- 1918
21. Milli Azerbaycan Cumhuriyeti 1918- 1920
22. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

---

⁴⁰ Şirvan yönetimi Selçuklu fethiyle kesintiye uğrar.

III.

IRKSAL- ETNİK YAPISI

Azerbaycan nüfusunun büyük çoğunluğu, yukarıdaki 1 numaralı haritadaki tarihi sınırlar içinde de gösterildiği gibi Azeri Türklerinden oluşmaktadır. Bir başka deyişle Azerbaycan'ın tarihi sınırları Türk dilinin çağdaş Azerbaycan lehçesinin yayılma alanına denk düşmektedir.

Azerbaycan kavimleri Midiyalılar, Atropatenler, Albaniyalılar ve Türklerin gelişinden önceki dönemler hakkında konuşmak gerekir. Midiyalılar, Perslerin akrabaları olan ve şüphesiz ki bunlar Arilerdir; Atropateniya politik adlandırmasıdır. Küçük Midiya'nın Ahamenni satrapı konusunda Midiyadan farklı olduğuna inanmak gerekir. Albaniyalılara ilişkin olarak da resmi şu şekilde çizmek gerekir:

Albaniya, Yunan adlandırmasıdır. Ermeni ve Pers tarihçileri onu “Agovaniya” olarak adlandırmışlardır. Peki bunun kökeni nedir? Bu sorunun cevaplarında efsanelerin üzerinde gerçeklik payı da vardır. Yunan tarihçilerine göre Albanlar İberyalılara benzemektedir, Gürcülerin ataları kendilerini Altın Post için Teselya'nın başında Kolhis'e giden Yunan kahramanı Yazon'un kalıntıları saymaktadırlar. Ermeni tarihçiler Horenski ve Kagankatvatsi bu efsaneye karşıdır, onların Ermeni, Agovan Çarlığı Arran'ın kalıntıları olan Agovanlılar olduklarını düşünmektedirler.

Albanlar hakkında kesin dil bilimsel ve antropolojik veriye sahip olunmaması onların gerçek menşeyini belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Onların büyük bölümü göçebidir muhtemelen bugünkü Dağıstan'ın ataları olan dağlı kabileler olmaları ve bunun gibi başka sebeplerle onlar Turan kabilelerinden biridirler⁴¹. Antropologlar kendilerini Alban olarak adlandırmayan Balkan Arnavutları ve Kafkas Albanları arasındaki ilişkiyi kabul etmektedirler.⁴²

Albanların çevresinde hatta Alban kabileleri arasında yaşayan günümüzde var olmayan, adını Hazar denizinden alan Kaspiler yaşamaktaydı. Bir başka grup da Udinler adıyla Ermenistan çevresinde, Kuzey Azerbaycan'ın Şeki bölgesinde günümüzde istisnai olarak Türkçe konuşan Utilerdirdir.

⁴¹ Ansiklopedik Sözlük Brokgauz ve Efrona, “Albaniya”, s. 359.

⁴² Bu hususlar en çok Strabon'un Albanlarla ilgili iyi binici ve atıcı oldukları ve 25 dil konuştuklarıyla ilgili yorumlamalarına dayanmaktadır.

1200 yıllarındaki Asur yazıtlarında, daha sonraları Albaniya veya Agovaniya olarak adlandırılan topraklarda üç devlet kurulmuştur: 1. İlinler, Kür, Alazan ve Hazar denizi arasında yerleşmiş olan; 2. Harharlar, Kür ve Aras nehirleri arasında ve Mil bozkırlarında bulunan; 3. Kaspiler, Hazar denizi boyunca yerleşmiş olan. Bu isimler Yunan tarihçiler tarafından Kafkas olarak adlandırılır. Ermeni yazarlar Agovanları İlinlerin kalıntıları olarak değerlendirmektedir; Harharlar kendilerini bugüne kadar coğrafi çok dilli Azerbaycan'ın bir hafızası olarak görmüşlerdir⁴³. Örneğin Şemahı, Aktaş, Gence Şarur- Daralagez'deki "Gerger" köyleri ve Gence bölgesindeki "Gerger" çayı onları anımsatan yer isimleridir. Hazarlar daha önce yukarıda belirtildiği gibi bize Hazar denizini hatırlatmaktadır; onlarla ilgili antik yazarlarda da söz edilmiştir. Antik dönem halklar arasında, Kür ve Aras nehirleri arasındaki Sak ve Alban tayfaları Hazar olarak ifade edilmektedir.

Büyük göç hareketindeki halkların ve güçlü istilâcılarının yolu üzerinde bulunmak Azerbaycan'da etnik olarak radikal değişimleri meydana getirdi. Bu değişimler sadece sonraları Türklerin zamanında değil, daha erken dönemlerde oluştu.

Daha M. Ö. III. yüzyıldan M.S. I. yüzyıla kadar Arsakiler hanedanlığında, Atropatenya Partlar tarafından yönetilmiştir. Partlar resmi olarak Mezdek dininde olmalarına karşın manen hiçbir zaman Persliği kabul etmemişlerdir. Partların egemenliği yabancılar tarafından da kabul edilmiştir. Örneğin İran'ın milli şâiri Firdevsî ünlü eseri Şehname'de Part dönemini büyük düşüş dönemi olarak adlandırmakta ve Arsaki hanedanlığından hiç bahsetmemektedir. Fransız tarihçi Rene Grausset şâirin Partlara bu farklı yaklaşımını son olarak ırksal kökene bağlayarak açıklamıştır. Partlar Turandı ve onların egemenliği yaklaşık olarak 450 yıl sürdü, İran'a Turan kabileleri geldi. Onlarla İran'a bozkır göçebeleri geleneği girdi, belirsiz merkezi Ahamenni egemenliği mükemmelleştirildi, onlar bunu askeri feodalizmle değiştirdi, satraplıkta önemli rol oynayan yüksek mevkideki memurların büyük çoğunluğu Türk menşeli Süren ailesinden oldu, geleneksel olarak ilk lordlarda Sistan Sakları ailesi devlet işlerinde muazzam bir etkiye sahipti. Sonuç olarak Partlar Türkmen steplerindeki askeri kabilelerle ilişkilerini hiç kesmedi; İran'da onların hâkimiyetlerine bir tehlike geldiği zaman komşularının yardım taleplerini geri çevirmemiştir. Part kanı sık sık Turan

---

⁴³ M. T. Baharlı, *Azerbaycan*, Bakû, 1921.

kanıyla karışmıştır. M. S. I. yüzyılı anlatmaya Grausset şöyle devam eder: Arsaki tahtı önceden Turan tahtına sahip olan bir yerden başka bir yönetime geçti.⁴⁴

Part devletinin ana köprüsü, nüfusun önemli bir bölümün yer aldığı Azerbaycan arazisidir. İnanmak gerekir ki bu Türk unsurları daha Hristiyanlıktan önce ülkemizde mevcuttu. Bu hipotez, dolaylı olarak, tam olarak çürütülememiş olan Sümer Akkadların Turan asıllı oldukları görüşünü de onaylatabilir.

İskitler olarak adlandırılan toplulukları nazara alırsak, kabilelerin içinde Türk olanlar da Hristiyanlıktan 600 yıl önce Azerbaycan'a artık nüfuz etmiş durumdaydılar. Antik Yunan ve Ermeni kaynaklarındaki efsanelere göre yaklaşık olarak 663 yılında İskitler, Kimmerlerin peşinden Kuzey Kafkasya bozkırlarından Aşağı Kafkasya'ya hareket etmişlerdir. Kısa süreli bir egemenlikten sonra, onlar bozkırlara geri döndüler. İskitler Azerbaycan'da Mugan ve Karabağ'ın yakın tepelerinde kalmışlardır.

M. S. 227 yılında Agafangelhun, İberyalılarla Agavanlar yani Albaniyalılar birliği Persler üzerine bir baskın gerçekleştirdi. Bugünkü Azerbaycan'da kavimler karşımıza Hunlar- Kumanlar ve Hunlar- Sabirler olarak çıkmaktadır. 433- 450 yıllarında Pers çarı Jezdgürd II Kuba bölgesinde bulunan İtalikan'a Kumanlar üzerine bir sefer gerçekleştirdi; 454- 455 yıllarında acı bir yenilgi aldı. O tarihten itibaren Hunlar sık sık günümüzde Azerbaycan olarak anılan Agovaniya, Pers ve Ermenistan üzerine saldırılar gerçekleştirmeye başladı. Albaniya üzerinden Alanlarla birlikte Hunlarınkine benzer akınlar hem Kumanlar hem de Sabirler tarafından 484'da Kumanlar, daha sonra da Sabirler tarafından gerçekleştirildi. Bizans tarihçilerine göre Roma İmparatoru Tiveri Sabirleri Kür nehrinin kıyısındaki Roma topraklarına yerleştirdi. Bu olaylara bakarak M. G. Baharlı Azerbaycan'da birçok yer isminin “Kuş”, “Kuşan” olduğunu ve bunun Kuşanlarla ilişkili olduğunu söyler. Daha sonraları adı Şabran olan Sabiran şehri bize Sabirleri çağrıştırmaktadır.

Ermeni kaynaklarında 446 yılındaki Hun kabileleri arasında “ Halandürükler” olarak adlandırılan Ak Hunlara dikkat çekilmektedir. Buradaki “duruk” ekinin “Türk” kelimesini işaret ettiği açıktır. Marquart Mugan'ın güneyindeki Balasakan'ı Ak Hun şehri olarak gösterir.⁴⁵ Z. V. Togan, Uygurların başkenti olan ve Orhun nehri kıyısında

⁴⁴ Rene Grausset, *Histoire de L'Asie*, Cilt I, Paris, 1921, s. 71-73.

⁴⁵ Marquart, *Eranschahr*, s. 119.

bulunan Kara- Balkasun, Kafkas bozkırlarında Baklasın olarak karşımıza çıkan ve Güney Kafkasya’da Hunların başkenti olan Balasakan isimleri arasında bir ilişki bulmuştur.⁴⁶

Güney Avrupa’da yerleşmiş olan en eski Türk unsurları Hazarlar, Ağaçeri (Alanlar) ve Sabirler Azerbaycan’daki en erken dönem yerleşmiş olan temel gruplardır. Ermeni tarihçi Mar Abbas Katina bu kavimlerden Bulgarların daha M. Ö. 120 yılında Kafkasya’ya geldiklerini ve Kars etrafına yerleştiklerini belirtmektedir. Moisey Choren 460 yılında bu Bulgarların var olduklarını iddia etmiştir.⁴⁷ Aynı şekilde M. Horen de 197- 216 yıllarında Hazar ve Bulgarların Kür nehrini geçtiklerini işaret etmiştir. Arapların gelişi sırasında bu kavimler Dağıstan’a doğru hareket etmişlerdir.⁴⁸ 460 yılında Hazarların komşuları olan Ağaçeriler (Alanlar) , 468 yılında da Saragurlar, diğer bir deyişle Sarı Uygurlar Güney Kafkasya’ya gelmiş bulunmaktaydılar. Onların Sasanilerle olan mücadelesinin en bilinenlerinden biri 488 yılında meydana gelmiştir.⁴⁹ Sasani dönemine ait Paykuli’nin tabletinde “Beyaz Ağaçerilerin Hakanı” anlamında bir ifade bulunmaktadır. Türk masallarında bunların, efsanevi şahsiyet Oğuz Kağan’la birlikte gelen ve o aileye mensup olarak gösterilen ağaçerilerin olduğu görülmektedir. X. yy.daki Türk şarkılarında Zeki Velidi Togan onların erken dönemde Oğuz Kağan destanı hakkında Yakın Doğu’ya gelmeleriyle ilgili göstergeler olduğunu not etmiştir.

Sabirlerin başındaki Atvaçık (Atvarik) 508 yılında Azerbaycan’da Kubad Sasanilerini ileriye doğru itmiştir (488- 531). Onun oğulları Kubadlarla uzlaşmışlar, Bizans’a karşı savaşmışlardır. 515- 516 yıllarında bütün Ermenistan’ı ele geçirerek, Anadolu’ya geçmişler, Pontus, Kalithea ve Kapadokya’ya girmişlerdir.⁵⁰ 522 yılında Sabirlerin başında Zidiki bulunmaktaydı. (Z. V. Togan’ın varsayımına göre Zilgi-bi). 527 yılına kadar Arran ve Şirvan onun elinde kalmıştır.⁵¹ Bu dönemde Sabirlerin sayısının yaklaşık olarak yüz bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu yıllarda ayrıca Kuba kavimleri Kafkas dağlarını geçmek istediler; ancak Sabirler onlara karşı

⁴⁶ İslam Ansiklopedisi, Cilt 14, İstanbul 1943.

⁴⁷ Kunik, *Melanges Asiaticus* v. 150.

⁴⁸ Z. V. Togan, “İslam Ansiklopedisi”, Cilt XII, İstanbul, 1943 (orijinal metinde madde ve sayfa numarası belirtilmemiş).

⁴⁹ Spiegel, *Iranische Altertumskunde*, III. , 374.

⁵⁰ E. Herzfeld, Paykuli, Berlin, 1924, I. 17. 133.

⁵¹ Kulikovskiy, “*Bizans Tarihi*”, Cilt II, s. 28.

durdu ve Sasanilerle birlikte onlara karşı savaştılar.⁵² 531 yılında Sabirler, Sabir Hunları adı altında Bizanslıların müttefiki olarak ortaya çıkmaktadırlar. 555 yılında yeniden Perslere karşı mücadeleye girmişlerdir.⁵³ 558 yılında Sabirler Avarlarla savaşmışlar ve o yıl bütün Sabirler Derbent'in güneyinde görünmüşlerdir. Genel olarak Kubad yönetiminin sonuna doğru Arran, Gürcistan, Vaspuragan ve Sisakan Hazarlar ve onların akraba kavimlerinin elinde bulunmaktaydı.⁵⁴ Kabala şehri merkez haline geldi.⁵⁵ Bu dönemde Azerbaycan Hazar ülkesi olarak adlandırılmaya başlandı.⁵⁶

Sasani Anuşirvan Güney Kafkasya'yı Hazar ve Türklerden almış ve Azerbaycan'ı almak için uğraşmış, sınırlarını Azerbaycan'dan Derbent'e kadar getirmeye çalışmış ve Pers nüfusunu bu ülkeye yerleştirme amacı gütmüştür.⁵⁷ O bu bölgeye Sasani topluluklarını Siyasidje adı altında yerleştirdi⁵⁸. Tiflis etrafına yerleştirilenler de Soğd gruplarıydı⁵⁹. Türk unsurlarını İran'ın içlerine doğru yerleştirdi.⁶⁰ Taberî aynı zamanda Anuşirvan'ın bazı Bulgar ve Belencer Türklerinin Azerbaycan'a yerleşmeleri için çağrıda bulunduğunu belirtmiştir. Sasanilerle mücadele edip onları yenen İstemi Han'ın ordusunda yer alan bu Türklere ait kalıntılar mevcuttur⁶¹. Bulgar ve Belencerlerin sayısı 10.000 aile civarındaydı.⁶²

VIII. yüzyılda Hazarlar Bizans imparatoru Heraklius'la ittifak yaparak Kafkasya'ya geldiler ve her zaman burada kaldılar.

Arap istilâsı zamanında Azerbaycan'daki Türk unsurlar yüksek bir oranı teşkil etmekteydi, ancak yerli unsurlarla karışarak zamanla asimile oldular. Yine de görünüşe bakılırsa aşağıdaki efsanelere göre Türklerin bu bölgelerdeki yönetiminin oldukça canlı olduğu görülmektedir.

---

⁵² Z. V. Togan, İslam Ansiklopedisi.

⁵³ Spiegel, *Iranische Altertumskunde*, Cilt III, s. 446.

⁵⁴ Belazuri s. 194, Yakubi s. 203.

⁵⁵ Aynı eser, s. 194.

⁵⁶ Taberî, Cilt I, s. 185.

⁵⁷ İstahri, s. 185.

⁵⁸ Belazuri, s. 195, İbn'ül Fakih, s. 288.

⁵⁹ Aynı eser, s. 195.

⁶⁰ Taberî, C. I, s. 891.

⁶¹ Z. V. Togan, İslam Ansiklopedisi, C. XII.

⁶² Taberî, C. I, s. 595.

İbn'ül Hüsam'ın *Kitabül- Gedjen*⁶³ Şah İbni Munabih'e ait bir efsane vardır. Halife Muaviye şu soruyu sorar:

-Azerbaycan nedir?

Übeydi Saviye adında bir kişi de şöyle yanıtlar:

-Önceleri Türklere ait olan ülkedir.⁶⁴

İslâm fetihlerinden sonra Azerbaycan'a Arap kavimleri gelir. Bunların büyük çoğunluğu Küfe, Basra ve Şam şehirlerinden gelmişlerdir. Z. V. Togan Arap yazarlardan atıfta bulunarak bize aktardığı "*Azerbaycan*" adlı makalesinde Azerbaycan'a gelmiş olan bu Arap göçmenlerle ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir.

Bu göçmenler şeyh ve emirlerin önderliğinde gelmişler ve ülkenin en verimli topraklarına yerleşmişlerdir. Topraklar bu yabancı Araplara verilmiş, toprağa bağlı yerel köylüler de Arap feodallerine bağlı hale getirilmiştir. Arap emirleri bu geçiş döneminde yerel feodalleri şekillendirdiler: Kaleler inşa ettiler, şehirleri bayındır hale getirdiler, feodal sınıfı eğittiler.

Babek ayaklanması sırasında (IX. yy) Halifeliğe karşı 22 yıl önemli bir savaş sürmüş, Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde daha sonra burada yaşamaya başlayacak olan çok sayıda Arap savaşçılar gelmiştir. Bunlar yabancı Arap unsurları ve politik rol oynayan emir ve Arap aristokratları ülkeden atmaya çalışmışlardır. Arap emirlerin önderliğinde yerel feodal hanedanlıklar kurulmuştur.

Arap emirleri sık sık yerli halkın arasına karışmıştır, Kürt ve İranlıları almışlardır. Bütün Arap ailelerinin içinden siyasi olaylarda ikisi çok önemli rol oynadı: a. Başkentleri Tebriz olan uzun yıllar güney Azerbaycan'da hâkim olan ve Araplardan oluşan Revvadiler. b. Şeybaniler, Şirvan tarihinin en parlak dönemi olarak karşımıza çıkarlar, Kesranilerden ayrılarak kendilerini Pers şeceresinde göstermişlerdir.⁶⁵

Arapların Azerbaycan'a gelmesiyle İran unsurları buraya girmeye başladı, Pers dili güçlendi, kamulaşma arttı. Ancak Türk unsurlarının güçlenmesine de engel olunamadı. Türk kavimleri Halifeliğin hizmetinde bulunmaktaydı. VIII. yüzyılın ikinci yarısında Abbasi ordusu nüfusu Türklerden oluşan Arran'a girdi. Bu yüzyılın sonuna doğru savaşçı Türk gruplarının sayısı Suriye'den eklenenlerle on bine ulaşmaktadır.

⁶³ Haydarabad Baskısı s. 402, 436.

⁶⁴ Z. V. Togan, İslam Ansiklopedisi, C. XII.

⁶⁵ Z. V. Togan, Mesud ve Biruni gibi bilim adamlarının da bu efsaneyle büyülendiklerini yazmıştır.

Mübareki Türkî bir iç kale olan Kazvin’i inşa etti. Türklerden oluşan güçlü bir ordunun başında bulunan Zireki Türkî 848 yılında Merend şehrindeki bir ayaklanmayı bastırdı⁶⁶. Türk emirlerinden biri olan Muhammed İbni Şul Ermenistan emiri olarak atandı. Daha sonra Muhammed Buga zamanında Azerbaycan’a yaklaşık olarak 4 bin asker geldi. Buga, Şemkir şehrine İslâm’ı kabul eden Hazar Türklerini yerleştirdi. Babek isyânını bastıran Afşin (Adşin) Esruşan (Hruşan) beyi Kara Buga’nın torunuydu.

Azerbaycan’da Türk unsurları esasen Selçuklular zamanında güçlenmiştir. Fakat onların gelişine kadar ülkede Arap egemenliğine rağmen ana dil gibi bazı unsurlar korunmuştur. Bunları koruyanlar Kengerliler, Borçalılar, Kazaklar, Şamhorlar ve diğer gruplardır. Berde ve Şamhor yakınlarında Ogurlar da bulunmaktaydı. (Araplarda seyavird, Ermenilerde seberdik). Marquart onların Macar veya Kara Hazarlar olduklarını kabul eder.

Selçuklular gelene kadar her durumda Azerbaycan’daki Türk unsurlarının büyük çoğunluğunu Hazarlar oluşturmaktaydı ve en çok Kabala, Borçalı, Gazaka, Aras nehri kıyısında ve toplu olarak da Mugan bozkırlarında bulunmaktaydılar⁶⁷.

Orta Asya’dan gelmiş olanlar dışında ilk Türk kavimlerinin görünmesi, 1036 yılında son Revvadi yönetimi Vahsudan İbni Menlan zamanında yaklaşık olarak 4000-5000 kişinin Aher’e yerleştirilmesiyle olmuştur.

İlk olarak 1035 yılında Selçuklularla birlikte on bin Türkmen ailesi Horasan’a geldi. Tuğrul Bey Rey şehrini aldıktan sonra Azerbaycan’a oğullarını gönderdi. 1063 yılında Kutalmış isyanında 50 bin Türkmen savaşarak hayatını kaybetti. 1064 Alp Arslan Arran ve Gürcistan’ı ele geçirdi. Türkmenler Melikşah zamanında Azerbaycan’a yerleştirildi. *El-bab- Ve’l- Ebvab* adlı tarihi eserde, 1066 yılında Hazarların Derbent’e geçtiklerini, Selçuklulara teslim olunca Derbent’ten Kahtan bölgesine gönderildiklerine dair deliller vardır.⁶⁸

Son Türkmen nüfus yerleşmeleri de 1076 yılında olmuştur. Aynı yıl Melikşah zamanında Şavtik önderliğinde gönderilen Türkmenlerin tümü ovalara, dağlara, köylere ve Arran kalesine yerleştirildi⁶⁹. Gerçekten bundan sonra Gence şehri “Türkmen şehri”

---

⁶⁶ Taberi, C. III, s. 1381.

⁶⁷ Z. V. Togan, İslam Ansiklopedisi, C. XII.

⁶⁸ Müneccim Başı, Esad Efendi Kütüphanesi, İstanbul, No: 2103, s. 338.

⁶⁹ İbni Azrak, *Tarihi Müayya Tarihi* (orijinal metinde sayfa numarası yoktur).

olarak anılmaya başladı. Arap tarihçi Yakutî o zamanda Mugan bozkırlarındaki nüfusun Türkmenlerden oluştuğu fikrinde sabit kalmıştır⁷⁰. Harzemşahlar zamanında Arran vilayeti “Türkmen yeri” olarak anılmaktadır⁷¹. O zamanlar Arran ve Mugan’da Türkler karıncalar kadar çok sayıdaydı.⁷²

XII. ve XIII. yüzyıldaki bu Türkmenlerin tarım ve hayvancılıkla uğraştıklarını belirtmek gerekir. Bütün orman ve meralarla onlar ilgilenmekteydi. Reisleri ülkenin siyasi hayatında göz ardı edilemeyecek derecede önemli rol oynamaktaydı.⁷³

“Türkleşme” süreci Timur zamanında da devam etmiştir. Timur’un en son varış noktası olarak gözde şehir Mugan’da olduğu görülmektedir. Araşan sistemi yapay sulama kanalının olduğu yere Timur Türkistan’dan getirilen tarımla uğraşan Türkmenleri getirip yerleştirir.⁷⁴

Z. V. Togan Selçuklular ve çevre toplulukların kale ve şehirlerin ayrıntılı listesini verir.

Azerbaycan’a Kuzey ve Kıpçak unsurları da gelmiştir. Onların bir bölümü Derbent geçidini geçerek Selçuklulara katılmışlar ve İslâm’ı seçmiştir; diğer bir bölümü Dara kanyonunu geçerek Gürcülerle birleşerek Hristiyanlığı kabul ederler.⁷⁵ 1155 yılında Atabey İldeniz’le savaş sırasında Hristiyan Kıpçak hanının kardeşlerinin yönetimindeki güçlü Kıpçak ordusu Gürcistan’ın yardımına gelmiştir.⁷⁶ Gürcistan bu göçebeleri burada bırakmıştır. Kıpçaklarla ilgili bunun gibi yeni ve eski örnekler onların kendine has bir grup olarak ortaya çıkmalarına sebep olmuştur.⁷⁷ 1174 yılında Tebriz’in alınması esnasında, İldeniz’in oğlu atabey Kızıl Arslan’ın ordusunun büyük kısmı Kıpçaklardan oluşmaktaydı. Açıkçası İldenizlilerin kendileri bile Kıpçak soyunda gelmekteydi.

---

⁷⁰ V. Minorskiy, *Ensiklopedie al’İslams*, “Arran”, (orijinal metinde sayfa numarası yoktur).

⁷¹ Nesimi, *Sira Celalettin*, s. 159.

⁷² Aynı eser.

⁷³ Aynı eser.

⁷⁴ Daha sonra Safeviler zamanında bu alanlara Şahseven adı verilmiştir.

⁷⁵ Gürcü kralı II. David Kür ve Aras arasındaki Türkleşmeyi dikkate alarak 40 bin kişilik bir orduyu yöneten Hristiyan Kıpçak Otrak’la ilişkiye girmiş ve Kür ve Şirvan’daki Türklere saldırmıştır. (*Brasset Histair De La Jeorgie*, Cilt I, s. 362).

⁷⁶ Brasset, *Hristair De La Jeorgie*, Cilt I, s. 437.

⁷⁷ Aynı eser, s. 366.

Hazarlar zamanında Kıpçaklardan 50 bin aile Güney Derbent'e geçmiştir. Önderleri, Mugan'da Celalettin olarak kabul edilen Kürke adında biridir.⁷⁸

Selçuklular zamanında Şirvan tamamen Türkleşir. Şeybaniler saf Arap ırkı olarak değil, kendilerini daha çok İran yerel halkının içinde göstermişler ve kendilerini İran ırkından saymışlardır; daha sonra nüfusun büyük çoğunluğunun Türkleştiği zamanlardan itibaren kendilerine "hakan" lakabını kullanma yolunu seçmişler, daha sonraki yüzyıllarda Şirvanşahlar Şirvan hakanları lakabını kullanmaya başlamışlardır. Ünlü saray şairlerinin adı da Hakani'dir.

İlhanlılar zamanında Azerbaycan'da Türkleşme yeni ve mükemmel bir şekil aldı.

Hülagü yönetiminde İran'a gelen ordu birliklerinin sayısı 300 bine yaklaşmaktaydı, bu sayı aile bireyleriyle birlikte yarım milyona ulaşan çok büyük bir kuvveti oluşturmaktaydı.⁷⁹

Daha önceden gelenlerle birlikte Türk ve Moğolların sayısı iki milyona ulaşmaktaydı. Tarihçilerin belirttiğine göre Moğol ordusunun büyük çoğunluğunu Türkler oluşturmaktaydı.

İlhanlıların İran'a gelmesi ve burada oynadıkları siyasi rolle ilgili ayrıntılı bilgiler Raşideddin, Vassaf, Abdullahi Hasan'ın eserlerinde yer almaktadır. Bu eserlere dayanarak Z. V. Togan Azerbaycan'a gelen Türklerin ayrıntılı listesini verir. Bu dönem Azerbaycan'da en az 250 bin Türk ailenin bulunduğu, daha sonra Moğollarla gelenlerle birlikte bu sayının 1.250.000 kişiye ulaştığı tahmin edilmektedir.

Moğol istilâsı yıkıcı özelliğiyle bilinir. Cüveynî bazı İran şehirlerinin nüfusunun tamamen yok edildiğini anlatmaktadır. Azerbaycan da onlardan farklı olmadı. Zekeriyayı Kazvini Tebriz dışındaki bütün şehirlerin yıkıma maruz kaldığını aktarır.⁸⁰

Şâir Ahmedî ile Hülagü'ye atfedilen diyalog da şöyledir: Ahmedî Hülagü'ye sorar:

⁷⁸ Nesevi, s. 172 (orijinal metinde eser adı belirtilmemiştir).

⁷⁹ 1253 yılında Cüveynî'nin bildirdiğine göre Hülagü İran'a geçerken Mengü Kağan ordu için her ulusun beşte birini almayı emretmişti. Bu istek tamamen gerçekleştirilmiştir. Ögeday zamanındaki sefere çıkan ordunun sayısı 1.5 milyona ulaşmaktaydı. Bunun beşte biri 300 yüz bine tekabül etmektedir.

İran İlhanlıların son hakanı Ebu Said'in düzenli ordusu otuz tümenden oluşmaktaydı. Her tümün 10 bin askerden oluşmaktaydı. Bu demek oluyor ki, İlhanlı ordusu barış zamanında 300 bin kişiden oluşmaktadır.

⁸⁰ Z. Kazvinî, *Esir'ül- Büldan*, s. 227.

-Neden şehirleri yıkıyorsunuz, halkları yok ediyorsunuz?

Hülagü şöyle yanıtlar:

- Hepsini yeniden yapmak ve bu bizimdir diyebilmek için.

Bu zor şartlarda, bu yabancı savaşçı kavim yerli köylüleri yerinden etti; onların iş zanaatkârlarını ele geçirdi ve özelliklerine göre yerlere yerleştirdi. XIII. Ve XIV. yüzyıllarda Arap Irak'ındaki İran nüfusu Arap nüfuzuna alındı, bu da onların niçin Azerbaycan'a geçtiklerini açıklar. Hem Azerbaycan hem de İran Acem'i iki milyon göçebenin kışlağı haline gelir.

Azerbaycan'daki etnik devrim sadece savaş yöntemiyle olmamış, aynı zamanda bunlar ekonomik karakter de taşımıştır. İlk olarak, bölgedeki yerel Türkler, Ermeniler ve Gürcüler askere alınır, İranlılar alınmazdı; ikinci olarak Moğolların yoğun olarak yaşadıkları yerlerdeki İranlılar vergilendirmeden muaf tutulmuşlardı; üçüncü olarak Moğol sisteminde uygulanan harap edilmiş olan yerel tüccarlara kredi verilmesi ve onların Azerbaycan dışına çıkışının desteklenmesidir; dördüncü olarak da Türk ve Moğolların elindeki ekilebilir arazi özelliklerine göre dağıtılırdı; askeri-tarımsal feodalizm kuruldu. Ancak köylülerin başka ülkelere gitmesi harekâtı devam etti.

Kazan Han fermanlarından birinde bu durumu düzeltmek için şöyle demiştir: Askerlerimiz İranlıların sahibi olduğumuzu ve bize hizmet etmekle yükümlü olduklarını düşünmesinler; İranlıların hayatının bize emanet olduğunu; o insanlara tanrının bizi sorguya çekeceğini bilerek davranmak gerektiğini bilsinler.⁸¹

İlk zamanlar Azerbaycan'da Moğol yönetiminin Türklere yaklaşımı, İranlılara yaklaşımlarından oldukça farklıydı. Bu olsa bile anlatılan boyutta ve şekilde değildir. Tam tersi birçok kaynak kaydeder, Moğollar İran'da kısmen pozitif sonuç veren etnik propaganda uygulamışlar, öyleyse yukarda belirtilen Moğol savaşçılarının büyük çoğunluğu nasıl Türk'tür.⁸²

---

⁸¹ "Ortak" adı verilen bu ticari topluluklarda büyük hissedarlar tüccarlar, prensesler ve Uygurlardır. Bunlar hükümet gözetiminde işlev gören bir çeşit kooperatifti; hatta resmi posta teşkilatını görevini de yapmaktaydı. (Cüveynî, Cihangüşa III, s. 87) Ortaklar zengin üyelerin varlıklarına el koyarak burayı kendi feodal yapılarına dönüştürdüler.

⁸² Daha ilk Moğol istilâsında, Atabeyliğin büyük komutanlarından Akkuş bütün Azerbaycan Türk ve Kürtlere önderlik etmiş, birçok kişi ona katılmıştır. İbnü'l Esir bu konuda etnik nedenlerle Türk kavimlerinin Moğolların tarafında yer aldığını yazar. Cüveynî de (I. cilt, s. 76, 91) Cengiz'in ordusunun büyük çoğunluğunun Türklere ait olduğunu yazar.

Bazı bilim adamları XIII. yüzyılın başından başlayarak ve XIV. yüzyılda Türk aşiretlerinin Doğu dünyasının etnik oluşumunda, Azerbaycan ve İran'da önemli rol oynadıklarını belirtir. Bu aşiretler; Kacarlar, Avşarlar, Bahalı aşireti, Ustacalu, Celayirliler ve Çobaniler birçok siyasi hadiseye dâhil olmuşlardır. Bunlardan biri diğerine üstün gelebilir, bağımsız olur, bunu Cobaniler, Celayirliler yapmıştır. Safeviler idaresinde onların arasından İran'da Avşar (Nadir Şah) ve Kacarlar çıkmıştır. Anadolu'da güçlü Dulkadiroğulları Beyliği ortaya çıktı. Daha sonra bu aşiretlerin bir kısmı İran'ın çeşitli vilayetlerine dağılmışlar ve onlardan birçoğu bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti arazisine yerleşmişlerdir.⁸³

Bu aşiretler diğer Türk aşiretleri gibi XIII. yüzyılın başında kademeli olarak göçebelikten yerleşik hayata geçmeye başlamışlar ve böylece kabile özelliğini kaybetmişlerdir. Bu değişim onların İslâm'la manevi hayatlarının güçlenmesine ve kaderlerinin gelişiminde genel bir psikoloji oluşturur. Bundan başka, unutulmamalıdır ki Gazan Han tarafından İslâmiyet'in kabulü olayı Moğolların Azerbaycan'da Türleşmesi sürecini hızlandırır, öyle ki günümüzde konuşma dilindeki birkaç kelime dışında Azerbaycan'da Moğollara ait hiçbir iz yoktur. Ayrıca, siyasi olaylarda önemli rol oynayan Timur'un Anadolu'da Moğol kabilesi Kara Tatarlardan, Hülagü'nün kabilesinin de Azerbaycan'a Orta Asya'dan gelmiş olduğuna dikkat çekmek gerekir.

Azerbaycan'ın etnik gelişimine tarihsel olarak kısaca bir bakarsak; maddi ve manevi kalıntılarla değerlendirecek coğrafi olarak, dağ, ırmak ve göl adları, zengin etnik, linguistik ve folklorik malzemeler bize sağlam deliller sunar ki yüzyıllar boyunca bir değişim olmuş ve etnik grup Türkler diğerlerinden daha etkin hale gelmiştir, bunun en önemli delili de Azeri Türk dilidir.

Bu dilin ifade ettiği önemle ilgili bazı notlar şöyledir; yüzyıllar önce Fransız seyyah Chardin Safevi İran'ında sarayda ve orduda Türk dilinin hâkim olduğuna tanıklık etmiştir. Bunun dışında İran'ın birçok bölgesinde eski Partların egemenlik alanındaki sınırlarda bu dille konuşulmaktaydı.⁸⁴

---

⁸³ Ayrıntılı bilgi için M. G. Baharlı, *Azerbaycan*, Bakû, 1921.

⁸⁴ M. F. Köprülü, *İslam Ansiklopedisi, Azerbaycan Edebiyatı*, İstanbul, 1942.

Rafael Mans daha XII. yüzyılda Türk dili Azericenin sadece içerde değil, dışarıda da Gürcistan ve Rusya'yla olan ticarete de kullanıldığını kaydeder.⁸⁵

XIII. yüzyılın başında Olarius, Şirvan'da genel olarak Türkçenin konuşulduğunu, Fars, Ermeni ve Gürcülerin kendi aralarında dahi Türkçeyi konuştuklarını ifade eder.⁸⁶

Rus Dilbilimci Jirkov Güney Kafkasya'da günümüzde de Türk dilinin uluslararasıdaki anlamını ve önemini koruduğunu iddia etmektedir; Kuzeyde Derbent'e kadarki toplulukların Kumukça, güneyde Azerbaycan dilinin konuşulduğunu Profesör Barthold ve Adolf Dirr tarafından da onaylanmıştır.⁸⁷

Elise Reglue bundan yetmiş yıl önce Türk dilinin bu özelliğine dikkat çekmiş, Azerbaycanlıları "Kafkasya'nın uygarları" olarak tanımlamıştır.⁸⁸

Bu konunun antropolojik tarafları da oldukça ilginçtir. Azerbaycan'ın bu yönüyle ilgili az sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır, yine de cesaretle şu söylenebilir ki, Azerbaycan Türkleri Azerilerin dış görünüşleri Moğollarınkinden oldukça farklıdır.⁸⁹

Türkmen unsurlar sadece dilbilimde değil antropolojik olarak da Moğol unsurlarının üzerindedir. Burada Moğolların Türk soyundan geldiğini kabul etmenin bilimsel gerçekliği yoktur. Türk lehçeleri konuşan halklar arasında Moğollarınkinden farklılıklar bulunmaktaydı, sadece Türkler, örneğin Türkistanlılar, Azerbaycanlılar, Anadolu lular kendilerini Moğol etnik yapısından düz yüz hatlarıyla, kuzeyli karakteri gibi veya Hint-Avrupa ırkının temsilcisi gibi tamamen farklı sayar, daha çok Batı Türkistan, Aryan ırkının bir geçit yeri olarak görev yaptığı zamanlarda Azerbaycan'a geçen Türk kavimlerinin büyük çoğunluğu Ogur menşeli Türklerden oluşmaktaydı, bunlar ülkedeki yerel ırklarla eski Ari ırkı ile karışmıştır.

Böylece görüyoruz ki Azerbaycan'ın radikal olarak Türkleşmesi büyük oranda XII. ve XIV. yüzyıllarda olmuştur. Daha önceki yüzyıllardan başlayarak artan bu

⁸⁵ *Estat De La Perseen 1660*, Ch. Schefer tarafından yayımlanan, Paris, 1890, s. 136.

⁸⁶ *Olarius, Relation Du Voyage De Mosconie, Tartar Et De Perse*, Paris, 1756, s. 271.

⁸⁷ Bartold, *Ensiklopedie Des İslams*, "Dağıstan" Cilt I, 1912.

A. Dirr: *Einfahrung in Des Studium Der Kaukasischen Sprachen*, Leipzig, 1928, s. 16.

⁸⁸ E. Reglue, *Nouvell Geographie Universalle*, Paris, 1881, IV, s. 221.

⁸⁹ Azerbaycan tipinin karakteristik özellikleri şöyledir: koyu renk saçlı, orta boylu, dikdörtgen kafalı, düz ve ince burun, uzun boylu, normal omuzlu.

süreçte XV. yüzyılın sonunda ülke Türkleşmede son şeklini aldı, bu dönemden itibaren önemli bir değişim olmadı.

Bundan başka, Türk dili Azerice asimile olmadı ve bugüne kadar önemini korudu; ülkenin sadece farklı küçük etnik gruplarında değil, aynı zamanda Talış, Tatar, Kürt ve diğer gruplar da adım adım Türkleşti⁹⁰. Diğer yandan, Rus yönetimince Azerbaycan'a yerleştirilen Slav gruplar; Malakar, Duhobor, Subbotnik ve Mugan'daki Ukraynalı kolonizatörler ve Gence bölgesindeki Alman kolonizatörler "Tatarca"yı yani Azerbaycan dilini rahat bir şekilde konuşmaktadırlar.⁹¹

Azerbaycan'ın Türkleşmesiyle ilgili konuşurken şu hataya düşülmemelidir ki burada yeni bir ırkın temsilcisi haline gelen yerli halkın mekanik dönüşümüne ait bir olgu vardır. Hayır, tarihi gerçekler sebebiyle çağlar boyu katmanlaşma Eski Ari ırkı, Arap kolonileri, Persler, Kuzey Hazar, Peçenekler, Selçuklular, Moğollar, Orta Asya Türkmenleri karşılıklı olarak etkileşimde bulunmuşlar, sürekli olarak karışmışlar, yeni bir etnik yapı doğmuş, bu, Türk dili olan Azericenin özel bir lehçesi olarak algılanmış, yeni bir kültür oluşmuş ve yeni tip ırk manevi olarak, akrabaları olan Türklere ve Yakın doğudaki Müslüman dünyasına benzemiş, uzun zamandır gelişim evrimi Kafkasya'nın jeopolitik ve tarihi özellikleri nedeniyle büyük otonomlarla devam etmiştir.

---

⁹⁰ *Yeni Doğu*, Moskova, 1921, No: III, Azerbaycan hakkındaki makale.

⁹¹ Rus yönetimi Kafkaslardaki bütün Müslüman halkları Tatar olarak adlandırmaktaydı. Kafkas halkları arasında en popüler olan Türk dili Tatarcaydı. O zamanlar Azeriler hiçbir zaman kendilerini o şekilde adlandırmadıklarını, bunun sadece kanun önünde, resmi, devlet zorunluluğu olarak uygulandığını Alman bilim adamları Von Ecket, Dirr ve G. Yöschke çalışmalarında belirtmişlerdir.

IV

ULUSAL KÜLTÜREL EVRİM

Arap istilâsından önce Azerbaycan İran'ın diğer eyaletlerine oranla oldukça geri kalmış ve seyrek nüfuslu bir bölgesiydi.⁹² Ülkede hâkim olan ortak bir dil ve din yoktu. Bugün ağırlıklı olarak Türk dilleri ailesine giren Azericenin konuşulduğu Savalan Dağları bölgesinde her yerleşim biriminin ayrı bir dili vardı ve bu diyeleklerin sayısı 70'e yaklaşıyordu⁹³. İbnü'l Havkal, bunların Fars dili veya Azerice'nin İran diyalektiği ile herhangi bir ilişkisi olmadığından bahseder. Arran'da Arranca, Mugan'da Kürtçe konuşuluyordu, Aras nehri boylarında en yaygın dil ise Hazarcaydı ve kökenleri Perslere dayanan kavimler dahi genelde Hazarca konuşuyorlardı.⁹⁴

Uzun bir süre Azerbaycan farklı kültürlerin çatışma alanıydı, Burada İranlıların Mazdeizmi, Yunanlıların Hellenizmi, Bizansın Hristiyanlığı ve nihayet Arapların İslâm'ı birbirlerine karşı amansız bir mücadele içindeydi. Yukarıda da belirtildiği gibi, Mecusiler veya Ateşe Tapanların ünlü tapınağı Azerbaycan toprakları üzerinde bulunuyordu. Mazdeistlerin peygamberi sayılan Zerdüş'tün kendisi Mugan'da dünyaya gelmişti. Sasaniler Kafkaslar'da bu dinin yayılması için devletin nüfuzunu kullanıyorlardı. Makedonyalı İskender'in fetihleri sayesinde, onun ardılları Selevkoslar veya Selevkilerin Hellenistik faaliyetleri ve Partların Yunanlılara gösterdikleri hoşgörülü tutum dolayısıyla Hellenizm fikirleri burada da belirli ölçüde etkili oldu. VI. yüzyıla gelene kadar Arran veya Albanya'da hâkim olan din Hristiyanlık'tı. Albanya'nın kendi patrik-katoliği vardı. Burada dini eserler kaleme alınıyordu ve yerli halkın kendine özgü bir alfabesi vardı. Ne var ki bu yeni kültürün tohumları bir yandan İran'ı yöneten Sasaniler, diğer yandan Hazarların devamlı saldırılarına maruz kalıyordu.⁹⁵ Güney Azerbaycan'da dini inançlardan Mecusilik veya ateşe tapma ağırlıktaydı. İleride İslâm'a karşı mücadele veren yerel dinlerden Babekizm belirli bir alana yayılmış, ancak hiç bir zaman tüm toplumu kapsayan bir inanca dönüşmemişti. Yukarıda sözü edilen dini inançlardan hiçbiri ülke çapında önem taşıyan bir din konumuna gelememişti. Azerbaycan'da ortak din ve kültür birliği ancak Arapların

⁹² *Doğu Toplumundan Notlar*, XVIII. 093.

⁹³ Mukaddesi, s. 375.

⁹⁴ İbnü'l Havkal, *El- Fütuh*, Topkapı, II, s. 185 (Z. V. Togan'dan).

⁹⁵ Bak. A. Sanders, *Kaukasien*, Berlin 1948.

hâkimiyeti döneminde sağlandı. İslâm'ın toplumdaki ağırlığının artmasına paralel olarak Arapça dili de ülkenin hemen her köşesinde kullanılmaya başladı.

Malûm olduğu üzere Abbasiler döneminde Arapların kurduğu Halifelikte yüksek devlet görevlerine İran kökenli rical tayin ediliyor ve bunlar devlet yönetiminde önemli rol oynuyorlardı. Bunların iktidarda bulunduğu dönemde Azerbaycan toprakları önemli ölçüde İran kökenlilerle meskûn edilmişti.⁹⁶

Fars unsuru, kökleri tarihin derinliklerine inen devletçilik ve kültür geleneklerinin taşıyıcısıydı. Bu nedenle de Azerbaycan'da Arapçaya eşit olarak Farsça da yayılmaya başlamış ve giderek Arapça'nın günlük yaşamdaki yerini geri plana itmişti. Bölgede İran unsuru ve kültürünün itibarı o kadar artmıştı ki, Arap soylularından bazıları, örneğin Şirvan'da yaşayan Şeybani soyundan gelenler, kendilerinin eski Pers soylularından olduğunu iddia etmeye başladılar.

İran'ın önce Türk soyundan gelen Gazneliler, daha sonra da yine Türk kökenli Selçuklar tarafından fethedilmesinden sonra dahi Fars kültürünün nüfuz alanının genişlemesinin önü alınamamıştı. Aksine, İran tahtının Türk kökenli hanedanların eline geçmesinden sonra Fars dili ve kültürünün gelişmesine eskisinden daha çok önem verilmeye başladı. Doğruyu söylemek gerekirse, Yeni Fars dilinde kaleme alınan klasik edebiyat, 1000 yıla yakın bir süre İran'da iktidarı ellerinde tutan Türk hanedanlarının saltanatı döneminde ve onların aktif desteğiyle yaratılmıştı. Edebiyatın gelişmesine destek veren yöneticiler arasında XII. yüzyılda saltanat süren Azeri kökenli hanedanlar İldenizliler- Pehlevaniler ile Şirvanşahlar – Kesranilerin adlarını da anımsayabiliriz. Yeri gelmişken, bu yüzyılda Azerbaycan'ın birçok İranlı şâirlere sığınma hakkı verdiğini de hatırlatmadan edemeyeceğiz.

İran'ın Moğollar tarafından işgal edilmesinden sonra, özellikle Moğol hâkimiyetinin ilk döneminde devlet siyaseti haline getirilen İslâm düşmanlığı ve Müslümanlaşma yolunu tutan İran kültürüne karşı devlet düzeyinde verilen ilkesel mücadele sonucu bölgede Pers kültürünün etkisine ağır bir darbe indirilmiş, neticede Türk kültürünün gelişmesi için uygun bir ortam oluşturulmuştu. XIII. Yüzyıl,

---

⁹⁶ Bağdat Halifeliği aynı yöntemi İran'ın Horasan Eyaletinin Perslerle meskûn edilmesi sırasında da uygulamıştı.

Azerbaycan için, tarihe sadece etnik alanda vuku bulan bir devrim dönemi olarak geçmekle kalmamış, aynı zamanda Azeri-Türk edebiyatının tohumlarının ekilmeye başladığı dönem olmuştur. Her ne kadar ileride İran'da İlhanlıların saltanat sürdüğü dönemde İslâm'ın resmen devlet dini olarak kabul edilmesinden sonra, Pers kültürü yeniden yitirdiği pozisyonları geri kazanmaya başladıysa da, artık Türk dili ve kültürünü toplumsal yaşamda işgal ettikleri pozisyondan uzaklaştırarak güce sahip değildi.

Burada edebiyattan söz ederken doğal olarak yazılı ve klasik edebiyatı, ya da, Doğu edebiyatçılarının kullandığı tabirle, "Saray edebiyatı" veya "Divan edebiyatı"ni kastediyoruz. Halk edebiyatı veya folklorla gelince, Türkler tarih boyunca zengin bir halk edebiyatına sahip olmuştur. Azerbaycan'a gelerek yerleşmeye devam eden yeni Türk kavimleri bu kültürü yeni unsurlarla zenginleştiriyordu, ancak bu unsurlar yerel yaşam koşullarına uyum sağlayarak yerel gelenek ve renkler kazanıyordu.

X. yüzyılda geçen olayları konu alan ve çeşitli şekillerde anlatılan en eski Türk Destanlarından Dede Korkut'ta Azerbaycan toprakları üzerinde yaşanan kahramanlık olaylarına yer veriliyor. İlginç olan, bu destanda kullanılan dil ile çağdaş Azeri dili arasında aşağı yukarı hemen hiç fark olmamasıdır.

Şunu belirtmek gerekir ki, akrabası olan ve çeşitli Türk lehçelerini konuşan halkların folkloru arasında Azeri folkloru önemli bir yer tutmaktadır. Bizde Türk halkları arasında yaygın olan ve âşıklar adı verilen ozanlar tarafından saz eşliğinde anlatılan Köroğlu, Kerem ile Aslı, Âşık Garip ve benzeri destanlar Azerbaycan ortamı ve gerçeklerine uyum sağlamış şekilde anlatılmaktadır.

Melik Memmed gibi olağanüstü güce sahip bahadırlar hakkındaki masallar halk arasında çok popülerdir. Söz konusu destan ve masalların konusu zayıfları korumak, hayatlarını feda etmeye hazır olmak, fedakârlık, aşkta ve dostlukta sadâkat, cesaret ve korkusuzluktur.

"Bayatı" adı verilen Azerbaycan halk koşmaları seçkin üslûpları, barındırdıkları fikrin asaleti ve duygusallığıyla dikkati çekerler. Örneğin, Azerbaycan halk folklorunda yıldırım "kişneyen küheylan ile", yağmur ise "gözyaşı döken bulutlarla" kıyaslanır. Birincisi dağın eteğinde hayatını feda eden kahramanın anısına kişnemekte, ikincisi de bu kahraman için gözyaşı dökmektedir!

Tekrar konuya dönecek olursak, İlhanlıların hâkimiyetinden sonra Farsça ve Türk dillerinin paralel olarak kullanılmasına Celayirliler, Timurlular, Akkoyunlular ve Karakoyunlular ve daha geç dönemde Sefeviler döneminde de devam edildiğini görürüz.

Belki tuhaf gelebilir, ama “gerçek” ve “saf” Fars hanedanlarından birinin kurucusu olarak bilinen Şah İsmail aslında klasik Azeri Türk edebiyatının temsilcilerindendir. Onun bıraktığı şahane şiirler Azerbaycan halk şiiri antolojisinin baş tacını oluşturmaktadır. Sadece bu kadar da değil. Sefeviler Türk dilini gerek siyasi propaganda aracı, gerekse diplomatik ilişki dili olarak kullanmaktaydılar. Örneğin, Şah İsmail’in Osmanlı Sultanına ilettiği nota Türk dilinde kaleme alınmış, Sultan Selim’in bu notaya cevap olarak gönderdiği mektup ise Farsça yazılmıştı.⁹⁷

Azerbaycan geçmişte İran’a Zerdüş ve Babek gibi isimler vermiştir. Bunlardan birincisi Mugan’da dünyaya gelmiş, ikincisi ise yerel mezheplerden “Hürremiler”in inancını savunmak amacıyla Araplara karşı yirmi iki yıl süren bir mücadele vermiştir. Bu mücadelenin ana merkezi yine aynı Mugan’da bulunuyordu. Vaktiyle bu savaş bütün İslâm dünyasını sarsmış, zamanın ünlü Arap şâirleri bu çarpışmalarda İslâm’ı savunan savaşçıların kahramanlıklarını dile getiren şiirler yazmışlardı. Bizim görevimiz taraf tutmadan bu savaşta kahramanca çarpışarak ülkelerini savunan Azerbaycanlı Babek yandaşlarının hakkını vermektir. Yakalandıktan sonra Bağdat’ta işkence edilerek öldürülen Babek eşsiz bir dayanıklılık örneği sergilemiş ve “fikir uğruna hayatını veren bir kahraman” olarak tarihe geçmiştir.

İleride Azerbaycan’da fikir uğruna hayatını feda eden kahramanlardan Nesimî’nin adını da anımsayabiliriz. XIV. yüzyılda yaşayan bu propagandacı şâir Halep’e götürülerek idama mahkûm edilmiş, son nefesini verene kadar sesini çıkarmadan işkencelere dayanmıştı. Nesimî yine Azerbaycan’da patlak veren ve Hurûfilerin isyanı olarak bilinen ayaklanmanın önderlerindendi. İdam sırasında canlı canlı derisini yüzmelerine rağmen Nesimî çıt çıkarmamıştı. Nüfûzu Azerbaycan dışına da yayılmıştı. Şiirlerini okuyarak onun izinden gidenlere Türkistan’da, Anadolu’da ve hatta Mısır’da dahi rastlamak mümkündü.

---

⁹⁷ Tarihi kaynaklardan Sefevilerin sadece Osmanlılara değil, Rusya ve Polonya’ya ilettikleri notaların da aynı şekilde Türk dilinde yazıldığı bilinmektedir.

Azerbaycan aynı zamanda Şiiliğin aktif merkezlerinden biriydi. Sefevi hanedanından Şah İsmail'in "Şahseven" adı verilen korumaları Azerbaycanda yaşayan Şii Türkmenler arasından seçiliyordu. Sefevilerin "Kızılbaşlar Ordusu" da tamamen Azeri Türklerden oluşuyordu.

Azeriler XIX. yüzyılın ortalarına doğru İslâm dünyasında yayılmaya başlayan dini hareketlerden Babailer vakasında da önemli rol oynamışlardı. Tahran'da canlı canlı ateşte yakılarak şehit olan Babai kahramanlarından Gûretü'l- Ayn Kazvinli bir Azeri kızıydı.

Yukarıda sıralanan kanıtlar Azerilerin ne kadar dayanıklı ve fedakârlığa hazır bir karaktere sahip olduğunun göstergesidir. Tarihsel perspektif açısından ele aldığımızda bu karakterin başlıca özelliklerinden birinin de çok yönlü gelişmiş yeteneklere sahip olma olduğunu görürüz. Tarihi ve coğrafi konum ve koşullar açısından Azerbaycan Müslüman doğu kültürünün nüfûz alanında yer almaktadır. Bununla birlikte Azerbaycan bu alanda sadece etkilenen rolüyle yetinmemiş, İslâm kültürünün gelişmesinin hemen her aşamasında aktif bir rol oynamış, yani etkileyici olmuştur. Arap vekainüvisleri eserlerinde Kur'ân-ı Kerim'in yorumlamasını yapan Azeri ulemânın İslâm'ın gelişmesine buldukları katkılarından övgüyle söz ediyorlar. Mukaddesî eserlerinden birinde (sayfa 379) Azerilerin Hambeli mezhebine ait olduklarını, ancak mezheplere özgü koyu dincilikten uzak olduklarını belirtir. Bir başka Arap tarihçisi, İbnü'l- Havkal entelektüel açıdan gelişmiş Azerilerin skolâstik bilimleri hor gördüklerini, bununla birlikte tıp alanında başarılı olan Azeri hekimlerin bulunduğundan söz eder.

Selçuklular ve daha sonra da İlhanlılar dönemlerinde Azeri bilginleri İslâm biliminin hemen bütün dallarının gelişmesine önemli katkıda buldular. Profesör Zeki Velidi Togan İlhanlılar döneminde Azerbeycan'daki gelişmelerden söz ederken, bu dönemde tarihçilik, tıp ve felsefe alanlarında elde edilen başarıların dünya çapında önem taşıdığını ve Batı Dünyasıyla henüz o dönemde bağlantı kurulduğunu vurguluyor.

Özel olarak kurulan Akademinin ortak çabaları sayesinde Büyük Türk-Moğol Devleti'nin tarihi kaleme alınmış ayrıca bir Dünya tarihi yazılmıştı. İleride denizcilerin kullandıkları ilk deniz haritalarından biri de Argun Han'ın sarayında görevli olan Cenovalı Domenichino d'Oria le Bellan tarafından çizilen deniz haritasıydı. XIII.

yüzyılda Cenovalılar tarafından hazırlanan bu haritanın düzenlenmesi sırasında İlhanlıların sarayında hizmette bulunan ulemâ ve Meraga Gözlemevi'nin uzmanları tarafından toplanan bilgiler kullanılmıştı. 1292 yılında Argun Han o sırada Tebriz'de yaşayan Cenovalılar Biscarello ve Chizalfi'den oluşan bir elçiliği özel bir görevle Roma, Paris ve Londra'ya göndermişti. O dönemden kalan Cenova kroniklerinde "Elçilerin elinde Batı denizinin haritasının bulunduğunu ve bu haritada adı geçen denizdeki bütün adaların ve kıyılarda yaşayan halkların adlarının, hatta Roma'nın nerede bulunduğunun belirtildiği" ileri sürülüyor. Meraga'da çalışan Müslüman astroloji uzmanlarının eserleri Batı'da geniş yankı buluyordu ve hatta bu uzmanlar tarafından hazırlanan astronomi kitabı Bizans'ta Yunanca'ya çevrilmişti. "İlhanlı Reçetesi" adıyla bir tıp eseri de Çince'den tercüme edilmişti. İlhanlı vezirlerinden Reşidettin "Sorular ve Yanıtlar" adlı yapıtında Avrupalı filozoflardan biriyle yaptığı yazışmaya yer veriyordu ve bu eser Konstantinopolis'te Rumca'ya tercüme edilmişti.

Arap ve İran ilim dünyasında yer alan bütün Azeri kökenli bilginlerin adlarını sıralamak tezimizin amaçları dışında kalıyorsa da, ileri sürdüğümüz görüşü delillerle kanıtlamak için bunlardan en önemlilerin adlarını anımsayabiliriz.

Arap edebiyatçıları arasında Tebrizli Kâtib'in ayrı bir yeri vardır. Bu zat zamanının klasik Arap edebiyatının kalıcı eserleri üzerine yaptığı yorumlarla ünlüdür. X. yüzyılda yaşayan bu ilim adamının özgeçmişinde öz dilinin Azerice olduğu bildiriliyor.

XII. yüzyılda yaşayan Şirvanlı astrolog Ferideddin otuz yıl süren geceli gündüzlü çalışmasından sonra gelecek kuşaklar için ünlü *Astroloji Kodunu* kaleme almıştı.

XIV. yüzyılda Bakû'de yaşayan coğrafya uzmanı Abdürreşid bizlere "*Telhisü'l-assar fi acayıpi'l-aktar*" adlı bir eser bırakmıştır ki, Avrupalı bilim adamları bugüne dek bu kitaba atıflar yapmaya devam ediyorlar.

Yine XIV. yüzyılda yaşayan Maragalı ünlü bestecilerden Abdülkadir musiki üzerine yazılan değerli bir incelemenin müellifidir.

Azerbaycanlı ustaların mimarlık, güzel sanatlar ve hattatlık alanlarında elde ettikleri başarıların kalıntılarına Tebriz, Nahçıvan ve Bakû kentinin tarihi binalarının cephelerinde rastlayabiliriz. Tebriz'deki Gök-Mescid'in çini kaplamalı süslemelerine

uzmanlar tarafından en yüksek not veriliyor. Nahçıvan'da bulunan ve Azeri asıllı Atabeyler tarafından yapılan "Mümine-Hatun" camisi büyük değer taşıyan bir tarihi eserdir. Derbentli Şirvanşahlar tarafından Eski Bakû semtinde inşa edilen ve "Bakû Akropolis'i"⁹⁸ adıyla tanınan ünlü Divanhane (mahkeme) bütün İslâm Dünyasında en güzel yapılardan biri olarak tanımlanmaktadır.⁹⁹ XV. yüzyıl şâirlerinden Erdebilli Arif şiiirlerinde Şirvan'da bulunan mimari eserlerin tanımlamasını yapmıştır. Bu tanımlama sayesinde yemyeşil bahçelerle çevrili Şah Sarayı ve mermer heykellerle süslü fiskiyeli havuz gözlerimizin önünde canlanıyor.¹⁰⁰ Dolayısıyla Ortaçağ'da bizim de bir nevi "Azerbaycan Versaille'ımız" olduğunu söyleyebiliriz.

Hattatlığa gelince, Azeri kalem ustalarının sadece Tebriz'in tarihi binalarını değil, ayrıca Herat Sarayı'nı ve Hindistan'ı süslediklerini söyleyebiliriz¹⁰¹. Akra'da Büyük Ekber'in ünlü sarayını süsleyen ressamı arasında Azeri ustaların da bulunduğu biliniyor¹⁰². Sultan Selim Çaldıran'da Şah İsmail'e karşı kazandığı zaferden sonra 3000'i aşkın Azeri ressamı ve inşaat ustasını Türkiye'ye götürmüştü. Bursa'nın şahane güzelliği ile ünlü çini kaplamalı "Yeşil-Cami "Tebrizli ustaların el emeğinin ürünüdür.¹⁰³

Azeriler Ortadoğu'da güzel sanatların gelişmesine de önemli katkıda bulunmuşlardır. Ünlü İranlı minyatür-ressamı Kemalettin-i Bihzad'ın hocası Tebrizli Pir Seyit Ahmet'tir. Bu zat Azeri ressamı Ahmet Musa, Emir Devletiyar, Şemsettin, Pir Ahmet-i Bakî gibi İlhanlı hanedanından Abu Sayid'in sarayında görevli ressamı ile aynı sırada yer alır.¹⁰⁴ Timur hanedanından Hüseyin Baykara'nın saltanatı döneminde bu zat Herat'a gider ve Timurlular dönemi minyatürçülük ekolünün kurucusu olur.¹⁰⁵ Harika minyatürleriyle Büyük Nizamî'nin "*Hamse*" adlı beş kitaptan oluşan eserinin

---

⁹⁸ S.A: Dadaşev ve M.A: Useynov. *Bakû'da Azeri mimari anıtları*. (Sovyetler Birliği Mimarlık Akademisi), Moskova 1938.

⁹⁹ (Taşlaşmış müzik) adıyla ünlü "Divanhane" 1683 yılında Bakû'yü ziyaret eden İsveç seyyahı Kampfero Engelbertoyu büyülemişti. 1842 yılında Bakû'yü ziyaret eden Kazan üniversitesi profesörlerinden N.Berezin bunun İslam mimarisinin en güzel anıtlarından biri olduğunu belirtiyor.

¹⁰⁰ Ferhat ve Şirin destanının tek elyazması örneği İstanbul'un Ayasofya kütüphanesinde korunmaktadır. M. A. Terbiyet'e atfen: "*Danışmendani Azerbaycan*". Tehran. 1314.

¹⁰¹ M. A Terbiyet'e atfen: "*Danışmendani Azerbaycan*". Tahran. 1314.

¹⁰² F.R. Atay. (*Ulus*) gazetesi, 29. 03.1943. Ankara.

¹⁰³ "Ameli ustadani Tebriz".

¹⁰⁴ Birgon, *Persian Miniature Painting*. Oxford. 1832. Sayfa 183.

¹⁰⁵ Rene Grousset. *Les Civilizations d'Orient*. Paris. 1929.

sayfalarını süsleyen Ağa-Mirek de bu ekolün temsilcilerinden¹⁰⁶.

Minyatür sanatının gelişmesine bu sanat dalının gelişme tarihinin bütün aşamalarında katkıda bulunan bütün Azerilerin adlarını sayacak olursak bu tezin sınırları dışına çıkmamız gerekirdi. Sadece şunu bildirtelim ki İlhanlılar döneminde önce Çinliler ve Uygurların tekelinde bulunan bu sanat dalı, ileride giderek Azerilerin eline geçmeye başladı.¹⁰⁷

Azerbaycan'da el sanatları da bir hayli gelişmişti. Örneğin, Kafkaslar'da Azerilerle meskûn bölgelerde üretilen halı ve kilimlerin ünü dünyaya yayılmıştı. Bu halılardan biri XV. yüzyılda yaşayan ünlü Hollandalı ressam Hans Memling'in tablosunu süslüyor. Viyana'da Krallık Sarayı'nda muhafaza edilen "*Maria Mit den Kinde*" adlı bu tabloda tahtta oturan Maria'nın ayaklarının dibinde bu halılardan birini görüyoruz.¹⁰⁸

Soyut bilgiler ve maddi sanat değerlerinden manevi ve mistik alana ve felsefeye geçecek olursak, burada da Azerilerin büyük başarılar elde ettiğini görürüz. İslâm felsefesinde Sufizmin belirli bir yeri vardır. Sufizmin önde gelen temsilcilerinden şâir Celaleddin Rumî'nin ilhâm kaynağı efsanevi önder Şems, Tebriz'de dünyaya gelmişti (Şems-i Tebrizi). Aynı ekolden gelen ve klasik sırların yorumcusu olarak ün yapan "*Gülşen-i Raz*" eserinin yazarı Mahmud, Tebriz'den az ötede olan Şebüstir'de dünyaya gelmişti. Sufilerin Timurlulardan Şahrüh tarafından Nahcivan'da idam edilen ünlü Hurûfî mezhebinin kurucusu Fazlullah-ı Naimî de Azeri asıllıydı.

Ünlü İranlı şâir-ahlâkçı Sadî "*Bustan*" adlı eserinde yaşlı Baba-Kûhî'den alıntılar yapıyor. Baba, sufizmin fikirlerini formüle eden ilk kişidir ve Bakû'de doğmuştur. Sadî aynı zamanda sohbetlerinden esinlendiği Tebrizli Şeyh Hümam'a minnettarlığını arz etmeyi de unutmuyor.

Edebiyata geçecek olursak, Azerbaycan'ın bu alanda çok daha önemli bir rol oynadığını görüyoruz.

Azerbaycan'ın genel Türk edebiyatının gelişmesine bulunduğu katkıdan aşağıda ayrıntılı olarak bahsedeceğiz. Burada sadece Azerilerin Fars veya İran edebiyatındaki rolüne değinmekle yetinelim. Şunu belirtmek gerekir ki, X. yüzyıldan başlayarak XVIII.

¹⁰⁶ Rene Grousset. *Histoire de L'Asie*. II. Sayfa 177. Paris. 1922.

¹⁰⁷ Z: V. Togan. "İslâm Ansiklopedisi". 12. Baskı. İstanbul 1943.

¹⁰⁸ M.D.İsayev."Kafkaslarda Halı Üretimi". Tiflis 1932, s. 26.

yüzyıla gelene kadar tüm Orta Doğu'da edebiyatta ve idari işlemlerde kullanılan ana dil Farsça idi. İran kökenli olmayan yazarlar bile eserlerini bu dilde yazarlardı.

Azerbaycan İran edebiyatına birçok değerli şâirler vermiştir ki, bunların ön saflarında Nizamî, Hakanî, Felekî ve Ebûlula gibi isimler gelir.

Nizamî Gencevî Klasik İran edebiyatının en seçkin yedi şâirinden biridir. Hatta o kadar ki, büyük Alman şâiri Goethe kendisini bu dev şairlerle kıyaslamak cesaretini bulamıyordu.¹⁰⁹ İran edebiyatında Firdevsî'den sonra ikinci sırada yer alan ve yeni İran edebiyatının temsilcisi olan Nizamî romantik destanlar yaratmış, ama seçtiği konular ve karakterlerle tam manasıyla bir Azeri olduğunu kanıtlamaya devam etmiştir. Firdevsî'de rastladığımız Fars milliyetçiliğini onda göremiyoruz. Türklük onun iliklerine kadar işlemiş. Dünyada ne kadar asil, yüce, güzel, doğru ve güçlü şey varsa Nizamî bunları metaforik olarak Türk kavramıyla eşleştiriyor. Onun hayalini ettiği adil ve ideal devlet bir Türk devleti. Onun yarattığı karakterlerden yaşlı bir kadın askerden zarar gördüğünde doğru Sultan Sencer'e şikâyete gidiyor: "Devlet yükselme devrinde olduğunda ülkede her yanda adâlet hüküm sürüyordu. Eğer adaletsizlik yapılmasına izin veriyorsan, demek ki sen Türk değilsin!"¹¹⁰

Nizamî, Kafkaslar'da hüküm süren yoksulluk ve adâletsizlikten söz ederken duygularını gizleyemiyordu. Berde'yi yağmalayarak efsanevi kraliçe Nuşabe'yi esir götüren Ruslardan nefret ediyor Nizamî. İdealleştirdiği kahramanı İskender'i Kafkaslar uğruna mücadele vermeye zorluyor, bütün yakın doğuyu tehdit eden ve kuzeyden gelen tehlikenin önünü almasını ve bu paganist Ruslardan temizlemesini istiyordu!¹¹¹

Nizamî'nin yanında saray edebiyatının bir diğer ünlü Azeri asıllı temsilcisi de Hakanî Şirvanî'dir. Eserlerini Farsça olarak yazan bu şairin yeteneğinin gücünü Hanikov Viktor Hügo ile kıyaslıyordu.¹¹²

Önce Arap, ardından da İran edebiyatının Doğu'nun Müslüman ülkelerinde yayılmasına paralel olarak klasik Türk edebiyatının temellerinin atılmaya başladığı dönemde, Azerbaycan bu alanda da geleneksel konumunu muhafaza etmeyi başarmıştı.

¹⁰⁹ İranlıların son 500 yılda yaşayan şairlerden söz ettiklerinde öncelik hakkını yedi şaire verdikleri söylenir. Aslında onların "çürük" saydıkları şairlerden her biri benden kat kat üstündür", demişti Goethe.

¹¹⁰ Nizamî. "Mahzenul-esrar" (Sırlar hazinesi).

¹¹¹ Nizamî. "İskendername" (İskender Kitabı).

¹¹² Hanikov. *Memoire sur de Chagani*. Paris.1864.

XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın başlangıcında Azeri Türk edebiyatı altın çağını yaşamaya başladı. Azeri edebiyatını temsil eden Hurifi Nesimî ve Doğu'nun eşsiz liriklerinden Füzulî gibi yazarlar sadece Azerbaycan'da değil, tüm Türk dünyasında okuma yazması olan çevrelerin kalbine sesleniyorlardı

Avrupalı doğu bilimciler, Fuzûlî'nin lirizminden hayranlıkla söz ediyorlar. İngiliz doğu bilimcisi ve Türk edebiyatı eleştiricisi Mister Gibb: “*Doğu’da hiç bir şâir duyguların içtenliği ve şiirsel form açısından Fuzûlî’yle kıyaslanamaz*”, diyor. Bir bakıma Shakespeare’in “*Romeo ve Juliette*”ini andıran “*Leyla ve Mecnun*” eseri bu büyük şâirin yeteneklerinin belgesel kanıtı mahiyetindedir. Doğu bilimci ve edebiyatçı A.Krimskiyy bu eserden söz ederken “Edebiyatın incisi” tabirini kullanıyor.

XIX. yüzyılın başlangıcına gelene kadar Azeri edebiyatı tamamen Fuzûlî'nin etkisi altında bulunuyordu. Onun tam eserleri bugün de edebiyat eğitimi gören Azerilerin masalarından eksik olmuyor. Şâirin deyimlerinden bazıları bugün de halk ağzlarında popüler atasözleri gibi kullanılıyor.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Azerbaycan'da hayat eski rahatı ve huzurunu yitirmiş, dolayısıyla sanat ve edebiyatta da bir duraklama dönemi yaşanmaya başlamıştı. Bununla birlikte Doğu Kafkaslar'da kurulan Beylikler'de özel bir Azeri Türk edebiyatı yaratılmış ve geliştirilmişti. Bu edebiyat dalının önemi günümüzde çok daha iyi anlaşılıyor ve takdir ediliyor. Bu dalın XVIII. yüzyılda yaşayan en ünlü temsilcilerinden biri Karabağ hanının bahtsız veziri şâir Molla Penah Vakıf'tır. Bu zatın içler acısı hayat hikâyesi ve ölümü Sovyet döneminin önde gelen yazarlarından Samet Vurgun'un bir eserine konu olmuştu.¹¹³

XIX. yüzyıl Azerbaycan'a yeni olanaklar sağladı. Kafkasların Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Azerbaycan egemenliğini yitirdiyse de, bu olay onun ekonomik gelişmesi ve ulusal birliğinin sağlanmasını önleyemedi. Ülkeyi yarı bağımsız dokuz hanlığa bölen ve natürel ekonominin ağırlıkta olduğu siyasi sistemin ortadan kaldırılmasından sonra halkın kültürel ve ekonomik gelişmesinin önündeki engeller de tarihe karıştı. Ekonominin merkezileştirilmesi ve kapitalist ilişkilerin gelişmeye

---

¹¹³ Azerbaycanda halk arasında vukufiyetin ne kadar popüler olduğunu kanıtlayan yaygın bir atalar sözü vardır: “Her okuyan Molla Penah olmaz” derler ki, bu bu her okuması olanın Molla Penah olamayacağı anlamına gelir.

başlaması sonucu ilerici aydın tabakası tarafından yönetilen yeni bir tüccar ve sanayiciler sınıfı sahneye çıktı. Azerbaycan toplumu XVIII. yüzyılın Rusya filtresinden geçerek Kafkaslar'a kadar ulaşan evrensel ahlâksal değerlerle yakından temas kurmaya başladı. Eski yaşam tarzı ve mevcut dünya görüşü her alanda büyük değişikliklere uğruyordu.

Bu koşullarda Azerbaycan'da Avrupa tipi yeni edebiyatın temelleri atılmaya başladı. Bu ekolün en ünlü temsilcisi Mirza Fethali Ahunzade'dir. Onun kişiliğinde Azerbaycan'da mistik edebiyatın kurucusunu görüyoruz. Klasik edebiyatta Fuzûlî'nin oynadığı rolü çağdaş Azeri edebiyatında Mirza Ahunzade üstlenmişti.

Doğunun tüm Müslüman ülkelerinde ilk çağdaş piyes yazarı olarak bilinen bu ıslahâtçının büyüklüğünü ancak toplumda fırtınalı gelişmelerin yaşandığı bu günlerde takdir edebiliyoruz Avrupalı eleştiriciler ondan bahsederken “Doğunun Moliere”i tabirini kullanıyor, Ruslar ise ondan “Azerbaycan'ın Gogol'ü ”olarak bahsediyorlar.

Mirza Fethali'nin piyesleri basit halk diliyle yazılmış ve hayatın gerçeklerini yansıtıyor. Onun eserlerinde Ortaçağ'ın feodal düzeni, ahlâksal değerlerin çarpıtılması, önyargıların ön plana çıkarılması, sözüm ona ulemânın skolastik yargıları, bağnazlık ve cehaleti gösteriliyor. Mirza'nın eleştirilerinde XVIII. yüzyılda hâkim olan ahlâksal değerlerin etkisi hissediliyor. Mirza'nın yapıtları bugün de Azerbaycan tiyatrolarının repertuarlarından eksik olmuyor. Hatta bu eserler, Avrupa'nın üç ana dili de dâhil, birçok yabancı dillere tercüme edilmiş.

Büyük yazar ve düşünür Mirza Fethali yaşadığı zamanın önde gelen aydınlarındandı. Bir şark bilginine özgü tüm özelliklere sahipti ve aynı zamanda yaşadığı dönemde Avrupa'da yaygın olan fikirler ve kültürel gelişmelerin bilincindeydi. Zamanın ileri gelen aydınları onun öğretmenleri arasındaydı. Hocalarından biri de XIX. yüzyıl başlarında Gence'de yaşayan ve Alman şairi Friedrich Bodenstedt tarafından idealize edilen filozof Mirza Şefi idi. Mirza Şefi liberal ve ahlâksal değerlere öncelik veren görüşleriyle ünlü bir aydıydı. İslâm üzerine yaptığı araştırmalarla ünlü Alman tarihçisi Müller, İranlı şâir Sadî'nin “kasıtlı yalanı” ahlâksal değerlere dâhil etmeyi denemesi üzerine, Mirza Şefi Gencevî'nin yalanın hiç bir şekilde “ahlâksal değer” olamayacağı ve haklı gösterilemeyeceği görüşünü savunduğunu belirtiyor.

Mirza Şefi'nin öğrencisi M.F. Ahunzade sadece Azeri dilinde kaleme aldığı piyeslerde değil, ayrıca gerek Türk dilinde, gerekse Farsça yazdığı sayısız makalelerde yalanı ve ikiyüzlülüğü şiddetle eleştiriyor, özellikle din ve ahlâk konularında yalanın ve ikiyüzlülüğün yeri olmadığını belirtiyordu. Mirza Fethali aynı zamanda yetenekli bir şâirdi ve hiç güçlük çekmeden Farsça ve Türk dillerinde şiirler yazıyordu.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Mirza Fethali sadece edebi eserleri ve piyesleriyle ünlü bir yazar değildi. İslâm Dünyası'nın doğusunda o aynı zamanda büyük bir islahâtçı olarak kabul ediliyordu. Arap alfabesinin değiştirilmesi gerektiği fikrini ilk ortaya atan o olmuştu, Bilindiği üzere bir süre önce bu fikir sadece Azerbaycan'da değil, Türkiye'de ve diğer Türk ülkelerinde gerçekleştirilmişti.

Mirza Fethali'nin temelini attığı ekolün yetenekli temsilcileri hocalarının başlattığı işi geliştirmeye devam ettiler. Azerbaycan'da Fethali'den sonra gelen ikinci tanınmış piyes yazarının Necef Bey Vezirli olduğu kabul edilir. Mirza sadece komedi dalında eserler verirken, onun öğrencisi dram alanında da şansını denemişti. En ünlü eseri “*Müsibet-i Fahrettin'dir*”. Bu piyeste Necef Bey Avrupa uygarlığını yakından tanıdıktan sonra ortaçağ koşulları ve babaerkil kuralların hüküm sürdüğü öz ülkesine dönen ve bu ortamla çelişki haline düşen bir Azeri aydınının yaşadığı trajedi anlatılıyor.

Bununla birlikte Azeri piyes yazarları arasında en olgun ve mükemmel eserler Abdurrahim Bey Hakverdili'nin kalemine aittir. Temiz bir edebiyat dilinde kaleme alınan “*Dağılan Tifak*” dramı güçlü, orijinal ve yüksek derecede ahlâksal ve etik bir yapıttır. Günlük yaşamı konu alan sayısız piyeslerin yansıra Abdurrahman Bey tarih konulu dramlar da yazmıştır ki, bunların en tutulunu “*Aga Mükemmel Şah-ı Kacar'dır*”. Bu eserinde yazar Kafkaslar'da İran istilâsına karşı verilen mücadeleyi dile getiriyor.

Mirza Fethali'nin ekolünün bu iki önemli temsilcisi dışında daha birçok piyes yazarları vardır ki bunların tanımlamasını yapmak için tezin sınırları dışına çıkmak gerekirdi. Sadece çağdaş Azeri edebiyatının gelişmesinin 1905 yılına kadar geçen ilk döneminin Mirza Fethali'nin ekolünün etkisi altında geçtiğini belirtmekle yetinelim. Bu dönemde tiyatro, şiir, edebi mektuplar ve gazeteciliğin gelişmesi sürecinde tek bir hedef izlenmekteydi. Halka ilerici evrensel düşünceleri benimsemesi gerektiği bilincinin aşılmasına çalışılacaktı.

Amaca ulaşmak için hangi yolun izlenileceğinin belirli olarak gösterilmemesine rağmen, bu dönemin edebiyatında mevcut gerçeklerin eleştirilmesi ön plana çıkarılıyordu. Bu eğilim yetenekli yazı işleri müdürü Celil Mehmet Kuluzade'nin çıkardığı mizah dergisi "*Molla Nasrettin*"de doruğa ulaşıyor. Mehmet Kuluzade'nin tiyatro dünyasında olay yaratan "*Ölüler*" piyesi Azerbaycan'da eleştiri edebiyatının şaheserlerindedir. Burada yazar kendisine özgü sert üslupla Azerbaycan'da hüküm süren cehaleti, ikiyüzlülüğü ve yapay değerleri eleştiriyor. Halkın cehaletinden yararlanarak kendi çıkarları uğruna onları aldatan gerici din adamlarının ve her türden yalancı şeyhlerin dolandırıcılığına ışık tutuyor ve mizah dilini kullanarak onlarla alay ediyordu.

Azerbaycan'da gazeteciliğin temeli de yine bu dönemde atıldı. Mirza Fethali'nin fikirlerini benimseyenlerden Hasan Bey Melikzade Zerdabi henüz 1875 yılında "*Ekinçi*" adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştı. Bu Rusya'da yaşayan Müslüman çevrelerde Türk dilinde çıkarılan ilk gazeteydi. Tabii ki Rusya'da sansürün çok şiddetli olduğu bir dönemde Azerbaycan dilinde bir gazete uzun ömürlü olamazdı ve yakında kapatılacaktı, ancak bu milli hareketin tarihinde önemli rol oynadı. Gazetenin makale yazarları arasında yukarıda adı geçen Necef Bey ve tanınmış şâir Seyit Azim Şirvanî gibi ünlüler vardı. Her ne kadar form açısından Şirvanî Fuzûlî'nin klasik ekolüne bağlı kalmaya devam ediyorsa da, içerik açısından daha çok aydınlık döneminin getirdiği yeni düşüncelerin savunuculuğunu yapan bir şâir olarak bilinir. "*Ekinçi*"nin yazı işleri müdürü bıraktığı vasiyetnamede oğluna verdiği öğütleri şöyle sıralamıştı: "Sanatlara ve bilime öncelik ver, çalışmayı öğren ve mümkün olduğu kadar çağdaş yaşama ayak uydurmaya çalış". Bu sözler onun dünya görüşünü en iyi şekilde yansıtıyor. Okurlarına devamlı olarak aşılamaaya çalıştığı fikrin özeti şuydu: Eğer yaşam uğruna verilen savaştan mağlup çıkmak istemiyorsak, komşularımızdan ve dünya halklarının kültür düzeyinden geri kalmamamız gerekir.

1905 Devrimi'nin getirdiği ortam Azerbaycan için yeni koşullar yaratıyordu. Bu şartlarda Azeri toplumunun gelişmesi için elverişli koşullar ortaya çıkmıştı. Devrimin getirdiği sınırlı özgürlük ortamından yararlanan milliyetçi ve toplumsal güçler hızla yeni pozisyonlar elde etmeye başladılar. Burjuvazinin ilerici kesimi kültürel ve toplumsal konularla yakından ilgilenmeye başlamıştı. Ülkede büyük tüccarlar ve

sanayicilerin bağışlarından oluşan toplumsal fonlara dayanarak faaliyet gösteren hayırseverlik dernekleri kuruluyordu. Bu fonlara büyük bağışlarda bulunanların başında hayırseverlik faaliyetleriyle tanınan Bakûlü iş adamı Hacı Zeynel Abidin Tağıyev geliyordu. Bakû'de özel kişilerin bağışları sayesinde birçok yeni binalar yapıldı ki, bunlardan Tağıyev Dram Tiyatrosu'nu, Müslüman Kız Okulu¹¹⁴, "İslâm Cemiyet-i Hayriyesi"¹¹⁵ "Saadet "Müslüman Erkek Lisesi"¹¹⁶ gibi kurumların binalarını, camiler ve diğer dinsel kuruluşları anımsayabiliriz. Bakû'de Hayırseverlik Derneği, Okuryazarlığı Yayma Derneği ve diğer eğitim ve tiyatro derneklerinin faaliyeti geniş bir alanı kapsıyordu. Kamu kuruluşları ve özel kişilerin verdikleri burslarla yetenekli gençler Rusya ve Avrupa'nın yüksek okullarında eğitim görmeye gönderiliyordu. Ulusal kongreler düzenleniyor, bu kongrelerde kültür, halk eğitimi ve milli birlik sorunları tartışılıyordu¹¹⁷. Edebiyat, tiyatro, müzik, basım ve yayıncılık ve milli eğitim alanlarında hissedilir ölçüde gelişmeler kaydediliyordu. Bütün bu gelişmeler sonucu milli hareket somut içerik kazanıyordu. Halk kitlelerinin siyasetle ilgilenmeye başladığı hissediliyor, birbiri ardından siyasi örgütler kuruluyor, hatta bunlardan bazıları yeraltı faaliyetlerinde bulunmaya başlıyordu. 1905 yılından itibaren çıkmaya başlayan ""*Hayat*, "*İrşad*" ve diğer günlük gazeteler ülkede yeni bir dönemin başlamakta olduğunu gösteriydi.¹¹⁸ Bu dönemin önde gelen makale yazarlarından Ahmet Bey Agayev'in adını anımsayabiliriz.

Dönemin parlayan yıldızlarından biri de yukarıda adı geçen "*Molla Nasreddin*" dergisinde "Hop-Hop" takma adıyla makaleler yayınlayan yetenekli şâir ve yazar Sabir idi. Az bir süre sonra Sabir'in "*Hophopname*" başlıklı seçme eserleri her Azerbaycanlının başucu kitabı olmuştu. Bu kitap sadece şehirlerde yaşayan zengin

---

¹¹⁴ Bakûlü tanınmış iş adamı T.Z.A. Tağıyev tarafından finanse edilen ve Mauritanya stilinde yapılan bu güzel bina ileride Milli Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu'na tahsis edilmişti.

¹¹⁵ Bakûlü tanınmış petrol sanayicisi Ağa Musa Nağıyev tarafından rahmetli oğlu Ağa İsmail anısına yaptırılan bu görkemli bina ileride Azerbaycan Milli Komitesi de dahil bütün milli ve toplumsal örgütler için hizmet binası görevi görmüştü. Ülke çapında önem taşıyan bütün kongre ve toplantılar bu binanın "İsmailiye" salonunda yapılıyordu.

¹¹⁶ Bakûlü tüccarların finansmanı ve "Saadet" Derneği'nin girişimiyle yaptırılmıştı.

¹¹⁷ Bu kongrelerden biri sırasında İslam'ın Şiiilik ve Sünnilik akımları üzerine yaptığı yorumlarla ün kazanan din adamlarından birinin girişimiyle iki akım arasındaki mezhep tartışmalarına resmen son verilmişti.

¹¹⁸ "*Hayat*"ın yazı işleri müdürü Ali Bey Hüseyinzade,"*İrşad*"ın Yazı işleri müdürü ise Ahmet Bey Agayev idi.

burjuva ailelerinin ve küçük esnaf ve zanaatkârların evlerinde değil, kültür yaşamından oldukça uzak olan kırsal kesimde, yani köylülerin kulübelerinde bile aranıyor ve okunuyordu. Fuzûlî’den sonra Sabir, Azerbaycan’ın ikinci halk şairi olmuştu.

Sabir, şekil açısından oldukça basit görünen, ancak içerik açısından derin bir anlam taşıyan mizahıyla yaşadığı dönemin bütün olumsuz oluşumlarını mizahi eleştiri kalburundan geçiriyordu. Toplumdaki yerlerini bir türlü yeni yeni yayılmakta olan ilerici ilişkilere terketmek istemeyen eski feodal dönemden kalan örf ve adetlerin hiç biri onun kaleminin darbelerinden kurtulamıyordu. Yurtsever şair Sabir, bir yandan bu adetleri mizah dilinde eleştirirken, diğer yandan toplumun bu geri kalmışlığı için acı gözyaşları döküyordu.

Bu dönemde faaliyet gösteren “*Firdevs-i İlhamat*” (İlhâm cenneti) nin yazarı Mehemed Hadi Şirvanî de yeteneklilik açısından Sabir’den geri kalmıyordu. Onun ilham kaynağı hürriyet aşkı, toplumun ahlâksal, sosyal ve siyasal yaşamının her alanında özgürlüğün hâkim olması gerektiği fikrine olan bağlılık ve inancıydı. İnsanlığın yaratıcılık düşününü belirli kalıplar içine sokarak engelleyen dini kuralları şiddetle eleştiriyor, zekânın her türlü skolastik bağlantılardan kurtularak özgürce gelişmesini talep ediyordu. Yeteneklerinin bütün gücüyle Doğuda kadınları köle durumuna getiren zihniyete karşı mücadele veriyordu. Başlı açık ve çarşafsız kadın onun için Doğu’nun kurtuluşunun sembolü olmuştu. “Annelerimiz ve kız kardeşlerimiz özgürlüğe kavuşmadıkça biz yerinde sayan bir halk olarak kalmaya devam edeceğiz”, diyordu.

Mehemed Hadi’yle birlikte başyazarlığını Ali Bey Hüseyinzade’nin yaptığı “*Füzuyat*” adlı edebiyat dergisi başka şâirlerle de işbirliği yapıyor, sayfalarında onların eserlerine yer veriyordu. Sırası gelmişken Goethe’nin başyazarın usta kalemiyle Almanca’dan Azerice’ye tercüme edilen “*Faust*” adlı ölümsüz eserinin de bu dergide yayınlandığını belirtelim.

Yine bu dönemde (1905-1917) Azerbaycan’da tiyatro sanatı da önemli başarılar kaydediyordu. Azeri tiyatrolarının repertuarları gerek güncel yaşamı konu alan, gerekse yurtseverlik konusunu işleyen piyeslerle zenginleşmişti. Avrupalı klasik oyun yazarlarının eserleri Azericeye çevriliyor, yetenekli aktörlerin de katıldığı dram toplulukları oluşturuluyordu. Bu dönemde tiyatro alanındaki gelişmelerin doruk noktası

ilk Azeri operasının bestelenmesi ve sahneye koyulmasıdır. Halktan yetişme muallim Üzeyir Bey Hacıbeyli 1905 yılında Fuzûlî'nin ölümsüz eseri “*Leyla ile Mecnumu*”un bestesini yazarak sahneye koymuştu. Operanın elde ettiği başarıdan kanatlanan yazar çalışmalarına devam etmiş, neticede gerek Üzeyir Bey Hacıbeyli, gerekse diğer müzisyenler tarafından yaratılan yeni yapıtlar ortaya çıkmıştı. Bunlar arasında en çok rağbet gören yine aynı besteciye ait olan “*Arşın Mal Alan*” operetidir. Bu opera kısa zamanda Kafkaslar’da yaşayan tüm halkların dillerine çevrilmişti. Gerek Bakû ve Tiflis’te, gerekse Erivan’da opera aynı başarıyla sahneye koyulmuştu. Aynı başarı Türkiye’nin büyük kentlerinin sahnelerinde de elde edilmişti. Tahran’da Fars dilinde oynanmış, bazı Balkan ülkelerinde de oldukça beğenilmişti.

Operanın bu kadar başarılı olmasının sırrı çok basitti. Bu eserde işlenen Azeri halk motifleri tüm Orta Doğu halklarının duygularına hitap ediyordu.

1918 yılına gelene kadar bu dönemin fikirsel ve edebi faaliyetleri çağın evrensel kurtuluş hareketlerinden etkileniyordu. O dönemde Rusya’da, komşu Türkiye’de ve İran’da vuku bulan devrimler sonucu anayasal-liberal devrimler yapılmıştı.

Önceleri dinsel ve siyasal fikirlerin etkisi altında bulunan Bakû basını bu gelişmeler sonucu giderek milli ve kültürel motiflere öncelik vermeye başlamıştı. Türkçülük ve milli bilinçlenme süreci giderek toplumun daha geniş katmanları tarafından benimsenmeye başlıyordu. Balkan savaşının başlangıcı, Rusya hükûmetinin açıktan açığa taraf tutma siyaseti ve Rusya toplumunda Türkiye devletine ve tüm Türklüğe karşı beslenen düşmanlıktan kaynaklanan koyu milliyetçilik sonucu tüm Azerbaycan’da milliyetçilik duyguları kabarmış ve halk bu siyasetten hoşnutsuzluğunu ifade etmeye başlamıştı. Buna paralel olarak Kuzey İran’ı istilâ eden çarlık Rus ordusunun bu bölgedeki devrim hareketini bastırmak için uyguladığı baskı yöntemi, Tebriz’de yurtseverlerin isyanının bastırılması ve Meşhed’de Müslümanların kutsal tapınaklarının Ruslar tarafından top ateşine tutulması toplumdaki isyan ruhunu daha öteye körüklemişti. Bu hoşnutsuzluk o kadar ileri gitmişti ki, zamanın mizahçılarından Müznib hiç çekinmeden Müslüman Türk Dünyasını boyunduruğu altında tutan İvanlarla (Rusların sembolik adı) alay eden “*Yebnel İvan*” başlıklı bir mizah yazısı yayınlamıştı. Rusların tanrıdan cezalarını bulacaklarını ve ülkelerinin çökeceğini beyan eden yazar

Sibirya'ya sürgüne gönderilmiş ve ancak kehanetinin gerçekleşmesinden, yani Rusya'da çarlık rejiminin devrilmesinden sonra aklanmış ve yurduna dönebilmişti¹¹⁹.

İşte sınırların böylesine gergin olduğu bu dönemde Azerbaycan, Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Savaş bu gerginliği daha da artırmıştı. 1915 yılında Bakû'de çıkmaya başlayan günlük “*Açık Söz*” gazetesi¹²⁰ ilk kez olarak “Rusya Müslümanları” teriminin yerine “Türkler” sözcüğünü kullanmak cesaretinde bulunmuş ve Kafkasya ve Azerbaycan Müslümanlarına Türk denilmesine karşı çıkan ve metinlerden “Türk” sözcüğünü devamlı silen askeri sansür örgütüyle amansız bir mücadeleye girişmişti.

Bu arada milli uyanıştan etkilenen şâirlerden Cavit ve Cevat Türk kavminin ideallerinin övgüsünü yapmaya başlıyorlar.¹²¹ “*Açık Söz*” gazetesinin ilk sayısının başyazısında Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarına bağlanan ümitler aşağıdaki sözlerle dile getiriliyor:

“Kalıcı bir barışın sağlanmasını istiyorsa, savaştan galip çıkan taraflardan hiç biri çağdaş dünyanın vicdanının üzerinde ağırlaşan milli ülkünün gücünü görmezlikten gelemeyecektir. Bu kanlı mezbahaya son verilmesine yönelik görüşlerini açıktan açığa belirten Avrupalı düşünürler de ileri sürdüğümüz bu fikri paylaşıyorlar. Barışsever siyasetçilere göre, ulusların alenen tanınmış olan haklarını hesaba katmayan herhangi bir barış antlaşması az çok kalıcı bir barışı sağlamaktan aciz kalacaktır. Dünyada hakları çiğnenen tek bir ulus dahi kalsa,- diye devam ediyor gazete,- Avrupa'da gerçek ve kalıcı barış ve uluslararası denge sağlanamayacak, kendi vatandaşlarının eşitliğini sağlayamayan devletler ise, gerçek dayanak ve destekten yoksun kalacak, yaşamlarını kalkınma ve gelişmeye elverişli prensipler üzerine oturtamayacaklardır.”

“ Başka bir deyişle,- diye devam ediyor gazete,- uluslararası ilişkilerde sadece kendisini oluşturan toplumun büyük çoğunluğunun belirli ve açıkça ifade bulan fikirler ve ülküler etrafında toplandığı halklar önem ve ağırlık kazanacaklardır. Devletlerin iç siyasetini önemli ölçüde bu tür toplumlar etkileyeceklerdir. Bu nedenle de ulusa

---

¹¹⁹ Müznib'in mizah yazısı Meşhed'de bulunan ve Müslümanlar tarafından kutsal sayılan tapınağın topa tutulması dolayısıyla yayınlanmıştı.

¹²⁰ Bu gazetenin kurucusu yayıncısı ve yazı işleri müdürü bu kitabın yazarı olan M.E.Resulzade'dir. (Yayınevinin notu).

¹²¹ H.Cavid'in Kafkaslar'da yaşayan Müslümanlar ve Hristiyanlar tarafından aynı ölçüde sevilen ve sayılan Şeyh Sana'nın yaşamını konu alan eseri ilk kez “*Söz*” dergisinin sayfalarında basılmıştı.

dönüşmek isteyen halklar öncelikle kendi kimliklerini tanımalı, belirli ülkelere ulaşmak amacıyla bütün güçlerini birleştirmeli, büyük ülkeye hizmet etmeli, kendilerine yol gösteren kutup yıldızına sahip olmalıdırlar. Çünkü dünyada yeni oluşmakta olan değerlerde yaratıcılık ruhundan ilhâm almayı başaramayan, fedakârlık ve kahramanlıklara hazır olmayan, ulusal ülkeye hizmet etmeyi amaç edinmeyen halkların yeri yoktur. Bu haktan yoksun kalan halkların ülkelerini kimse ciddiye almayacak, hiç kimse onlara gereken saygıyı göstermeyecektir!”

Aynı fikre halk şâirlerinin eserlerinde de rastlıyoruz. Hüseyin Cavit meslektaşlarına yönelttiği ateşli çağrıda onlara aydınlık bir idealin etrafında toplanma çağrısında bulunuyor, ancak bu sayede halk için parlak ve müreffeh bir hayat sağlanabileceğini vurguluyordu. Şâir Y. Tahir de bu tartışmalara bir son nokta koyarak en büyük değerın bağımsızlık olduğu görüşünü ileri sürüyor.

İşte Rusya İmparatorluğu'nun varlığına son vererek Ulusal Azerbaycan devletinin kurulmasına yol açan Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Azeri toplumu bu ahlâksal ve entelektüel durumda bulunuyordu.

Ulusal ve Siyasi Yeniden Doğuş

Araştırmamızın tam olması için kısaca Azerbaycan'ın milli ve siyasi yeniden doğuşu tarihi sürecine kısa bir göz gezdirelim. Rusya tarafından askeri güç kullanarak istilâ edilen Azerbaycan manevi açıdan Rus devletiyle hiç bir zaman tam uyum içinde olamamıştı, çünkü Rusların gelenekleri Türk ve Müslüman dünyasına karşı verilen savaşlara dayanıyordu.

Dev Rusya'ya karşı verilen mücadelede Azerbaycan kendisini uçsuz bucaksız İslâm ve Türk dünyasının bir parçası olarak hissediyordu. Bu bilinç onu manevi açıdan destekliyordu, bu nedenle, tahmin edilebileceği gibi, önce İslâmcılık, daha sonra da Türkçülük gibi ideolojiler Azerbaycan'da az veya çok destek buluyordu. Bununla birlikte günlük yaşam koşulları, Azerbaycan'ın bir Kafkasya ülkesi olarak tarihi nedenlerle Rusya'nın toplumsal yaşam çerçevesine dâhil edilmesi ülkede siyasal düşünün gelişmesini belirli ölçüde etkilemekteydi. Avrupa'da yaygın olan fikirlerin geniş halk kitleleri arasında yayılması ve genelde tüm İslâm dünyasında siyasal faaliyetlerin yoğunlaşması sonucu, zaten hiç bir zaman pratikte uygulanmayan Panislâmizm ve Pantürkizm ideolojileri giderek yerlerini Azerbaycan ve genelde

Kafkasya çıkarlarının ağırlıklı olduğu görüşlere bıraktılar. Bu zemin üzerinde ülkede Avrupa stilinde ulusal-demokrat hareketlerin oluşmasını teşvik eden siyasi Azeri rasyonalizmi gelişmeye başladı.

1905 yılına gelene kadar çarlık hükûmetinin uygulamakta olduğu sansür Azerbaycan'da kimseye göz açtırmıyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi, ancak devrimden sonra ülkede yeni bir çağ başladı. Günlük ve haftalık gazete ve dergiler çıkmaya başlıyor, kitaplar basılıyordu. Eğitimsel ve ekonomik faaliyetlere yönelik dernekler, siyasi gruplar ve partiler kuruluyordu. Toplumsal faaliyetler giderek milliyetçilik mahiyeti kazanıyordu. Artık izlenen amaç hem ülke çapında ıslahât yapılması, hem de Rusya'da yaşayan bütün Müslümanlar için ulusal-kültürel haklar tanınmasını sağlamaktı. Şunu da kabul etmemiz gerekir ki, Azeri toplumu siyasi açıdan tüm Rusya'da yaygın olan akımların nüfûzu dışında kalamazdı. En azından bu akımlara karşı nasıl bir tavır takınacağını belirlemesi gerekirdi. Nispeten yaşlı olanlar Rus liberallerin izinden giderken, genç kuşak radikal Rus örgütler veya devrimci partilerle işbirliği yapmayı yeğliyordu.

Azerbaycan toplumunun temsilcileri Rusya İmparatorluğu çapında Müslümanların sürdürdükleri faaliyetlerde hep ön sıralarda yer almıştır. Rusya Müslümanlarının siyasi yaşamında iki olayın çok büyük etkisi oldu. Bunlar 1905 ve 1917 yıllarında Nijni Novgorod ve Moskova da düzenlenen kongrelerdir. Bu iki kongrede Müslümanların devlete sunacakları siyasi talepler belirlenmişti. Rus liberalleri ile işbirliği çerçevesinde Nijni Novgorod'da düzenlenen kongrede ileri sürülen talepler daha çok ulusal-kültürel ve hukuksal nitelik taşıyordu. Moskova Kongresi'nin ulaşmayı hedeflediği amaç ise Rusya'nın özerk ulusal birimlere bölünmesiydi. Her iki kongre sırasında da Müslümanların çoğunluğunun taleplerini dile getirme görevi Azerilere verilmişti. Nijni Novgorod'da bu görevi yapan Kafkasya'dan Birinci Devlet Duma'sına, yani parlamentoya milletvekili seçilen Ali Mardan Bey Topçubaşılar, Moskova'da ise Azerbaycan Milli Partisi "Musavat'ın" lideri Mehmet Emin Resulzade idi. Birinci kongrede liberaller çoğunluğu oluşturuyordu ve o yıllarda Azerbaycan'da hâkim olan güç de liberallerdi. İkinci kongrede ise liberallerin yerini, siyasi görüşlerinde birçok ortak noktalar bulunan Rusya Devrimci Demokratlarıyla ittifak kuran güçler almıştı. Ancak bunlar azınlıkta kalmış ve onların talep ettiği Demokrat Rusya Devleti tezi

destek bulamamıştı. Delegelerin ezici çoğunluğu Rusya'nın bağımsız devletlere bölünmesini talep eden milliyetçi güçleri desteklemişti.

Moskova kongresinde oldukça güçlü bir heyetle temsil edilen Azerbaycan milliyetçiliğinin siyasi temsilcisi “Musavat” partisiydi. Henüz 1917 yılında Bakû’de yapılan Kafkasya Müslümanları kongresinde ileri sürülen talep sadece Azerbaycan’a değil, tüm Rusya’da yaşayan Türk kökenli halklara kendi kaderlerini tayin etme hakkı tanınmasıydı. Musavat Partisi’nin üyelerinin çoğunluğunu, 1905 devrimi sırasında liberallere destek veren eski kuşak Azeri temsilcilerinin aksine Rusya toplumunun devrimci güçlerine destek veren gençler oluşturuyordu. Onlar için Devrimci Rus sosyalizmi, fazla güvenceli olmasa dahi, en azından çara karşı verilen mücadelede doğal bir müttefikti. Zorbalık ve yayılcılığın sembolü olarak kabul ettikleri Çarlık Rusya’sından nefret ediyor, bu nedenle de amaçlarına ulaşmak için her çareye başvuran aşırı güçlerin uyguladıkları taktikleri benimsiyor, Rusya’nın toprak bütünlüğünü savunan ılımlı siyasetçilere karşı çıkıyorlardı.

“Bir siyasi ideoloji olarak “Musavatizm” aşağıdaki unsurları içeriyordu: a) İslâmcılık ve Türkçülüğün ideolojik geleneklerini modernleştirmek, b)Toplumda adaletin sağlanmasına yönelik sosyal programlar uygulamak, c) Bölgenin bağımsız siyaset izleyebilmesi amacıyla Azerbaycan’ın ve tüm Kafkasların Rusya’dan koparılması. Bu son talep kısa zamanda halkın tüm katmanlarının desteğini kazanmıştı. Rusya Duması’nın kurucu toplantısında, Transkafkasya Seyminde, Azerbaycan parlamentosunda ve hatta Bakû İşçiler Konseyi’nde yapılan seçimlerde “*Musavat*” ve onu destekleyen grup daima oy çoğunluğuna sahipti. Neticede Musavatizm Azerbaycan milliyetçiliğinin sembolü oldu.¹²²

Yeniden doğan ulusal edebiyatın propagandasını yaptığı, çeşitli amaç ve hedefler izleyen toplumsal örgütler tarafından desteklenen ve nihayet “*Musavat*” Partisi ” tarafından somut siyasi çerçeveye yerleştirilen Azeri halkının kendi kaderini

---

¹²² Azerbaycan’da “Musavat” partisi dışında fazla önem taşımayan birçok siyasi örgütler kurulmuştu. Bunlardan “Sağ ittifakçılar” ve sosyalizmin çeşitli akımlarını temsil eden sol hareketleri anımsayabiliriz. Sağcılar İslam ideolojisinin prensiplerine bağlı kalırken, sol akımları temsil edenler sosyal-sınıfsal enternasyonalizm yandaşıydılar. Her iki hareket de tarih ve zamanın baskısına dayanamayarak tarih sahnesinden silindi. Ortada sadece “Musavat” partisi kalmıştı ve Sovyet yönetimi bu partiye karşı amansız ve aralıksız bir mücadele veriyordu.

tayin etmesi fikri Azerbaycan Milli Meclisi'nin 28 Mayıs 1918 yılında yaptığı toplantıda yapılan bağımsızlık beyanatıyla somut temellere oturtulmuştu.

Azerbaycan tarihinin bundan sonraki gelişme süreci halk yığınlarının bu beyannameyi gerçekleştirmek için verdikleri mücadeleyi kapsıyor.

Bir sonraki bölümde okurlara işgal altında bulunan Sovyet Azerbaycan'ın halkının verdiği çok yönlü mücadelenin karakterini somut örneklerle sergilemeye çalışacağız.

III. BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

Pek çok medeniyete beşiklik eden Kafkasya, coğrafi konum olarak batısında Karadeniz, kuzeyinde Kuma ve Kuban ovası, doğusunda Hazar denizi, güneyinde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bölgeleriyle birlikte Türkiye'nin doğusunda yer alan Ağrı, Artvin, Kars illerini içine alan ve İran'ın Tebriz kentine kadar uzanan bölgedir. Kafkasya Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Asya bozkırları arasındaki kültür ve sanat merkezlerinin kopmaz bağına sağlayan bir alandır.¹²³

Bugün Türkiye, Avrupa ve Rusya'da Azerbaycan tarihiyle ilgili pek çok yazılı kaynak ve neşriyat bulunmaktadır. Ancak bu kaynakların pek çoğunun yabancı bir dilde yazılmış olması sıkıntı yaratmaktadır. Yazılan kaynaklarda, Azerbaycan'la ilgili vurgulanan nokta, Azerbaycan'ın zorla işgale uğramadığı, gönüllü olarak Rusya'ya katıldığı noktasıdır.

Azerbaycan tarihi incelenirken erken dönem Azerbaycan tarihi için arkeolojik kalıntı, abide ve eski yazılı eserlere başvurulmaktadır. En eski tarih kaynakları arkeolojik abidelerdir. Bunlar kabir abideleri, eski yerleşimlerden ortaya çıkarılmış el aletleri, dini tasavvurları ifade eden heykelticiklerdir. Arkeolojik kazıntılar eski medeniyetleri, evlerin şekli yahut defin ayinine ilişkin geniş tasavvur yaratmak için zengin abide kalıntılarını ortaya çıkarır.¹²⁴ Eski Azerbaycan'ın kendi öz kaynakları olmadığından onun tarihi hakkında az çok malumatlar eski yazılarda bulunmaktadır. Nispeten sonraki dönem hakkında antik dönem eserlerinde bilgiler mevcuttur. Azerbaycan'ın eski dönemine ait bilgilere ancak yabancı kaynaklardan ulaşabilmekteyiz.¹²⁵

Eski Yunanlılar, Doğu Âlemi ile alakadar olmuşlar ve bu ülkeler hakkında muhtelif eserler yazmışlardır. Azerbaycan arazisi ve eski topluluklar hakkında ilk ve nispeten geniş malumat Eski Yunan tarihçisi Herodot'un "*Tarih*" adlı eserinde verilmiştir. Makedonyalı İskender'in Doğuya yürüyüşünden sonra bu ülkelere merak

---

¹²³ Alpaslan Ceylan, , “*Kafkaslarda Erken Dönem Türk İzleri*”, II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kars 2009, s. 109.

¹²⁴ Z. M. Bünyadov, Y. B. Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakı 2009, s. 5.

¹²⁵ Z. M. Bünyadov, Y. B. Yusifov, a.g.e, s. 6.

daha da arttı. Eski Yunan ve Roma tarihçi ve coğrafyacıları Strabon, Ptolemey, Plini¹²⁶, Arrian¹²⁷, Yuli Solin Eski Azerbaycan ahalisi, coğrafyası, bazı siyasi hadiseleri, ahalinin meşguliyeti, ülkenin adları gibi konularda bilgiler vermektedir.¹²⁸

IV-X. asırlarda Azerbaycan tarihiyle ilgili bilgilere ancak Bizans, Eski Alban ve Ermeni kaynakları ile Arap eserlerinden ulaşmaktadır. Ermeni tarihçi Favstos Buzand¹²⁹ ve Moisey Kalanketli gibi tarihçiler de muhtelif etnik adlar, siyasi hadiseler ve Hristiyanlığın Azerbaycan'da yayılması hakkında malumatlar vermişlerdir.

Arap müellifleri VII. yüzyıldan itibaren Azerbaycan hadiselerine dikkat çekmişler ve nispeten mufassal bilgiler vermişlerdir. Belazuri¹³⁰, İbnü'l-Havkal, Taberî gibi müellifler Azerbaycan'da mevcut olan diller, ülkenin adı, siyasi hadiseleri hakkında malumat vermişlerdir.

XI-XVIII. yüzyıllardaki yazılı kaynaklar ise Arap, Fars ve Türk dillerinde yazılmıştır. Arap müellifi İbnü'l-Esir¹³¹ seleflerinin eserlerinden istifade ederek Azerbaycan arazisi ve tarihi hakkında malumat kayda almıştır. Evliya Çelebi ve Hasan Bey Rumlu gibi isimler de Ortaçağ Azerbaycan'ındaki muhtelif meselelerle ilgili bilgiler vermişlerdir. Bu ortaçağ tarihçileri Azerbaycan'da ve Azerbaycan'la alakalı hadiselere, siyasi tarihe, Akkoyunlu, Karakoyunlu devletlerinin, Safeviler'in hâkimiyetine, iktisadi hayatına, savaflara, feodallere karşı ayaklanmalara ve devlet idaresine dikkat vererek eserlerinde bunlara yer vermişlerdir.¹³²

XIX. yüzyılda yaşamış tarihçiler de ortaçağ tarihçilerinin geleneklerini devam

---

¹²⁶ Gaius Plinius Secundus Maior; ünlü yazar ve filozoftur. Bilim tarihindeki yerini, dönemine ait bilgileri derlemek amacıyla kaleme aldığı insanlık tarihinin ilk ansiklopedisi sayılan “*Doğa Tarihi*” (*Naturalis Historia*) adlı otuz yedi ciltten oluşan kitabına borçludur. Ayrıntılı bilgi Bkz. <http://de.academic.ru/dic.nsf/dewiki/491478> 26. 04. 2012.

¹²⁷ Lucius Flavius Arrianus; Nicomedialı olarak bilinen Bitinyalı kökenli antik Romalı tarihçi, yönetici, asker ve Bizans dönemi filozofudur. Büyük İskender'in seferini anlattığı *Anabasis Aleksandri* en ünlü eseridir. Bkz. <http://encycl.opentopia.com/term/Arrian> 26. 04. 2012.

¹²⁸ Z. M. Bünyadov, Y. B. Yusifov, a.g.e, s. 7.

¹²⁹ Favstos Buzand'ın yazmış olduğu *Ermenistan Tarihi* Ermenistan'ın bütün tarihini ele alan ilk kitaptır. Kitapta Kafkas Albaniya'sı ile ilgili de bilgiler mevcuttur.

¹³⁰ Ahmed bin Yahya Belazuri; İslâm tarihinin başlangıç dönemlerini konu alan *Fütuh-ül Buldan ve Ensab-ül Eşraf* adlı eserleri yazan ünlü Arap tarihçi.

¹³¹ Ali İbnü'l-Esir, önemli bir Müslüman ortaçağ sonrası tarihçisidir. En büyük eseri Arapça *El-Kamil Fi't-Tarih* Bkz. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/280690/Ibn-al-Athir> 26. 04. 2012.

¹³² Z. M. Bünyadov, Y. B. Yusifov, a.g.e, s. 9.

ettirerek Azerbaycan arazisinden bahsetmişlerdir. Kerimağa Fateh¹³³ ve Ahmet Bey Cevanşir¹³⁴ gibi tarihçiler ise Azerbaycan ve Dağıstan'ın ilk zamanlarından kendi dönemlerine kadar olan olaylarını anlatmışlardır.

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da tarih yazıcılığı deyince üzerinde durulması gereken en önemli isim Abbas Kulu Ağa Bakıhanov'dur. Bakıhanov Azerbaycan'ın büyük feodallerinden olan Bakû hanı Mirza Muhammed Han'ın oğludur. İlköğrenimini Arap ve Fars dillerinde alan Bakıhanov sonraları Rus dilini de mükemmel bir şekilde öğrenmiş ve Rus kültürünün etkisi altına girmiştir. A. Bakıhanov XIX. asrın birinci yarısında İran, Türkiye ve doğu ülkelerine göre Rusya'nın daha önde ve güçlü bir ülke olduğu kanısına vararak Azerbaycan'ın Rusya ile birleşmesini olumlu bir olay olarak değerlendirmiştir. İdealist bir insan olan Bakıhanov'un dünya görüşünün oluşmasında etki eden önemli unsurlardan biri ve belki de en önemlisi mensubu olduğu büyük feodal sınıfın ideolojisiyle yakından alakalıdır.

A. Bakıhanov'un eserinde Azerbaycan tarihi, ilk devirlerden İran'la Rusya arasında imzalanan ve Azerbaycan'ın Rusya'ya bırakılması maddesini de kapsayan *Gülüstan Antlaşması*'na kadar anlatılmıştır. Bakıhanov'a kadar Azerbaycan tarihine ait önemli bilgi ve belgelere tek tek coğrafi metinlerde, seyahatnamelerde, salname, ferman gibi belgeler aracılığıyla ulaşılabilirdi. Bakıhanov ilk defa olarak bu dağınık metinleri biraraya toplamış ve onlara esasen, bugün de hala Azerbaycan tarihinin ilk kaynağı olarak kabul edilen "*Gülüstani İrem*" adlı eseri yazmıştır.

A. Bakıhanov eserini yazarken takriben yüzden fazla eserden yararlanmıştı. Bu kaynaklar içerisinde Herodot, Strabon, Taberî, Mesudî, İbnü'l-Havkal, Katip Çelebi, Karamzin, Hamdullah Kazvinî ve Ustryalov gibi meşhur Yunan, Roma, Ermeni, Rus, Türk, Arap ve Fars tarihçilerin eserleri de vardır.

Ele aldığımız Mehmet Emin Resulzade'nin "*Azerbaycan Tarihi'nin Gelişimi*" adlı eser bu tarihi gelişim içerisinde nerede sorusuyla değerlendirmeye başlayabiliriz.

Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucu devlet başkanı olan Mehmed Emin Resulzade'nin yazmış olduğu "*Azerbaycan Tarihi'nin Gelişimi*" adlı bu eser 1943 yılında Bükreş'te derlenmiştir. Bunu, eserin ilk sayfasına düşülen nottan anlıyoruz.

¹³³ Kerim Ağa Fateh; *Şeki Hanları'nın Mühteser Tarihi* adlı Şeki hanlarını anlattığı eserin yazarıdır. Bkz. library.universalhistory.net/wp-content/uploads/...

¹³⁴ Ahmet Bey Cevanşir, *Karabağ Hanlığı'nın Tarihi* adlı eserin yazarıdır.

Azerbaycan şuurunun gelişimine büyük katkı sağlamış olan Mehmed Emin Resulzade kendisine, halkını İran ve Rus imparatorluğunun ve Bolşeviklerin istismarından, esaret ve zulmünden kurtarmayı hedef seçmişti. Bu doğrultuda çeşitli siyasi faaliyetlerin yanı sıra neşriyat alanında da aktif rol almıştır. Çok zor ve değişken şartlarda sosyal ve siyasi vaziyette yaşamış ve eserlerini vermiştir. Milletini, halkın, vatanın geleceğini düşünmüş, bütün hayatını bu düşüncelerin gerçekleşmesi için mücadeleye adanmıştır.

XIX. asrın sonu ile XX. asrın başında Rusya'da kapitalizmin doğuşu sosyal ve siyasi gerginliğin artmasına ve halk arasında eşitsizliğin artmasına sebep oldu. Ekonomik dengelerdeki eşitsizlik siyasi ve hukuki alanları da etkiledi. Bu dönemde Rusya'da çarlık yönetimi Rus olmayanlara, Azerbaycanlılara ve bütün Müslümanlara hakaretle yaklaşmakta ve onların her alanda gelişmesine engel olmaktaydı.

1905 yılında Rusya'da birçok kesimin memnuniyetsizliği sonucu ortaya çıkan ayaklanmalar neticesinde "1905 İhtilâli" meydana geldi. 1906'da Rusya'da anayasa hazırlandı ve böylece anayasal monarşiye geçildi. 1905 İhtilâli'nin, sayıları 18 milyonu aşan, Rusya Türkleri üzerindeki tesirleri büyük oldu. Rus hükûmeti, Türklere, bir takım tehditler içinde dini özgürlükten başka hiçbir hak tanımıyordu. Siyasi ve ekonomik baskılar altında tutulan Türk ve Müslüman ahali ihtilâli büyük bir sevinçle karşıladı. Fakat uzun süredir Rus hükümetinin tatbik ettiği baskı neticesi olarak, siyasi terbiyeden yoksun olan halk, kültür seviyesi bakımından oldukça geriydi. İhtilâl başlar başlamaz, Kazan Türklerinin önderliğinde milli ve siyasi bazı hareketler belirdi. Bu konuda Yusuf Akçura ve Abdürreşit İbrahim ile Kırımli İsmail Mirza Gaspıralı'nın büyük hizmetleri dokundu.¹³⁵

Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı ve Azerbaycanlı Alimerdan Topçubaşılar, 8 Nisan 1905 tarihinde Peterburg'da buluşarak, Rusya Müslümanları Umumi Kongresi'ni toplama planını hazırladılar. İdil üzerindeki Nijni Novgorod panayırı bahane edilerek burada Rusya Türklerinin ileri gelenleri toplandılar. Böylece 15 Ağustos 1905 tarihinde gayri resmi olarak Rusya Müslümanlarının Birinci Kongreleri toplandı. Burada alınan karar Rusya Müslümanlarının siyasi, milli ve medeni alanlarda birleşmeleri gerektiği idi. Rusya Müslümanları kongresinin ikincisi, 13-23 Ocak 1906 tarihleri

---

¹³⁵ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1999, s. 389.

arasında Petersburg'da yaklaşık 100 delegenin katılımıyla gerçekleşmiştir. Bu kongre, Azeri ve Tatar milliyetçilerinin önderliğinde "Rusya Müslümanlarının İttifakı" olarak adlandırılmıştır. Ağustos 1906'da toplanan üçüncü kongre ise siyasal partiye dönüşüp dönüşmeme tartışmaları arasında gerçekleşmiş ve “ *İttifak*” adlı partinin kurulması kararıyla sonlanmıştır.

Rusya Müslümanlarının siyasal alanda temsilini amaçlayan girişimler, Rusya'da yaşayan Türk halkları arasında ulusal bilince dayalı bir bağımsızlık anlayışının gelişmesine neden olmuştur. 1905 yılından sonra oluşan ortam, Başbakan Stolipin'in iktidara gelmesiyle değişmiş ve halklara tanınan özgürlüklerin kısıtlanması yönünde uygulamalar başlatılmıştır. Ancak daha sonra Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi neticesinde bu siyasi ve toplumsal girişimler tamamen sekteye uğramıştır.

İşte bu siyaset çerçevesi içerisinde Mehmed Emin Resulzade de Çarlık Rusya'sında Azerbaycanlı Genç İnkılâpçılar Komitesi'nin başında görev alarak yer almıştır. 1905'te elde edilen sınırlı hürriyet sayesinde Azerbaycan'ın aydınlar merkezi Bakû'de günlük, haftalık ve aylık gazete yayınlanmaya başlamıştır. Ali Merdan Topçubaşılar, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali ve Azerbaycan basınının kurucusu sayılan Zerdablı Hasan Bey'in başını çektikleri aydınlar grubu Batı Avrupa kültürünün verdiği birikimle ülkelerinin istiklâli ve gelişmesi için çalışmaktaydılar. Bu yazarlar ve aydınlar grubuna Resulzade de katılmıştı. Hüseyinzade Ali ve Ziya Gökalp tarafından işlenen “ Batıcılık, Avupacılık, Şarkcılık, İslâm, Çağdaşlaşma ” gibi fikirler genç Resulzade üzerinde etkili oluyordu.

İnkılâpçı vatanperver gençliğin fikirlerine tercüman olan “*Tekâmül*” gazetesinde 1906'da yazmaya başlayan Resulzade milletlerin, kavimlerin, toplulukların, sınıfların ve şahısların hukukta ve seçtikleri yolda hür ve eşit olmaları ve her türlü saldırıdan korunmaları fikirlerini savunmuştur.

Halk kitlelerinin mücadelesine öncülük eden, onlara yol gösteren insanlara her zaman ihtiyaç duyulmuştur. Onları diğer insanlardan ayıran özellikleri; zamanın nabzını tutabilmeleri, hayatı derinden anlayabilmeleri, halkın gelişmesi yollarını önceden tayin edebilmeleri, vatana, halka olan bağlılıkları, tecrübe ve akıl sahibi olmalarıdır. Ahmet Bey Ağaoğlu, Alibey Hüseyinzade ve Mehmed Emin Resulzade bu şahsiyette

kişilerdi.¹³⁶

Çarlık yıkılıp yerine Bolşevikler Sovyet hükümetini yaratınca iç siyasette selefini aratır vaziyette bir durum ortaya çıktı. Sovyet hükümetinin Azerbaycan'a karşı yürüttüğü siyaset Çarlık siyasetinden çok daha sert oldu. Sovyet hükümeti zaman zaman Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve istiklâlini savunan kimi kişileri İngiliz, Alman ve Japon ajanı gibi göstererek Sibiryaya sürgüne göndermiştir.

İşte bu siyasi baskılar neticesinde Mehmed Emin Resulzade önce Türkiye'ye, daha sonra da Avrupa'ya gitmek zorunda kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Önce Almanya'ya, daha sonra da Polonya ve Romanya'ya gitmiş, düşüncelerini buralarda çıkardığı gazete ve dergiler aracılığıyla savunmaya devam etmiştir.

Muhacerette olan M. E. Resulzade ve A. M. Topçubaşılar'ın hizmetleri sayesinde Azerbaycanlı muhacirlerin faaliyeti sistemli olarak daha da güçlendi. 1923 yılında İstanbul'da “ *Yeni Kafkasya* ” dergisinin yayına başlamasıyla Azerbaycan muhaciret matbuatının temeli atılmış oldu. Sonradan Türkiye'nin İstanbul ve Ankara şehirlerinde, Almanya, Polonya ve Fransa'da çok sayıda gazete, dergi ve kitap neşredilmiş ve bunlar muhaciret matbuatının kıymetli eserleri olmuştur. Bu matbuat organlarında Azerbaycan'ın medeniyeti, tarihi, edebiyatı, güzel sanatları ve folkloru ile ilgili yazılar yer almıştır.¹³⁷

Avrupa ülkelerinde, Almanya'da, Polonya'da XX. yüzyılın başında Azerbaycanlı muhacirler milli bir neşriyat yaratmışlar, kitaplar, gazete ve dergiler neşretmişlerdir. “ *İstiklâl* ” gazetesi, “ *Kurtuluş* ” dergisi ve “ *Musavat Bülteni* ” bütün bu adı geçen ülkelerde basılarak Azerbaycan halkının zengin medeni tarihi değerlerinin Avrupa'ya tanıtılması için ciddi birer vasıtaya çevrilmişlerdir.¹³⁸

1938 yılında M. E. Resulzade'nin Almanya'da Almanca basılmış “ *Azerbaycan Problemi* ” ve Polonya'da basılan “ *Azerbaycan Müstakillik Uğrunda Mübarizede* ” eserleri muhaciret tarihinin öğrenilmesi açısından önemlidir.

İşte bu süreçte Resulzade tarafından yazılan “ *Azerbaycan Tarihi'nin Gelişimi* ” adlı bu eser 1943 yılında Bükreş'te derlenmiştir. “ *Azerbaycan Tarihinin Gelişimi* ” adı altında kaleme alınan eserin girişteki içerik bölümünde, beş başlıktan oluştuğu

¹³⁶ Müstakil Ağayev, *Mehmed Emin Resulzade*, Bakı 2006, s. 11.

¹³⁷ Nesiman Yakublu, *Azerbaycan Mühaciret İrsi*, Bakı 2011, s. 5.

¹³⁸ Nesiman Yakublu, *a. g. e*, s. 7.

görülmektedir. Bu eser iki ayrı metinden oluşmaktadır. Başlık ve numaralandırmalar itibarıyla birbirinin devamı olarak görünseler de ikinci metnin başında da içerik bölümünün bulunması ve ilk bölümde anlatılan konuların birçoğunun yinelenmesi, ikinci metnin hiç şüpheye mahal bırakmadan ilkinin devamı olduğu iddiasını ortaya atmamıza engel olmaktadır. Bu bağlamda, detaylı değerlendirmesini yaptığımız eser, ilk metin, yani ilk iki başlığın yer aldığı bölümdür. Birinci bölümün başlığı Azerbaycan adı ve onun tarihi gelişimidir.

İkinci bölüm ise, idari ve politik tarih ana başlığı altında; Atropateniya, Albaniya, Arap emirlikleri, Şirvanşahlar, Selçuklu emirleri, Azerbaycan Atabeyleri İldenizliler, Harzemşahlar, İlhanlılar, Karakoyunlular, Timur istilâsı, Akkoyunlular, Safevi-İran-Türk mücadelesi, Nadirşah dönemi, Rus egemenliği, Milli Azerbaycan Cumhuriyeti ve Sosyalist Azerbaycan alt başlıklarında oluşmaktadır.

Üçüncü bölümde, ırksal etnik yapı ana başlığı altında; Medler, Partlar, Şirvanlılar, İlinler, Albanlar, Hazarlar, erken dönem Türk nüfûzu, İran istilâsı, Arap istilâsı, Arap idaresinde Türkler, Selçuklu idaresinde Türkler, Moğol ve onların politik uzantıları zamanında Türkler, bir etnik grup olarak “Azeri”nin oluşumu, antropolojik Azeri tipi ve Azerbaycan kimliği başlıkları sıralanmıştır.

Dördüncü başlıkta milli kültür ana başlığı altında ateşperestlik, Hristiyanlık ve İslâmiyet, Azerbaycan’da ideolojik dinî hareketler, Azerbaycan’ın Müslüman doğu kültürüne katılımı, Azerbaycan’ın Arap bilim adamları, Azerbaycan’ın Fars şâirleri, klasik Azeri-Türk şiiri, Azerbaycan resmi, hattatlık ve mimari, çağdaş Azeri edebiyatı, Azerbaycan tiyatrosu ve müziği, Azeri yayın hayatı ve politik yaşamı konularını kapsamaktaydı.

Beşinci ve son bölümde ise Bolşevik egemenliği altında milli gelişim ana başlığı altında Sovyetleşme ve halk yığınlarının kanlı protestoları, edebiyat çevrelerinde ideolojik mücadeleler, ulusal ayırım, Ruslaştırma politikalarının kültürel başarıları ve 1937 yılı tahakkümü konuları sıralanmıştır.

M. E. Resulzade 1951 yılında “*Çağdaş Azerbaycan Tarihi*” adlı eseri yazmıştır. Bu eserde Birinci Dünya Savaşı yıllarından başlayarak, Azerbaycan istiklâl mücadelesini ve Bolşevik iktidarı dönemini anlatmıştır. 1943 yılında derlendiğini gördüğümüz eserin ise bunun öncüsü olduğu açıktır.

M. E. Rezulzade incelediğimiz eserinde Azerbaycan tarihini ilk dönemlerden itibaren anlatmaya başlar. İlk konu olarak Atropatenya'yı verir. Oysa günümüz çağdaş kaynaklarında Mahmud İsmailov, Z. Bünyadov, Y. B. Yusifov gibi tarihçiler Azerbaycan tarihini Manna Devleti ile başlatmaktadır. Manna devletine M. E. Rezulzade'nin hiç değinmemiş oluşu dikkat çekicidir.

M. E. Rezulzade eserini yazarken birçok ünlü tarihçi, coğrafyacı ve edebiyatçının eserinden yararlanmışır. Bunlar arasında Romalılardan Strabon ve Ptolemei, Ermenilerden Kaganktwatski, Araplardan Yakubî, Taberî, İbnü'l-Havkal, Hamdullah Müstevfî, İstahrî, İdrisî, İbnü'l-Fakih, Azerbaycan Türklerinden Nizamî, Almanlardan B. Dorn, Ruslardan M. Lazarev, P. Butkov vardır. Bunlardan bazılarını açıklamak gerekirse;

Strabon, M. Ö. I.yüzyılda yaşamış olan ünlü coğrafyacının dünyanın en eski haritaları kabul edilen 17 ciltlik bir harita kitabı vardır. Bu kitabında İspanya, İngiltere, İtalya, Yunanistan, Karadeniz, Hazar denizi, Anadolu, Mezopotamya Suriye, Arabistan, Mısır'a ilişkin bilgiler vermiştir. Ortaçağ İslâm dünyasındaki tasviri ve tarihi coğrafya araştırmaları, Strabon'un bu yapıtından büyük ölçüde etkilenmiştir. M. E. Rezulzade de Strabon adını coğrafi tanımlamalar esnasında dile getirmiştir.

Ptolemaios, M. S. II. yüzyılda yaşamış olan İskenderiyeli Yunanlı coğrafyacı, matematikçi ve gökbilimcidir. “*Büyük Bileşim*” ve “*Coğrafya*” iki önemli yapıtın sahibidir. M. E. Rezulzade akademisyen B. Dorn'un Strabon ve Ptolemaios'a dayandırarak verdiği coğrafi bilgileri aktarmıştır. B. Dorn¹³⁹ ve dolayısıyla M. E. Rezulzade Albaniya'nın sınırlarını şu şekilde çizmişlerdir: kuzeyde Albaniya'yı Sermati'den ayıran Keran sıradağları, güneyde; Kür nehrinin Aras'ın bir koluyla birleştiği Ermenistan, doğuda Hazar denizi, Terek¹⁴⁰ nehrine akan Sundje¹⁴¹ nehri ve onunla uyum içinde olan Soanes nehriyle sınırlanır.

Moisey Kalanketli, kaynaklarda Moisey Kalanketli veya Kaganktwatski olarak geçer. Eski Ermeni dilinde yazmış olduğu “*Alban Tarihi*” adlı eser o dönem siyasi,

---

¹³⁹ B. Dorn, Hazar denizi sahilleriyle ilgili en fazla meşgul olmuş olan Alman müsteşrik. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Zeyneloğlu Abidin, “*Azerbaycan Tarihi*”.

¹⁴⁰ Terek nehri, Kuzey Kafkasya'nın içinden geçen büyük bir nehirdir. Gürcistan ve Rusya'nın içinden geçerek Hazar denizine dökülür.

¹⁴¹ Sundje nehri, kuzey Kafkasya'nın doğusunda yer alan Terek nehrinin bir koludur.

iktisadi ve dini hadiseleri hakkında malumatlar saklamaktadır. O menşei itibarıyla Alban'dır ancak Hristiyanlık dinini seçmiştir. M. E. Resulzade Albaniya sınırlarını çizerken Kaganktwatski'den yararlanmıştır. Kaganwatski'ye dayanarak M. E. Resulzade sınırları; Şeki ve Şirvan'ın bütünü, Derbent'e kadar olan Dağıstan arazisinin bazı bölümleri yani Şirvan arazisinin tamamı olarak vermiştir. Bu sınırlarda Arap yazar Yakubî de hemfikirdir.

İbnü'l-Havkal, Arap coğrafyacı ve seyyah olan İbnü'l-Havkal İstahrî'nin çizmiş olduğu haritayı tashih etmiştir. İstahrî'nin 1154 yılında derlenen bir haritasında Aras'ın üst kısımlarındaki bölgeleri de Azerbaycan'a ait olarak gösterilmiştir. M. E. Resulzade İstahrî'nin harita sınırlarını şu şekilde vermiştir: Kür'den Derbent'e kadar tüm kıyı şeridini Azerbaycan olarak adlandırmıştır. Yine Resulzade'nin eserinde İstahrî'nin bir rivayeti yer almaktadır. Bu rivayete göre Gence şehrinde XI. yüzyılın sonuna doğru büyük bir deprem olmuş ve 300 bin kişi hayatını kaybetmiştir.

M. E. Resulzade çağdaşı sayılabilecek A. Bakıhanov'un eserine hiçbir atıfta bulunmamıştır. Hâlbuki XX. yüzyılda ve günümüzde Azerbaycan tarihi yazmış olan yazarların hepsi Bakıhanov'un eserinden alıntılar yapmışlar, oradaki bilgileri değerli görmüşlerdir. Cihangir Zeyneloğlu, Mahmud İsmailov, Z. M. Bünyadov ve Y. B. Yusifov gibi çağdaş dönem Azerbaycan tarihi yazıcıları sık sık Bakıhanov'un eserinden yararlanmışlardır. Birçok kaynaktan yararlanarak yazılan *Gülüstani İrem* adlı eserin şüphesiz ki tarihi önemi büyüktür. Lakin Mehmed Emin Resulzade'nin bu eserden yararlanmamasının sebebi, bu iki yazarın dünya görüşündeki farklılıktan kaynaklanmış olabileceği güçlü bir ihtimaldir. Ruslara hayranlığı bilinen A. Bakıhanov'un eserinden, Türk milliyetçiliğinin ve bu davanın öncülerinden sayılan Mehmed Emin Resulzade'nin yararlanmaması doğaldır.

M. E. Resulzade'nin eserinde dikkat çeken bir diğer husus da yine eski dönem Azerbaycan tarihi yazılırken birçok yazarın yararlandığı bir kaynak olan Herodot'tan Resulzade'nin hiç yararlanmamış olmasıdır. Herodot'un yazdığı "*Tarih*" adlı eserde Azerbaycan arazisi ve eski topluluklar hakkında ilk ve nispeten geniş malumat yer almaktadır.

M. E. Resulzade eserin giriş bölümünde Azerbaycan adının etimolojik olarak analizini yapmıştır. Resulzade, "Azer" kelimesini eski Fars dilindeki ateş kelimesiyle

ilişkilendirmiş, Farsçada Azerbaycan kelimesinin ateş ülkesi anlamına geldiğini söylemiştir.

Z. M. Bünyadov ve Y. B. Yusifov'un “ *Azerbaycan Tarihi*” adlı eserinde ise ülke adının gelişimi ile ilgili şu bilgiler verilmiştir: Azerbaycan adının eski formları göstermektedir ki, bu adın ortaya çıkmasında iki ekin atr (atur ve adir) ader'in önemi vardır. "atr" eski Fars dillerinde "od" manasını taşımaktaydı ve fonetik değişikliğe uğrayarak "zer" formuna dönüşmüştür. "ader" ise Türk toponiminde "adır" şeklinde yer almakta lakin yer adı manasında kullanılırken "azer" fonetik değişikliğine maruz kalmaktadır. Mevcut formlardan yola çıkarak belirtmek gerekir ki Azerbaycan adının erken dönem formlarında adır/ader/adir ekleri kullanılmıştır. Türk toponiminde "adır" dağlık coğrafi alanı ifade etmekte, " yükseklik, tepelik, tepeli dağ eteği, dağ silsilesi " anlamlarını taşımaktaydı.

Mahmur İsmailov ise aynı adlı eserinde Mehmed Emin Resulzade'yle aynı görüşü paylaşarak onu “odlar yurdu” olarak adlandırır, ancak bu adın daha eski olduğu, tarihin derinliklerine kadar indiği vurgusunu yapar. Azerbaycan'ın kadimde yaşamış ateşperest, ateşe, oda tapanların evlatları odu ‘ot, otr, atr, atır, adr, azr, azer’ gibi telefuz etmişler ve bu sözlerin tekâmülünden de bugünkü ülke adı olan Azerbaycan doğmuştur.

M. E. Resulzade bu ateşle ilişkilendirme durumunun ülkenin özellikleriyle de uyumlu olduğunu söylemiştir. Sönmeyen kutsal ateşin doğuda kutsal bir kült olarak varlığını uzun yıllar sürdürdüğünü belirtmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Bakû'deki Yanardağ volkanı ve Bakû körfez sularındaki yer altı gazlarını vurgulamış, her tarafından ateş fışkıran bu ülkenin bu adla adlandırılmasının tesadüf olmadığını, doğal şartların da bunu gerekli kıldığını yazmıştır.

Ayrıca Bakû yakınlarındaki Saruhanı'daki ateşperestlerin kutsal tapınağından bahsetmiş ve yakın zamana kadar parlak kuleleriyle burasının Uzak Hindistan'daki ateşperestlerin dahi ilgisini çektiğini anlatmıştır. Nitekim bugün de Yanardağ eski cazibesini korumaktadır.

Erdebil'deki Savalan dağında da ateşe tapanların kutsal mekânı olan Ateşgâh'ın bulunduğunu bildiren Resulzade burasının da Yanardağ gibi sönmüş bir volkan olduğunu bildirmektedir. Bakû'ye on kilometre uzaklıktaki Abşeron yarımadasında bulunan ve yaklaşık on metre genişliğinde bir metre yüksekliğinde olan ateş gece

gündüz yanmakta, Milli Park ilan edilen bölge ziyaretçi akınına uğramaktadır. VII. yüzyıldan önce Mecusilerin¹⁴² tapınağı olarak kullanılan Yanardağ Azerilerin İslâm dinine geçmesiyle çevresindeki binalar yıkılmış, kutsal ateşe yanmaya devam etmiştir.¹⁴³ Bölge halkı ise ateşi hala kutsal görmeye devam etmektedir.

Zerdüşt dininin kurucusu Zerdüşt (Avesta’da Zaratuştra, yunanca Zoroastr) kabul edilmektedir. Zerdüşt’ün yaşadığı devir ve dini telime başladığı yer tartışmalıdır. Zerdüşt’ün M. Ö. VII. yüzyılda yaşaması ihtimaline üstünlük verir. Zerdüştlük Orta Asya’da ya da Afganistan’da meydana gelmiş ve İran’da yayılmıştı. Ancak bu iddialar hala tartışmalıdır. Bir başka inanışa göre ise Rey (Tahran yakınlarında) şehrini ya da Azerbaycan’ı Zerdüşt’ün vatanı olarak dile getirilmiştir. Herhalde Zerdüşt talimine sonraları dâhil edilmiş olan ateş, ateşe tapma ayini İran, özellikle de Azerbaycan arazisinde ortaya çıkmıştır. O döneme kadar Kadim İran’da ve Azerbaycan’da çok tanrılık mevcut olmuştu. Etnik ve dil terkibinden bağımsız olarak Azerbaycan’da ahali ateşe inanırdı. Ateşe tapma ibadeti mabedlerde (ateşgah) hayata geçirilirdi.¹⁴⁴

Azerbaycan adının Farsça’dan gelme bir ad olduğu fikrinin yanı sıra, onun tarihsel olarak adlandırılmasıyla ilgili bir diğer iddia da bu bölgenin satraplarında Atropat’ın adından geliyor olduğudur. M. E. Resulzade de bu konuyla ilgili çeşitli milletlerin kaynaklarındaki ifadeleri aktarmıştır. M. E. Resulzade Azerbaycan’ın tarihsel adlandırmasının Büyük İskender zamanında onun hizmetine girmiş olan ve Küçük Midiya diye adlandırılan bölgeyi yönetmiş olan Atropat adı ile alakalı olduğunu belirtmiştir. Bu adlandırmanın antik dönem Ermeni tarihçileri tarafından “Atropatakan”, Suriye kaynakları tarafından “Azerbigan” olarak adlandırıldığı bilgisini verir. III. yüzyıldan itibaren “Azurbazagan” şeklinde karşımıza çıktığını ve Arapların “d” harfini “dz” şekline çevirdiklerini ve ülkeye “Azerbaydzan” adını verdiklerini ve kullanımın zamanla hem Türkler hem de İranlılar tarafından benimsendiğini yazar.

M. İsmailov da Azerbaycan adının İran Ahammeniler devletinin idari merkezlerinden, satraplıklarından birinin, güney Azerbaycan arazisini ifade eden

¹⁴² Mecusi, ateşe tapan manasına gelmektedir. Özellikle İran ve Azerbaycan bölgesinde yaşamışlardır.

¹⁴³ http://www.sondakikahaberleri.info.tr/haber_haber7_2011-10-06.

¹⁴⁴ Z. M. Bünyadov, Y. B. Yusifov, a.g.e, s. 173.

yerdeki satraplığın satrapı Atropat'ın adıyla alakalı olduğunu söyler. Büyük İskender M. Ö. IV. yüzyılın başlarında Ahamenniler devleti yıkıldıktan sonra, Atropat'ı bölgenin satrapı ilan etmişti. İskender'in ölümüyle müstakil bir hal alan bölge ve burada yönetimi elinde bulunduran Atropat'ın adı ile Atropatena olarak adlandırılmaya başlamıştır. Bu Atropatena adı yıllar geçtikçe farklı şekiller alarak Atropatena, Aturpatagan, Azerbaycan gibi telaffuz edilmiştir.¹⁴⁵

A. Zeki Velidi Togan da Azerbaycan ismini Büyük İskender'e iltihak edip, 328 yılında onun namına Midiya'nın bazı vilâyetlerini idare eden Ahemeni (Kiyaniyan) generali Atropates'in isminden geldiği görüşünü dile getirir. Midiya'nın Hemedan'ı ifade eden kısmından ayırmak için buraya Midiya Atropatanae veya Atropaten denilmiş, III. yüzyıldan itibaren ise Azurbazagan, Araplar g'yi c ile karşılayarak Azerbaycan demişler ve ismin bu şekli Türk ve İranlılara bu şekilde geçmiştir.¹⁴⁶

M. E. Resulzade daha sonra Kafkaslar'da Sasani varlığını gündeme getirmiştir. Arapların bölgeyi fethine kadar Kafkaslar'da İran Sasanileri ve Hazar denizinin kuzeydoğu kıyılarında, Volga nehrinin ağzında bir devlet kurmuş olan Hazarlar arasında sürekli bitmek bilmeyen mücadelelerin varlığını anlatmıştır.

Hazarlar, VII.-XI. yüzyıllar arasında Karadeniz ile Kafkas dağlarının kuzeyinde İdil nehri dolaylarında hüküm süren bir Türk devletiydi.¹⁴⁷ Hazar devletinin nüfûz sahası, Sarkel şehriden Kafkasya'nın kuzey kısımlarındaki Kuban bölgesine kadar uzanıyordu.¹⁴⁸ Hazarlar tarih sahnesine Sabar Türklerinin devamı olarak çıkar. Hazar ülkesi genelde Hazar deniziyle Karadeniz arasındaki sahayı kaplıyordu. Güneyde Kafkas dağları sınır olmakla beraber Azerbaycan ve İrminiye sık sık Hazar hâkimiyetine girmiştir. Hazarlar Göktürklerin batı kağanlığının en uç noktasını oluşturmaktaydılar. Göktürklerin isteği üzerine Sasanilere karşı Bizans'a yardım etmişlerdir. İslâm ve Ermeni kaynaklarına göre Hazarlar VII. yüzyılın ortalarına kadar Batı Göktürklerine bağlı kalmışlardır. Yine bu devirde Kafkaslar'daki Derbent geçidini

¹⁴⁵ Mahmud İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakı 1992, s. 4.

¹⁴⁶ A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", İ. A, C. 2, Eskişehir 1997, s. 91.

¹⁴⁷ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", T.D.V.İ.A, C. 17, İstanbul 1998, s. 116-117.

¹⁴⁸ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1991, s. 234.

aşarak Gürcistan ve Azerbaycan'a akınlar yapıp Tiflis'i kuşattılar.¹⁴⁹ Sasani hükümdarı Anuşirvan Babü'l-ebvab seddini yani Derbent kapısını Hazarların bu akınlarına mani olmak amacıyla yaptırmıştır.¹⁵⁰ Hazarlar zaman zaman Bizans'la da ittifaka girdi. Arapların İrminiye bölgesine kadar uzanmaları Hazar-Bizans ittifakını gündeme getirdi. 717 yılında İslâm orduları İstanbul'u kuşattığı zaman Hazarlar Bizanslıların isteği doğrultusunda Kafkasları aşıp Azerbaycan'a girdiler, fakat İslâm kuvvetleri tarafından geri püskürtüldüler. İslâm dünyası ile Hazarlar arasındaki münasebetler Halife Ömer zamanında İrminiye ve Azerbaycan'ın İslâm orduları tarafından fethedilmesi üzerine askeri çatışma şeklinde başlamış, daha sonra ticari ve siyasi ilişkilere dönüşmüştür.¹⁵¹

M. E. Resulzade Hazarların Derbent geçidini geçerek, Kafkaslar'daki Sasani egemenliğini yerle bir ettiklerini ve Sasanilerin Hazarlardan korunmak için Çin'dekine benzer şekilde ünlü Derbent duvarlarını inşa ettiklerini yazmıştır. Asya duvarları yapılanaya kadar Sasanilerin Azerbaycan sınırlarının Aras nehrinden geçtiğini, Aras'ın kuzeyi özellikle de Kür'ün Hazarların elinde bulunduğunu, Hazarların kuzeye doğru ilerledikçe Sasanilerin Azerbaycan sınırını da o yönde Derbent bozkırlarına hareket ettiğini söyler.

Eski Sasaniler devrinde Aras'ın ve özellikle de Kür'ün kuzeyinin Hazarların elinde olduğuna göre, sınır Aras geçtiği halde Hazarların daha kuzeye sürüldükleri zaman sınırın da kuzeye kaydığı açıktır.¹⁵²

M. E. Resulzade Derbent duvarlarının İran muhassılı Barzius'tan bahseder. Ancak M. E. Resulzade muhtemelen bir yazım hatası yaparak bunu Bazirius şeklinde yazmıştır. Barzius'un 1929 yılında deşifre edilen ve Pehlevi dilinde yazılmış olan tablette "Azerbaycan Vergi Müfettişi" yazısı görülmektedir. Aynı bilgiyi A. Z. Velidi Togan da şu şekilde vermiştir: "Nuşirvan zamanında Derbent'in kalelerini bina eden İran muhassılı Barzius, 1929 yılında bulunup okunan pehlevi kitabesinde, "Azerbaycan Maliye Müdürü" ünvanı ile anılmıştır".

¹⁴⁹ Ahmet Taşağıl, a. g. m, s. 116.

¹⁵⁰ Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü", Türkler, C. 4, Ankara 2002, s. 239.

¹⁵¹ Ahmet Taşağıl, a. g. m, s. 116.

¹⁵² A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", İ.A, C. 2, Eskişehir 1997, s. 94.

M. E. Resulzade bilimsel keşif başkanı Pahomov'un¹⁵³ bu sayede Derbent duvarlarının Sasanilerin Azerbaycan'la kuzey sınırı görevini yaptığı çıkarımında bulunduğunu belirtmiştir. Yine Azerbaycan'ın etrafından bahseden yazılar sadece Derbent duvarlarında değil, ünlü bilim adamları Dorn ve Çanikov'un XIX. yüzyıla ait eserlerinde de bu konuyla ilgili notların mevcut olduğunu anlatmıştır.

Yazar, Sasanilerin Hazarlarla savaşlarından sonra mücadeleye Araplarla devam ettiğini kaydeder. Arap tarihçi El- Yakubî'nin¹⁵⁴ Hazarların Büyük Kafkas sıradağlarının eteğinde yer alan Şabran, Şirvan ovasında ve Kür nehri limanının bulunduğu Şirvan, Erdebil eyaletinde bulunan ve bölgenin en önemli tarım haycancılık merkezi olan Mugan ve Savalan nehrini bünyesinde barındıran ve kuzeyinden Aras nehrinin geçtiği Erdebil topraklarındaki yıkıcı saldırılarını not ederek, bu yerleri Azerbaycan idari bölgesinin ayrılmaz parçaları olarak tanımlamasını anlatmıştır.

Ayrıca Arapların Sasani İran gibi Azerbaycan'ı Arran, Şirvan ve Ermenistan'ı genel olarak "Ermeniya" ya da "Azerbaydzan" olarak adlandırdıklarını vurgulamıştır.

Ermeni anlamı gereğince kadim Kuzey Azerbaycan'ın arazisi daha eski zamanlarda M.Ö. V. yüzyılda Kür nehrinin güneyine dek, yani Kür ve Aras nehirleri arasındaki topraklara dek uzanıyordu. Uti, Artsak, Karabağ, Paytakaran, Balasakan güya Büyük Ermenistan'a aitti. V.Yüzyılda Ermeni çarlığı çöktükten sonra, Ermeni tarihçilerinin fikrinde, Kür ve Aras nehirleri arasındaki arazi kadim Azerbaycan'la Kafkas Albaniya'sı birleştirilmiştir.¹⁵⁵

M. E. Resulzade Emeviler zamanında Arap imparatorluğunun beş bağımsız emirlik olarak parçalandığından ve onlardan Azerbaycan emirliğinin bazen Berde, bazen Derbent, bazen de Erdebil'den yönetildiğini yazmıştır. Araplar geldiği zaman Azerbaycan'ın merkezi Erdebil'di ve burada Sasanilerin merzubanı oturmaktaydı.

---

¹⁵³ Pahomov-Nyberg "Pehleviyskie nadpisi Derbenda, İzvestiya obşestva obsledovaniya i izuçeniya Azerbaydjana, Bakı 1929" adlı kitabın yazarı. Bkz. vostlit.narod.ru/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/...26. 04. 2012.

¹⁵⁴ El- Yakubî, Arap tarihçi ve coğrafyacısıdır. Ülkeleri ve şehirleri anlattığı *Kitab al-Buldan- Magrib* en önemli eseridir.

¹⁵⁵ Feride Mehmetova, "Kadim Azerbaycan Arazisinde Ermeni Toprakları Var mıydı Yahut Kadim Azerbaycan'da Ermeniler Toprak Sahibi miydiler?", TTK, Ankara 1994, s. 1853.

Araplar Meraga'yı merkez edindiler fakat X. yüzyılda Yusuf b. Abi'l-Sac al-Davdaz idare merkezini tekrar Erdebil'e nakletti.¹⁵⁶ M. E. Resulzade bu yüzyılda Azerbaycan'ın güneyde Hemedan'dan Zengan'a, kuzeyde de Derbent'e kadar yayıldığını yazar.

Yazar, Selçukluların Azerbaycan'ı özel bir atabeylik olarak teşkil ettiklerini, imparatorluk yıkılınca sarayı Gence'de bulunan Şemseddin İldeniz'in Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak ilan ettiğini, oğlu Muhammed Pehlivan'ın ise egemenliğini bütün Azerbaycan'a yayarak başkenti Tebriz'e taşıdığını yazmıştır.

Aynı dönem Arap coğrafyacılarından İdrisî'nin 1154 yılında derlenen bir haritada Aras'ın üst kısımlarındaki bölgeleri de Azerbaycan'a ait olduğunu yazmıştır. Dönemin coğrafyacılarının Kafkaslar'da Araplar, Selçuklular, Atabeylikler ve İlhanlılar yönetiminde Hazar bölgesinde doğu Transkafkasya'yı her zaman Azerbaycan sınırları içinde gösterdiklerini belirtmiştir. İstahrî'nin Hazar denizini çizdiği haritada Kür'den Derbent'e kadar tüm kıyı şeridinin Azerbaycan olarak adlandırıldığı, derlenen bu haritada Aras ve Ermenistan bölgelerinin de Azerbaycan'a dahil edildiği belirtilmiştir.

Araplar Azerbaycan ile Ermenistan Şirvan ve Arran'ın idaresini birleştirip bir valiye tevdi ettikleri zaman buraları genel olarak "Ermeniya" veya "Azerbaycan" olarak adlandırmışlardır. Azerbaycan güneyde Hemedan'dan kuzeyde Derbent'e kadar uzanan büyük bir ülke olarak gösterilmiştir. İbnü'l-Havkal bizzat gezdiği Azerbaycan'ın haritasını çizerek, İstahrî'yi ikmal etmiş, İstahrî ise Ermenistan ile Arran ve Azerbaycan'ın toplu bir haritasını çizerek buna "*Azerbaycan Haritası*" demiştir. İstahrî Hazar denizi haritasını da çizerken Derbent'e kadar olan bütün sahayı Azerbaycan olarak göstermiştir.¹⁵⁷

Yukarda gördüğümüz gibi M. E. Resulzade ve A. Zeki Velidi Togan aynı kaynaklardan yararlanmışlar ve aynı bilgiyi vermişlerdir. Hemedan ve Kür'den Derbent'e kadar olan bölüm Azerbaycan arazisinde gösterilmiş ve sınır da Derbent olmuştur.

---

¹⁵⁶ A. Zeki Velidi Togan, "*Azerbaycan*", İ.A, C. 2, Eskişehir 1997, s. 95.

¹⁵⁷ A. Zeki Velidi Togan, a. g. m, İ. A C. 2, Eskişehir 1997, s. 94.

M. E. Resulzade Hamdullah Müstevfi'nin¹⁵⁸ Azerbaycan sınırının Bakû'den başlayıp Celilabad'da bittiğini yazar. Popüler coğrafya kitabı *Miratü'l-Büldan-i Nasiri*¹⁵⁹,de ise Arran ve Şirvan bölgeleri de Azerbaycan sınırlarına dâhil edilerek gösterilmiştir. XVII. yüzyıl Türk seyyahlarından Evliya Çelebi'nin ise Karabağ'ı Küçük Azerbaycan diye adlandırdığını yazar. Ayrıca "*Materyalı dlya novoy istirii Kavkaza*" adlı kitabın yazarı olan Kafkasya tarihçisi P. Butkov'un da Kafkas hanlıklarından bahsederken Gürcistan'ın komşularını anlatırken sık sık "Azerbaycan Hanlıkları", "Azeri" gibi tanımlamaları kullandığını yazmıştır. Özellikle Azerbaycan'ın kuzeyinde, başkent Bakû'nün kuzeybatısında Büyük Kafkas sıradağları eteğinde yer alan Şeki, Küçük Kafkas dağlarının kuzey doğusunda, Arran bölgesinin merkez şehri olan Gence, güney Kafkasya'daki Karabağ, Kür nehrinin sol yakasında önemli bir nakliyat merkezlerinden biri olan Şirvan ve Hazar denizinin batı kıyısında yer alan Kafkasların en büyük kültür, ticaret, sanayi ve liman şehri olan Bakû ve Kudyal çayının kıyısında ve Bakû'nün kuzeyinde yer alan Kuba hanlıklarını sürekli olarak "Azeri" olarak anmaktadır.

Yine Resulzade çar zamanındaki resmi terminolojinin aksine Güney Kafkasya Müslümanlarının Hazar bölgesinde kendilerini hiçbir zaman "Tatar" olarak adlandırmadıklarını, kendilerini "Türk" veya "Azeri" olarak adlandırdıklarını yazar.

Tatar kelimesinin tarihi gelişimine bakarsak, Türkler, doğu komşularına, Moğolca konuşan topluluğa "Tatar" adını vermişlerdir. Ortaçağ tarihçileri diğer Türk kavimleri gibi Tatarları da zikrederler. Ermeni ve Gürcü müverrihleri Moğolları Tatar olarak adlandırır. Onlar sadece Timur'u değil, hatta Karakoyunlu ve Akkoyunluları da Tatar olarak vasıflandırır.¹⁶⁰

Bugün Tatar sözü, bir Türk boy ve adı olarak genellikle İdil-Ural bölgesindeki Kazanlılar ve Kırım halkı için kullanılmaktadır. Avrupalılar ve bilhassa Ruslar, Cengiz

¹⁵⁸ Hamdullah el-Müstevfi, İranlı coğrafyacı, tarihçi ve şairdir. En önemli eserleri: "*Tarih-i Güzide*", "*Zafername*" ve "*Nüzhetu'l-kulüb*"dur. Bkz. T.D.V.İ.A, C. 5.

¹⁵⁹ Mehmet Hasan Han tarafından yazılmıştır. Mehmet Hasan Han'ın topladığı belgeler ve zengin kaynaklar sayesinde otuzun üstünde tarih ve coğrafya eserleri yazmış, Avrupa edebiyatında siyasi içerikli tercüme yapmıştır.

¹⁶⁰ Faruk Sümer, "*Tatar*", İ. A, C. 12/I, İstanbul 1974, s. 58.

devrinden itibaren Türk-Moğol devletine “Tatar İmparatorluğu” ve halkına da Türk ve Moğolları ayırmadan “Tatar” demişlerdir. Sonraları Ruslar zapt ettikleri Kazan, Astırhan, Kırım, Sibiry, Türkistan ve Kafkasy gibi ülkelerde karşılaştıkları Türk boylarını da umumiyetle “Tatar” olarak adlandırmışlardır. Sovyet idaresinde “Tatar” adının bütün Türk halkları için kullanımı bırakılarak, her boy için kendi adının kullanılması usulü tatbik edilmekle birlikte, bizzat halk tarafından benimsenen Tatar tabiri ancak Kazanlılar ile kısmen Kırım ahalisine inhisar ettirilmiştir.¹⁶¹

M. E. Resulzade XIX. yüzyılın sonunda Petersburg’da Transkafkasy Müslümanları Öğrenci Birliğinin “Azeriler” olarak adlandırıldığını ve “Geleneksel Azeri Geceleri” düzenlediklerini yazmıştır. Hazar Kafkasy Müslümanları 1870 yılında St. Petersburg’da basılan anadil eğitim kitabında Profesör Budakov “*Pratik Azeri Lehçeleri Kılavuzu*” adını vermiştir. Moskova’daki Lazarevski Enstitüsünden M. Lazarev ünlü Türk edebiyatı antolojisinde Güney Kafkasy “Tatar”larının “Azerbaycan Türkleri” olarak adlandırıldığını yazar.

Lazar Emmanuiloviç Lazarev Rus doğubilimcidir. Lazarevski Enstitüsünde Türk, Tatar ve Fars dili profesörüdür. Muhammed Fuzûlî’nin el yazması *Leyla ile Mecnun* şiirinden analizler yaparak yüksek lisansını yaptı. Lazarev’in eserleri arasında Mehmed Emin Resulzade’nin dile getirdiği “*Türk dilinin karşılaştırmalı antolojisinin*”nin yanı sıra “*Küçük Türkçe- Tatarca- Rusça sözlük, Osmanlıca- Kırım ve Kafkasy grameri*” adlı eserleri de vardır. M. E. Resulzade’nin dile getirdiği diğer bir isim de Kazan Üniversitesi’nden Mirza Kazım Bey’dir. Mirza Kazım Bey’in XIX. yüzyılın başlarında basılan “*Türk dilleri Grameri’nin Karşılaştırılması*” adlı önemli eserlerinde Azeri lehçelerini Güney İran ve Kuzey Kafkas lehçeleri olarak ayırmıştır. Yine Alman şarkiyatçı Adolf Berge’nin¹⁶² Leipzig’de 1847’de basılan “*Güney Kafkasy Şâirlerinin Şiirleri*” derlemesini “*Azeri şâirlerin şiirleri*” olarak adlandırıldığını belirtmiştir.

¹⁶¹ A. Temir, “Tatar” İ. A, C. 12/I, İstanbul 1974, s. 57.

¹⁶² Adolf Berge XIX. yüzyıl Transkafkasy uzmanı ve dilbilimcisidir. Transkafkasy şâirlerinin şiirleri adlı derlemede Azerbaycan şâirlerinin şiirleri bölümünü yazmıştır. Bkz. www.books.google.com.tr, A history of Ottoman poetry: 3. cilt, 26. 04. 2012.

M. E. Resulzade daha sonra buna benzer bir olayı daha dile getirir. İran parlamentosu milletvekillerinden M. Ali Terbiyet'in son dönemde basılan "*Danışmendan-i Aserbaycan*" adlı ansiklopedik eserinde, yazarın ön sözde sadece İran'a değil aynı zamanda Kafkasya Azerbaycan'ına da yer verdiğini ve bunun önemine vurgu yapar. Burada Kafkasya'daki cumhuriyetin adını Azerbaycan olduğunun bilinmesi, bu gerçeği inkâr edenlerin azınlık bir grup olduğunun vurgulanmasının önemine değinmiştir.

M. E. Resulzade idari-politik yapı başlığı altında Azerbaycan'ın siyasi tarihine ilişkin bilgiler vermiştir. Siyasi tarih hadiselerini anlatmaya M. Ö. IV. yüzyılı tarih olarak başlamıştır. Resulzade M. Ö. IV. yüzyılda bugünkü Azerbaycan arazisini ifade eden Küçük Midiya'nın büyük bölümünün Ahamenni satrapı Atropat tarafından yönetildiğini dile getirir. Büyük İskender idaresinde milâttan önce 328 yılında İskender'in Atropaten adı altında vassal bir idare kurduğunu söyler. Bu çok yaygın bir görüştür ve Azerbaycan tarihi yazmış olan diğer tarihçilerin de üstünde hemfikir olduğu konulardan biridir.

Dünyanın en büyük askeri dehaları arasında sayılan İskender'in kısa süren hükümdarlığı Avrupa ve Asya tarihi açısından önemli bir dönüm noktası sayılmaktadır. Sayısız ülkeyi fetheden İskender'in siyasal açıdan olmasa da, ekonomik ve kültürel açıdan Akdeniz'den Himalaya Dağlarına uzanan, ticarete ve toplumsal ilişkilere açık bir imparatorluk yarattığı söylenebilir.

M.Ö. 336 yılında II. Filip'in ölümünden sonra hâkimiyete onun 20 yaşındaki oğlu İskender geçti. İskender babasının siyasetini devam ettirerek doğu ülkelerine sefer hazırlıklarına başladı. Doğu olarak kabul edilen, batı Anadolu arazisindeki Yunan şehirleri Ahamenni hâkimiyeti altındaydı. M.Ö. 334 yılının yazında İskender'in Makedonyalı ve Yunanlılardan oluşan 35 bin kişilik ordusu doğuya doğru harekete geçti. Ahamenni Şahı III. Dara, 40 bin kişilik ordusuyla İskender'i karşıladı, lakin mağlup olmaktan da kurtulamadı.¹⁶³

Gürcü kaynaklarının verdiği malumata göre, Makedonyalı İskender III. Dara'nın

---

¹⁶³ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 134.

üzerine yürüdüğü sırada yolunun üstünde Hun Türkleri ile karşılaşmıştı, onları Kür sahiline sıkıştırmıştı. Bu Türklerin büyük bir kısmı Gürcistan'da Mshet bölgesinde, Sarkine adlı yerde meskûnlaşmışlardı. Başka kaynakların verdiği malumata göre ise Hun Türkleri Makedonyalı İskender'in buraya gelişinden çok önce burada meskûnlaşmışlardı.¹⁶⁴

M.Ö. 333 yılında Anadolu'nun büyük bölümü İskender'in hâkimiyetine geçti. Daha sonra Mısır'a doğru hareket etti, burada hiçbir mukavemetle karşılaşmadı. Mısır'dan sonra Mezopotamya'ya doğru hareket etti. III. Dara savaşa ciddi hazırlanmış, 100 binden fazla asker gücü toplamıştı. Ahamenni devletinin terkibine dâhil olan ve onu tanımış olan ülkeler yardım amacıyla askeri birlikler göndermişlerdi. Kaynakların bildirdiğine göre Ahamennilere tabi olan doğu ülkelerinden Baktriyalılar, Hindliler, İskitler, Soğudlar, Ariler, Parflar, Hirkanlar, Tapurlar gelmişlerdi. Ahamenni ordusunun terkibine dâhil olan Midiyalılara Atropat liderlik etmekteydi. M.Ö. 331 yılında Cancal (Qavqamela) meydanında kanlı savaş başladı. İskender süvari birlikleriyle beraber Ahamenni ordusunun merkezine saldırdı. Dara korkarak savaş alanını terk etti ve Midiya'ya kaçtı. Başsız kalmış olan ordu darmadağın edildi. Cancal savaşı İskender'in doğuda yaptığı en büyük savaşı. Bu savaş Ahamenni devletinin de sonunu hazırlamış oldu. Bu savaştan sonra İskender savunmasız olan Babil ve Elam'ın başkenti Suz şehirlerini zapt etti. Daha sonra İskender Ahamenni şahlarının vatanı Persida'ya yola çıktı. Buranın satrapı Ariobarzan mukavemet gösterdi ancak Makedonyalıların güçlü tazyiki altında Midiya'ya çekilmek zorunda kaldı. İskender Persepol ve Pasaqard şehirlerini ele geçirdi ve Persepol'ün altın ve gümüşten oluşan kıymetli hazinesine sahip oldu. Persepol yakıldı. M.Ö. 330 yılında İskender harabeye çevirdiği Persepol'den ayrılarak Midiya'nın başkenti Ekbatana şehrine geldi. III. Dara İskender'in geldiği haberini alınca İran'ın doğusuna kaçtı lakin Hazar denizinin güneyinde, Orta Asya'ya giden yolda öldürüldü ve böylece Ahamenni sülalesi hâkimiyetine son verilmiş oldu. İskender kendisini Ahamenni şahlarının varisi ilan etti.¹⁶⁵

İskender yeni kurulmuş olan şehirlerde satraplıklar kurdu. Yeni kurulmuş olan

---

¹⁶⁴Mahmud İsmailov, a.g. e, s. 23.

¹⁶⁵Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 136.

şehirler ve ele geçirilmiş yerlerdeki satraplar İskender'in yanında toplandılar ve otuz bin kadar aynı yaşta ve ergen genç getirdiler. İskender bunlara “Epigonlar” adını verdi. Bunlar Makedonya silahlarıyla silahlandırılmışlar ve Makedonya savaş yönetimlerine göre yetiştirilmişlerdi.¹⁶⁶

İskender'in Hindistan'da bulunduğu sıralarda geride görev alan Makedonyalı askerlerin taşkınlıklarına en fazla maruz kalan yer Midiya idi. Bununla beraber Midiya halkı birçok defa ayaklanma kışkırtmalarına rağmen bağlılığını korumuştur. Ayaklanma bayrağını kaldırmış fakat hiçbir başarı elde edememiş bulunan Baryakses, satrap Atropates tarafından yakalanarak kralın mahkemesine teslim edilmiştir.¹⁶⁷

İskender'i Midiya seferine çıkmaya iten sebeplerden biri, Midiya dağları üzerinden geçen büyük yolda Suriye satraplıkları ile yüksek ülkeler arasında gidip gelmeyi rahatlığa kavuşturmaya yetecek kadar güvenin henüz buralarda sağlanmamış olmasıdır. Ermenistan'dan Karmenia kıyılarına kadar olan ülkelerde yaşayan dağlı kavimlerden Zagroş dağında oturan soyguncu Kassailere henüz boyun eğdirilmemişti. Bu yüzden yanında önemli sayıda bir koruma kıtası olmaksızın Midiya geçitlerine giren her çeşit taşıt, Kassailerin baskınlarına uğramak tehlikesindeydi.¹⁶⁸

İskender'in on yıl devam eden (m.ö. 334-324) seferi batı Hindistan'da sona erdi. İskender dünyaya hâkim olmak iddiasından hiç vazgeçmemişti. Hazar denizi sahillerini araştırmak için bir araştırma heyeti göndermişti. İskender doğuda kalmak kararı doğrultusunda savaşçıların yerli ahali ile yakınlaşması için özel tedbirler alır, onların yerli kızlarla evlenmesine ve doğuda yerleşmeye ortam hazırlardı. Eski idare şekillerini korur, Makedonyalı ve Yunanlılarla iyi anlaşılan yerli yöneticilere, esasen Farslara önemli vazifeler verirdi. İskender Yunan âlimlerini, medeniyet sahasında faaliyet gösterenleri ve becerikli ustalarını doğuya gönderir, Yunan medeniyetinin doğuya yol göstermesine imkân yaratmaya çalışırdı. İskender bütün dünyayı işgal etmek arzusunu yerine getiremeden M. Ö. 323 yılında 33 yaşında vefat etmiştir.¹⁶⁹

İskender'in seferi, insanlık tarihinde bir dönüm noktasıydı. Doğu ve Batı,

---

¹⁶⁶ Flavius Arrianos, *İskender'in Seferi* (Aleksandrou Anabasis), çev. Furkan Akderin, İstanbul 2005, s. 280.

¹⁶⁷ Droysen, *Büyük İskender Tarihi*, çev. Prof. Bekir Sıtkı Baykal, İstanbul 2007, s. 622.

¹⁶⁸ Droysen, a.g.e, s. 622.

¹⁶⁹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 136.

Avrupa ve Asya arasındaki kapıları açtı ve arkasından gelenlerin birçoğunun temellerini attı. Avrupalıların Amerika'yı fethetmeleri gibi, onun seferi de büyük bir vahşet ve yıkıntı içeriyordu, ama gene de şaşırtıcı tarihsel enerjileri, özellikle Akdeniz ile Himalaya Dağları arasındaki topraklarda etkisi bugün hala hissedilen Yunanlıların, Mısır, Yahudi, İran ve Hint kültürleriyle etkileşimini serbest bıraktı.¹⁷⁰

Atropaten güneyde Midiya, doğuda Hazar denizi ve onun sahilinde yaşayan tayfalarla, batıda Zagroş dağları, kuzey batıda Ermenistan ve kuzeyde Araz çayı ile sınır idi. Aynı zamanda Aras nehrinin kuzeyindeki bazı araziler de Atropaten devletine dâhildi.¹⁷¹ Milattan 200 sene evvel Yunanlı Erotosfen adlı bir âlim, iptidai şekilde yaptığı haritaların birinde Kafkas dağlarını "Kaspi", Kafkasya Azerbaycan'ını da "Albania" diye göstermiştir.¹⁷² Ahamenni imparatorluğunun terhibine dâhil olmuş olan bu arazi, bu devletin topraklarındaki yirmi satraplıktan on üçüncüsünün terhibine dâhildi.¹⁷³

M.Ö. IV. yüzyılın sonunda İskender'in vefatından sonra onun yarattığı imparatorluk çok kısa bir süre içerisinde dağıldı. Azerbaycan'da hükümdar sülalesinin varisi kabul edilen Atropat aslında Midiya satrapıydı. Sonraki dönem kaynaklarına göre o Qavqamela savaşında Midyalılara liderlik etmiş ve III. Dara'nın tarafında savaşmıştı. Arrian 'Atropat Midyalılara önderlik etti, Kuddusiler, Albanlar ve Sakasinler Midyalılar ile birleşmişti' diye bildirmekte, bu malûmata esasen de Atropat'ın topraklarına Azerbaycan'ı da kattığı söylenmiştir. Azerbaycan'ın (Albaniya) sakinleri olan Alban ve Sakasinler gönüllü olarak Ahamennilere savaşçı birlikler yollamışlardır. Azerbaycan sakinleri Kaspiler, Mardlar ve özellikle Kafkaslılar muhtelif birleşmelere dâhildiler. Artabazan Mardların dâhil olduğu Fars gruplarına, Fradat ise Kaspilere rehberlik etmekteydi. Ahamennilerin askeri liderleri genellikle İran menşeli olmaktadır. Arrian Atropat'ı Midiya satrapı olarak adlandırmıştır. Azerbaycan'ın Atropat'a tabi olmasıyla ilgili bilgiye kaynaklarda Strabon'dan başka hiçbir yerde rastlanmamıştır. Kursi Ruf Cancal savaşında süvari birliğinin komutanı Satropat'tan bahsetmektedir. Atropat ve Satropat'ın aynı kişi olduğu iddiası da doğmaktadır. Atropat İskender'le

¹⁷⁰ Michael Wood, 'Büyük İskender'in Ayak İzinde', çev. Sevinç Altınçekiç, İstanbul 2006, s. 15.

¹⁷¹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 137.

¹⁷² Zeynel oğlu Cihangir, a.g.e, 8.

¹⁷³ Mahmud İsmailov, a.g.e, s. 25.

ittifaka girerek Midiya satrapı vazifesini bir süre korumuştur. Cancal savaşında III. Dara'ya eski müttefiklerinden hiçbir yardım gelmemiş ve hiçbir tayfa onun yardımına gelmemiştir. Savaşta sonra İskender Fars ayanı Oksidat'ı Midiya'ya satrap tayin etti fakat bir müddet sonra onun yerine Arsak'ı (Ariler ülkesinin satrapı) koydu. Aynı zamanda M. Ö. 328 yılında Atropat Midiya satrapı gibi gösterilmiştir. Bu da Atropat'ın özel bir ad değil, hükümdara mahsus dini bir rütbe olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Atropat İran dillerinde "ataşle korunan, ataş saklayan" demektir. Atropat'ın hem ülkenin baş kâhini hem de devlet idaresindeki kişi olduğu düşünülmektedir. Atropat Pasarqad ve Suz şehirlerinde İskender'in yanında olmuş ve ona yüz kadın hediye etmişti. İskender Atropat'ı Midiya satrapı vazifesinde bırakarak onu Midiya'ya geri göndermişti. Ayrıca İskender kardeşi Perdikka ile Atropat'ın kızını evlendirmişti. M.Ö 324 yılında İskender Hindistan seferinden döndükten sonra Midiyalı Bariaksi isyan çıkarmış ve kendisini "Farsların ve Midiyalıların Şahı" ilan etmişti. İskender'in emriyle Bariaks ve onun taraftarları idam edilir. Buradan tasavvur edilir ki Atropat'ın mevki sağlam değildi ve Midiya'da çeşitli satraplar (Arsak, Atropat, Bariaks) mevcuttu. Atropaten İskender'in güvenini kazanarak burada güçlenmişti. İskender devrinde Urmiye gölü havzasında müstakil padişahlık mevcuttu. Bu Aderbayqan İran dilli ananeye göre Atropatena devletiydi. Sonralar (I. yy.) İran dilli ahâlinin rivayetlerinde Atropat Urmiye gölü havzasında doğmuş ve İskender devrinde müstakil idare üsulüne kavuşmuş ve Aderbayqan devletinin varisi gibi kaleme alınarak ülke onun adıyla Atropatena olarak adlandırılmıştır. İskender'in ölümünden sonra kaynaklarda bir daha onun adı geçmemektedir. Perdikka Midiya satraplığı vazifesini Yunan Pifon'a vermiş, böylece Atropat Midiya satraplığı vazifesinden bertaraf edilmişti. Atropat bu tarihten itibaren (M. Ö. 323) Urmiye gölü havzası vilayetlerini, yani gelecek Atropatena'yı (Aderbayqan) kendisine tabi etmiş ve oranın hükümdarı olmuştu.¹⁷⁴

Aderbayqan devletini idare eden sülale nümayendeleri hakkında kati bir iddiada bulunmak mümkün değildir. Aderbayqan müstakilliğini korumayı savaşmaktan daha üstün tutardı. Zorunlu hallerde ise komşularının yardımına giderdi. Aynı zamanda Nahçıvan, Paytakaran, Kaspiana kadar uzanan toprakları korumak, Ermenistan

¹⁷⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 142.

hükümdarlarının tecavüzkâr işgallerine karşı durmaya çalışan Aderbayqan öz varlığını korumak ve sınırlarını muhafaza etmekle Midiya hükümdarlarını da güçlendirmekteydi.

M. Emin Resulzade Atropaten devletinden sonra M. Ö. II. yüzyıldan itibaren bölgenin Arsakid imparatorluğunun yani Partların bünyesine katıldığını belirtmiştir. Atropatların 350 yıllık hâkimiyetinden sonra genç hanedanlık Arsakiler III. yüzyılın başında Sasanilerin bölgeyi istilâsına kadar yönetmişlerdir.¹⁷⁵ Partlar İskender ve ardıllarının tarım bölgelerinin sınırlarında tuttuğu İran göçebelerindendir. Zamanla Horasan'ın kuzey bölgelerindeki bozkırlarda ve Hazar denizi taraflarında ilerledikleri görülmüştür. Günümüz İran'ın kuzeydoğusunda yer almış bir devletti. Hâkimiyet alanları Ermenistan, Irak, Gürcistan, Türkmenistan, Afganistan, Azerbaycan, Tacikistan, Pakistan, Kuveyt, ayrıca Suudi Arabistan, Bahreyn, Katar ve Birleşik Arap Emirliklerinin Basra körfezi kıyılarını kapsıyordu.

Partlar M. Ö. 230'larda Selevkos'lardan ayrılıp devlet kurdular. Eski İran'da Medlerden ve Ahamenilerden sonra gelen üçüncü yerel hanedanlıktır. Dönemin siyasi hadiselerine faal olarak iştirak eden Midiya Arsakiler (Part) sülalesinin mensuplarınca yönetilmiştir. II. Artaban önce Midiya hükümdarı olmuş, sonra Parfiya tahtına oturmuş, Armeniya hâkimiyetini ise oğlu Orod'a vermiştir. II. Artaban'ın vefatından evvel Midyalıların hükümdarı Vonon idi. Sonra o Part tahtına oturdu. Onun vefatından sonra oğlu I. Voloqez Midiya'yı idare etmeyi oğlu Pakor'a, Ermenistan'ı ise küçük oğlu Tiridat'a verdi. Böylece İran'da Sasani devletinin doğması arifesinde Aderbayqan ve Midiya'da Arsakiler sülalesinin etkinliği mevcuttu.¹⁷⁶

M. E. Resulzade Part İmparatorluğunun yıkılmasından sonra, III. ve IV. yüzyıllarda Atropatenya'nın Sasani yönetimine dâhil olduğunu, sınırları Derbent'e kadar uzanan bu bölgenin Genel Kuzey Vilâyeti olarak şekillendiğini yazar.

İranlı bir hanedan olan Sasaniler 226- 651 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir. III. yüzyılın başlangıcında, İran'da Arsakilerin hâkimiyetleri altında birçok küçük hükümdarlık hüküm sürmekteydi. Sasaniler Büyük Part krallarının mirasçısı oldular. Romalılar sonra da Bizanslıların mirasçısı oldular; Romalılar sonra da Bizanslılarla mücadele ettiler. Romalılarla mücadeleler hanedanın sükûtuna kadar devam etti.

¹⁷⁵ İsmail Memedov, "İstoriya Azerbaydjana", Bakı 2009, s. 61.

¹⁷⁶ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 151.

Mücadelenin en mühim mevzularından biri Ermenistan'dı. Burası siyasetini Roma'ya tevcih etmiş bulunan Arsakilerin bir kolunun hükmü altında olup, erkenden Hristiyanlığı kabul etmişti. Hristiyanlık Doğu Roma'da devletin resmi dini olunca İranlılarla ilişkilerde yeni bir unsur ortaya çıkmış oldu. VI. asrın sonlarında ise Sasaniler için en önemli tehlike Türk tehlikesi oldu. Bununla beraber Sasaniler hükümdarlığına son veren kuzeyden gelen göçebe halklar değil, Araplar oldu. Hanedanın başlangıcından itibaren Arap kabileleri Fırat ve Dicle arasındaki bölgeye yerleşmiş durumdaydı. Bizans ve İran arasındaki savaşlarda her iki taraf da Arapların yardımından faydalanıyordu.¹⁷⁷

Atropatenya'yı zapt eden Sasaniler bu devletin vilayetlerinden biri haline getirdiler. İktisadi bakımdan da bu bölge Sasaniler için önem arz etmekteydi. Tebriz bu devletin önemli şehirlerinden biri oldu. Sasanilerin devlet dini olan Zerdüştlüğün baş mabedi Atropatenya'nın Gazaka şehrinde kaldı. Albaniya halkının uzun yıllar devam eden mücadelelerinden sonra Sasaniler Albaniya'yı yarı bağımsız bir vaziyette kendilerine bağlayabildiler.¹⁷⁸

M. E. Resulzade daha sonra "Albaniya" olarak adlandırılan bölgeyi anlatmaya başlar. Kafkasya Azerbaycan'ının büyük bölümünün bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'ni teşkil edildiği bölgelerin olduğunu ve eskilerin buraları "Albaniya" olarak adlandırdığını yazar. Albaniya'nın antik dönem Yunanlı yazarların bildirdiklerine göre mahalli bir idare olarak kurulduğunu söyler. Yine Albanların bir başkumandan liderliğinde çeşitli savaşçı kabilelerden oluşan federal bir yapıda olduklarından bahseder. Bunu desteklemek için bir örnekleme yapar. Savaş meydanına 22 bin atlı birlik ve 60 bin piyade birliğini çıkararak Roma ordusunun lideri Pompei'nin ordusunun Albaniya savaşçı birlikleri tarafından geri püskürtüldüğünü anlatır. Resulzade bu savaşla ilgili parantez içinde verdiği bilgide Yunan kaynaklarındaki yansımalarını anlatmıştır. Yunan kaynaklarında bu savaşın susuz ve güneşten yanan bozkırlarda, Roma askerlerine korku salan yılan tıslamaları arasında meydana geldiğinin yazdığını söyler. Resulzade askerlerin yanı sıra bu savaşta doğa koşullarının da Albaniyalılardan taraf olduğunu vurgulamak ister. Bu doğrultuda Mugan bozkırlarının önemini belirtir.

---

¹⁷⁷ V. F. Büchner, "Sasaniler", İ. A. C. 10, İstanbul 1966, s. 244.

¹⁷⁸ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 46.

M. E. Resulzade anlatımına Albanların sınırlarını sorgulayarak devam eder. Albanların sınırlarını Arapların Arran dedikleri Mugan bozkırlarıyla sınırlayıp sınırlamadıklarını, Şirvan topraklarını Derbent kapılarına kadar kuşatarak, Kür nehrinin üst kısımlarına kadar yayılıp yayılmadıklarını sorar. Daha sonra da bu konuyla ilgili dönemin kaynaklarından çeşitli iddiaları sıralar.

M. Ö. IV. yüzyılın başı ile III. yüzyılın sonundan milada kadarki dönemde Azerbaycan arazisi ve Dağıstan bölgesinde kadim Azerbaycan devletlerinden biri, Albaniya devleti şekillendi.¹⁷⁹ Azerbaycan'ın Aras nehrinin kuzeyinde kalan toprakları kaynaklarda Albaniya olarak adlandırılırdı. Bu konuda ilk malumatçı Strabon'a göre, Albaniya kuzeyde Sarmatiya, batıda İberiya, güney ve güney batıda Aderbayqan (Atropatena) ve Ermenistan'nın bir bölümü ile sınırdı. Albaniya'nın başkenti önce Qebele (Yunan kaynaklarında Kabalaka), sonra ise Berde (Ermeni kaynağı Partav) idi. Albanlar veya bu adla ortaya çıkmış olan diğer halklar kuzey Azerbaycan'ın kadim ahalisiydi. Lakin kaynaklarda 'Alban' adına M. Ö. I. asırdan itibaren rastlanmaktadır. Ya bu ad antik müelliflere geç intikal etmiş olduğu ya da bu adı taşıyan halklar buraların sonraki sakinleri olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸⁰

Milattan ve hicretten önce müverrihler Azerbaycan arazisini hep Albaniya olarak göstermişlerdir. Milattan önce Frenkler bölgeyi hep Albaniya olarak göstermişlerdir. Hicretten sonra Arran ve Şirvan denmeye başlanmıştır.¹⁸¹

Eski Doğu toplumları Azerbaycan'ı Akvan, Ağvan olarak adlandırmışlardır. Doğuda eskiden beri Ak kelimesi "yılmaz, yenilmez" manalarında kullanılmaktadır. Alban kelimesinin Frenkler tarafından tahrif edilmesi neticesinde kullanılan "Akvan" zamanla "Alban"a dönüşmüştür.¹⁸² A. Bakıhanov da Albaniya kelimesinin Ak-Yurt manasında kullanıldığını belirtmektedir.

Albaniya Rum dilinde ağılık anlamında azaldık işaretidir. Şirvan ve Dağıstan "Azatlık ülkesi" olarak meşhurdur. Alan ve Alban adlarının birbirinden etkilenerek ortaya çıktığı açıktır. Alanlar da bu bölgenin sakinleridir ve bu bölgede yönetimde de

¹⁷⁹ İsmail Memedov, a.g. e, s. 63.

¹⁸⁰ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 152.

¹⁸¹ Zeynel oğlu Cihangir, a. g. e, s. 5-6.

¹⁸² Zeynel oğlu Cihangir, a. g. e, s. 7.

olmuşlardır.¹⁸³

İlmi ve tarihi edebiyatta alban adının menşei hakkında çeşitli tezler öne sürülmüştür. Antik müelliflerden Yuli Solin alban adını ‘albus’- ‘ağ’ Latin sözcüğüyle açıklamıştır. Ancak bu tesadüfi bir benzerliktir. Diğer bir tez ise ‘Albaniya’ horonimi ‘dağlık ülke (Dağıstan)’ manasına gelmekteydi. Güya bu ad Kelt menşeli alp/alp ‘dağ, yükseklik’ sözünden doğmuştur. Ancak Keltlerin Albaniya arazisinde yaşadıklarına ilişkin kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur. Son zamanlarda Alban adı hakkında ileri sürülmüş bir iddia ise daha inandırıcıdır. Bu iddiaya göre Alban adı Türk menşeli etnonim gibi Türkmen ve Kazaklar tarafından kullanılmaktaydı. Türkmenlerde ‘alpan’, Kazaklarda ise ‘alban’ etnonimi vardır. Alpan/alban Orta Asya’da müeyyen Türk menşeli tayfaları bildirmektedir. Bu durumda ‘Alban’ etnonimi kadim Türk dillerinde ‘cesur, yiğit’ anlamını taşıyan alp/alb sözünden doğmuştur. Addaki –an ise mensubiyet bildiren bir ektir. Bu izaha uygun olarak alban adı ‘cesurlar, yiğitler’ olarak manalandırılır. Bu fikir antik müelliflerin Albanlara yakıştırdıkları ‘‘yiğit, cesur’’ karakterini de tastiklemektedir. Buradan Albaniya ahalisinin terkiibinde Türk tayfalarının geniş bir şekilde temsil edildiği sonucuna varmak mümkündür.¹⁸⁴

Azerbaycan’ın güney doğusunda Kaspi tayfaları yaşamaktaydı. Albaniya’nın merkezi ve Arran bölgesi Türk halklarının, Dağıstan’a yakın olan kısmı ise Kafkas-İber dilli halkların yaşadığı bölgeler olmuştur. Albaniya’nın kuzey batı ve kuzey bölgeleri Dağıstan’dan yayılan muvafık, fakat muhtelif adlar taşıyan Kafkas dil ailesinin Dağıstan dilli halkları tarafından tedricen benimsenmiştir. Albaniya’da çok dillilik durumu mevcut değildi. 26 dil anlayışı Albaniya’nın etno-linguistik vaziyetine uygun değildir. Bu daha çok Dağıstan’ın muhtelif çok lehçeli durumunu yansıtmaktadır.¹⁸⁵

Ahamennilerin hâkimiyeti yıllarında (M. Ö. VI.- IV. yy.) Albaniya’daki halklar onların hâkimiyetini sözde de olsa tanımaktaydılar. Merkeze haraç vermekte ve savaş zamanı Ahamenni ordusuna askeri kuvvet göndermekteydiler. Qavqamela (cancal) savaşında Albanlar, Sakasinler, Kaspiler Ahamenni şahı III. Dara’nın tarafında savaşmışlardır. Bu dönemde artık Albaniya’da ordunun yaratıldığını ve devletin bir merkezde birleştirilmesine başlandığını söylemek mümkündür. V.V. Bartold’un da

¹⁸³ A. Bakıhanov, a. g. e, s. 9.

¹⁸⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 153.

¹⁸⁵ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 157.

desteklediği bir görüşe göre ise Albanlar müstakil değil, Midiya ordusunun bir parçası olarak bu savaşta yer almışlardır.¹⁸⁶

Azerbaycan güneyden kuzeye, doğudan batıya giden ticaret yolları üzerinde bulunmaktaydı. Azerbaycan'da şehirlerarası ve ülkeler arası ticaret mevcuttu. Albaniya'nın dış ticaretinde Kür çayının büyük önemi vardı. Antik müelliflerin malumatına göre Hint malları Oks (Amu-Derya) nehri vasıtasıyla Hazar denizine getirilip, buradan da Kür ve onun kolu Rioni çayı vasıtasıyla Karadeniz sahiline çıkarılmaktaydı. Albaniya'da şehir hayatı ve onunla alakalı üretim alanları oldukça gelişmişti.¹⁸⁷ Arkeolojik buluntular, Albanların Yakındoğu, Anadolu, Suriye, Mısır, Ege denizi sahilleri, Kuzey Kafkasya, Karadeniz sahilleri ve Doğu Avrupa'yla ticari ilişkileri olduğunu göstermektedir.¹⁸⁸

Albaniya ahalisi güneşle aya tapmaktaydı. Ayın şerefine yapılmış en büyük mabed Kabale kasabasında bulunuyordu. Burada oturan başpapaz ülkede hükümdardan sonra gelen en önemli kişiydi. Başpapaz dini işlerden başka ekin işlerine de bakardı.¹⁸⁹

Görüldüğü gibi Kuzey Azerbaycan topraklarında doğmuş olan ilk devlet yapılanmalarından biri Albaniya devletidir. Albaniya'nın müstakil mi yoksa Midiya'ya bağlı olup olmadığı net değildir. Albaniya ahalisinin etnik kökeniyle ilgili de çeşitli iddialar mevcuttur. Albaniya'nın bugün Balkanlar'da bulunan ve Albaniya olarak adlandırılan devletle de bir ilişkisinin olmadığı açıktır. Arnavutlar kendi memleketlerine "Arbania" demişler, zamanla Avrupalılar tarafından bu söylem Albania'ya dönüşmüştür. İlk çağlardan itibaren Kafkas dağlarını ve o bölgedeki halkı ifade etmek için için "Kaspi", Azerbaycan ve özellikle de kuzey Azerbaycan'ı ifade etmek için de "Albaniya" söylemi kullanılmıştır.

M. E. Resulzade Albaniya ile ilgili anlatımına Albaniya ve İran arasındaki mücadeleleri anlatarak devam eder. Burada süren kanlı çekişmelerin Bizans ve Partlar arasında da devam ettiğini kaydetmiştir. Sasani yönetimindeki Albaniya'nın Pers

---

¹⁸⁶ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 158.

¹⁸⁷ Mahmud İsmailov, a.g. e, s. 31.

¹⁸⁸ İgrar Aliyev, 'İstoriya Azerbaydjana', Bakı 1995, s. glava XI.

¹⁸⁹ Zeyneloğlu Cihangir, a. g. e, s. 22.

İmparatorluğu'nun Kuzey vilâyeti olarak teşkil edildiğini ve bugünkü Azerbaycan sınırlarını ifade ettiğini bildirir. Alban yöneticilerini knez olarak adlandırır ve Alban knezlerinin politik güçlerini yaklaşık olarak 460 yıllarında kaybettiğini yazar. Yine IV. yüzyıla kadar Albanların üzerinde Sasanilerin etkili olduğunu yazar.

M. E. Resulzade Arapların bölgeyi istilâsıyla anlatımını sürdürür. Arapların Sasaniler üzerinde zafer kazanmalarının bölgenin kaderini hemen değiştirmeye yetmediğini yazar. Albanların uzun yıllar Araplara bağlı kalıp sadece onlara vergi ödemedikleri, aynı zamanda Bizans ve Hazarlara da vergi ödemeyi sürdürdüklerinin düşünüldüğünü ifade etmiştir. VIII. yüzyıldan itibaren bu durumun Arapların lehine olarak değişmeye başladığını bildirir.

VII. yüzyılda Arap yarımadasında doğan Asya, Avrupa ve Afrika'da etkili olan bir İslâm devletin varlığı söz konusudur. Araplar Ermenistan yoluyla Kafkaslar'a, Suriye yoluyla da Anadolu'ya doğru hızla ilerlediler.

Asya, Avrupa ve Afrika'da bir dizi ülkeyi işgal edip şöhret kazanan bu devletin kurucusu Mekkeli Muhammed yani Hz. Muhammed'di. Onun yarattığı yeni dini öğretisi İslâm, devletin güçlenmesinde ve genişlemesinde büyük rol oynadı. Devletin yaratıcısı ve kendi devrinin görkemli devlet adamı olan Hz. Muhammed sağlığında bir sıra muharebeye önderlik etti. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra hâkimiyet meselesi keskin ayrılmalara sebep oldu. İlk halife olan Ebu Bekir'in iki yıllık hâkimiyeti yıllarında İslâm dini Arabistan'da sabitleşti. O vefat ettiğinde nüfuzlu ve teşkilatçı bir insan olan Ömer'i kendisine varis seçti. Ömer'in on yıllık halifeliği İslâm tarihinin ve devletin galibiyetle yayılması ve güçlenmesi devri olarak karakterize edilir.

Hicretle temelleri atılan İslâm devleti, Hz. Muhammed zamanında hemen bütün Arabistan'ı hâkimiyeti altına almıştır. Halife Ebu Bekir ile birlikte İslâm ve Arap tarihinin en büyük askeri harekâtı olan fetihler başlamıştır. Halife Ebu Bekir devrinde Araplar ana yurtları olan Arabistan'ın dışına çıkmışlar, ülkeler fethetmişler, bu ülkelere yerleşmişler ve buraların Araplaşmasını sağlamışlardır. Bu sebeple İslâm fetihleri yalnız İslâmiyet'in yayılmasına değil İslâmiyet'le birlikte Arapların da yayılmasına zemin

hazırlamıştır.¹⁹⁰

Araplar fetihlerine Suriye, Filistin, Irak ve İran'la devam etmiştir. Arap komutan Sa'd b. Ebû Vakkas komutasındaki Arap ordusu Kadisiye savaşında Sasani ordusunu mağlup edip Sasani devletinin baş şehri Medain'i fethetti.¹⁹¹ 642 yılındaki Nihavend zaferiyle Arap ordularının kapıları sadece doğuya değil, Rey, Horasan ve kuzeyde o zamanlar daha "Adurbadagan, Adurbaygan" olarak adlandırılan Azerbaycan'a doğru da açılmıştır.¹⁹²

VII. yüzyılda hilâfet ordularının Kafkasya'ya hücumu arifesinde Azerbaycan'da siyasi vaziyet oldukça karışıktı. Ön Kafkas'a sahip olmak için Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında III. yüzyıldan itibaren mücadeleler aralıklarla, VII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Savaşların sonunda imzalanan antlaşmalar uzun süreli olmamış, bu uzun savaşlar halkın iktisadi hayatına ciddi zararlar vermişti. Asırlarca devam eden bu savaşların son merhalesi Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz'in 603 yılındaki hücumuyla başladı. 25 yıl devam eden savaşın üstünlüğü İran'daydı. Kudüs'teki 'mukaddes haç' Şahinşah'ın sarayına getirildi. Mısır alındı ve Bizans'ın başkenti Konstantinopol tehlikeyle karşı karşıya kaldı. Ancak Sasanilerin üstünlüğü başarı ile neticelenmedi. 120 bin kişilik ordusuyla hücumu geçen Bizans imparatoru Debil ve Nahçıvan'ı geçerek Azerbaycan'ın başkenti Kazaka'ya geldi. Burada Albaniya'nın kuzeyinde yaşayan Hazarlar'ın da yardımıyla Bizans ordusu İran şehirlerini talan etti. 629 yılında yapılan antlaşma gereği Ermenistan Bizans İmparatorluğu hâkimiyetine geçti. İberiya müstakil devlet oldu. Albaniya Sasanilerin hâkimiyeti altında kaldı. Böylece Arapların hücumu öncesinde Azerbaycan Sasanilerin hâkimiyeti altında kalmakla imparatorluğun kuzey vilayetine dâhil edilmişti. Bununla birlikte Albaniya her yıl Hazarlara belli miktarlarda vergi ödemekteydi.¹⁹³

Hazar ve Bizans'la yapılan uzun savaşlar neticesinde sarsılan Sasaniler Araplara karşı ciddi bir mukavemet gösteremediler. Sasani İmparatorluğu Arap hücumu arifesinde bir sıra müstakil eyaletlere parçalanmıştı. Eyalet hâkimleri şahinşaha tabi

¹⁹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Arap" T.D.V.İ.A, C. III, İstanbul 1991, s. 274.

¹⁹¹ Hakkı Dursun Yıldız, a. g. m, s. 274.

¹⁹² İsmail Memedov, a. g. e, s. 119.

¹⁹³ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 246.

olmuyor ve gerekli durumlarda onun yardımına gelmiyorlardı. Bu durumda güçlü Arap ordularına karşı gerekli savunmanın yapılması mümkün değildi.¹⁹⁴ Araplarla mücadele eden ilk hükümdar Şapur olarak kabul edilir.¹⁹⁵

Hız. Muhammed'in vefatından sonra onun yarattığı devleti peygamberin halefleri yönettiğinden devlet hilâfet olarak adlandırıldı. Zaferlerden ve elde edilen ganimetlerden mest olan Araplar Bizans imparatorluğuna ve İran'a karşı da savaşa giriştiler. Hilâfet ordusu 634-636 yıllarında Bizans kuvvetlerini yenerek Suriye'yi ele geçirdiler. Bu zafer Araplara İran yolunu açmış oldu.¹⁹⁶

Araplarla savaşlarda darmadağın edilen İran feodalleri Albaniya'ya gelerek ahaliyi soyup soğana çevirdiler. Hilâfet orduları İran'ın Rey ve Kezvin şehirlerini işgal ettikten sonra Azerbaycan'a girdiler. İran ordusuyla birlikte Alban hâkimi meşhur serkerde Cevanşir de Araplara karşı yedi yıl yiğitçe savaşmış ve defalarca zaferler kazanmıştır. Ancak Sasaniler'in Medain savaşından sonra bir daha eski güçlerine gelemeyeceğini düşünen Cevanşir Albaniya'ya geri döner ve düşmanla mücadelesine burada devam eder.¹⁹⁷

Hilâfet orduları İran'ın Rey ve Kazvin şehirlerini işgal ettikten sonra Azerbaycan'a girdiler. İsfandiyar İbn Ferruhzad önderliğinde ciddi bir savunma yapan Azerbaycan birlikleri savaş sonunda mağlubiyete uğradılar. Arap müelliflerinden El-Belazurî'nin malumatına göre İsfandiyar 644 yılında Araplarla anlaşma yapmak zorunda kaldı. Antlaşma şartlarına göre Azerbaycanlılar Araplara tabi olmalı, vergi vermeli, Arap askerlerini bir gece gündüz evinde saklamalıydılar. Bunun karşılığında da Araplar yerli halkın dini inançlarına, gelenek ve göreneklerine karışmamayı vaat etmişlerdir. Yerli halktan Arap ordusuna katılanlardan yıllık vergiler alınmamaktaydı.¹⁹⁸

Araplar İran Azerbaycan'ını zapt ettikten sonra Kür nehrini geçerek kolayca Berde merkezini de işgal etmişlerdir. Ülkenin hükümdarı Şehriyar Derbent'te bulunduğuandan kuzeye kadar yürümek mecburiyeti doğdu. Araplar Şehriyar'la buluşarak Derbent boğazının muhafazası ona ait olmak üzere onunla bir anlaşma

---

¹⁹⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 249.

¹⁹⁵ V. F. Büchner, a. g. m, s. 246.

¹⁹⁶ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 249.

¹⁹⁷ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 252.

¹⁹⁸ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 250.

yaptılar. Bu suretle Şirvanşah Şehriyar hem kendi istiklalini hem de milletini ağır vergilerden kurtarmış oluyordu.¹⁹⁹

Kaynakların verdiği bilgilere göre Arap askerleri gittikten sonra 645 yılında ülkede bir isyan çıkmış, Arapların onlarla yaptıkları anlaşmayı tanımadıklarını bildirmişlerdir. Ancak daha sonra Arap ordusu 646 yılında Valid İbn-Ukbe'nin komutanlığında yeniden Azerbaycan'a hücum etti ve yeni bir antlaşma yapılarak alınan vergiler artırıldı.²⁰⁰

Halife Ömer, Abdurrahman İbn Rabian'ı Derbent yakınlarındaki sınır birliklerine idareci tayin etti ve Hazarlarla savaşmayı salık verdi. Abdurrahman'ın ordusu 643 yılında Derbent yakınlarında Hazarlarla muharebeye başladı ancak kendisi de bu savaşta öldürüldü. Böylece Arapların Derbent'ten kuzeye ilk hücumu başarısızlıkla neticelendi.²⁰¹

Azerbaycan'a ilk baskından yedi yıl sonra 646 yılında Arran'a hücum eden Arap ordusuna Salman İbn Rabia önderlik etmekteydi. Onun ordusu Şeki ve Gorus istikametinde hareket etti. Arran bölgesinde Beylegan'a geldi. Bununla ilgili Arap tarihçi El-Kûfi şöyle yazmaktadır: “

Arap ordusu Beylegan'ı alıp ahaliyi haraç ve cizye vermeye mecbur ettikten sonra “ Arran'ın anası “ Berde'ye gelip Terter çayı sahiline kamp kurdu. Berde halkı bir süre direndiyse de onlar da haraç ve cizye ödemeye mecbur kaldılar.

Büyük bir savaş gücüne sahip olan Araplar Arran'ın diğer şehir ve vilâyetlerini de işgal etmek için yürüyüşlerini sürdürdüler. Şemkir'i aldıktan sonra doğu istikâmetinde hareketini devam ettirdi. Birbiri ardınca Kabala, Şeki, Şirvan, Şabran talan edildi, ahali haraç ve cizye vermeye mecbur edildi. Daha sonra Derbent'e geldi. Arapça kaynaklarda Salman İbn Rabia'nın Derbent'e gelişi ile Hazarların mukavemet göstermeden şehri terk etmesi ve daha sonra bir anda hücumu geçerek Arap gücünü kırması hakkında efsanevi bilgiler mevcuttur. Araplarla Hazarlar arasında 653 yılında Belencer yakınlarında

¹⁹⁹ Zeyneloğlu Cihangir, a. g. e, s. 81.

²⁰⁰ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 251.

²⁰¹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 251.

meydana gelen kanlı savaşlar Hazarların galibiyeti ve Salman İbn Rabia başta olmak üzere dört bin Arap askerinin öldürülmesiyle sonuçlandı. Ancak halkın güçlü savunmasına ve alınan mağlubiyetlere bakmayan Araplar Azerbaycan'dan çıkmak istememişler ve hücumlarına devam etmişlerdir.²⁰²

Çok erken yaşlarda Albaniya'yı idare etmeye başlayan Cavanşirin. İktidarının ilk dönemleri Arapların hücumunun öncesine rastlamaktaydı. Arap birliklerinin ilk desteleri Albaniya'ya geldiğinde Cavanşir Hilâfet ordularına karşı beraber savaşmak için Bizans İmparatoru II. Konstant ile ittifak yaptı.²⁰³ Ayrıca Arapların çok güçlü olduğunu gören Cavanşir aynı zamanda Arap yönetimiyle de görüşmelere başladı. Yapılan mülakatlar sonunda iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre Kafkas knezliği yani Albaniya üç yıllık vergiden muaf oldu. Ancak bu anlaşma uzun süre geçerli kalmadı. Arap birlikleri Kabala, Şeki, Şirvan, Meskût, Şabran, Derbent şehir ve vilâyetlerini ele geçirdi.²⁰⁴

Bu sırada ikinci bir tehlike ortaya çıktı. Hazarlar 662 yılında Arapları mağlup ettikten sonra Albaniya'ya doğru sokuldular. Cavanşir birlikleri Kür çayında Hazarları yendi ancak Hazarlar yeni birlikler toplayarak bu sefer daha güçlü bir şekilde hücumla geçtiler. Aras sahillerine kadar ilerlediler, birçok esir ve ganimet elde ettiler. Aynı anda hem Araplarla hem de Hazarlarla savaşmanın zorluğunu gören Cavanşir Hazarlarla barış mukavelesi imzaladı. Ancak yapılan bu antlaşmalara rağmen Hazarlar Azerbaycan'a daha sonraları defalarca yürüyüş düzenlediler.²⁰⁵ 797 yılında Hazarlar bir sefer düzenleyip bütün Dağıstan'ı, Derbent ve Şirvan'ı istila ettiler. Bu sıralarda İslâm dinini kabul etmiş olan Dağıstan tayfaları da Hazarların bu istilaları neticesinde putperestliğe geri döndüler.²⁰⁶

Hilâfet hâkimiyetinde bir dizi değişiklik meydana geldi. 661 yılında halife Ali İbn Ebu Talip İslâm'a muhalif kişilerce öldürüldü. Hilâfet Emeviler sülalesinin (661-750) eline geçti. Bu sülalenin üyelerinden Muaviye ve onun oğlu I. Yezid'in devrinde Arapların işgalleri daha da şiddetlendi. Muaviye devletin başkentini Medine'den Şam'a

---

²⁰² Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 252.

²⁰³ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 252.

²⁰⁴ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 98.

²⁰⁵ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 253.

²⁰⁶ A. Bakıhanov, a. g. e, s. 25.

taşıdı. Böyle bir durumda Cavaşir Arapların vassallığını kabul etti. Cavaşir'in bu adımı Azerbaycan'ı Arap ordularının talanından korumak için oldukça isabetli oldu. Arapların bu sükûnetin korumasında Azerbaycan'ın zengin serveti, yer altı ve yer üstü zenginlikleri, coğrafi-stratejik konumu ve Alban hâkiminin nüfuzudur.²⁰⁷

İleri görüşlü bir şahsiyet olan Cavaşir izlediği akıllı siyaset ile ülkesini Arapların, İranlıların, kuzeyden gelen konargöçer grupların talanlarından korudu, devletin müstakilliğini korudu, ticaret ve sanat hayatının canlanmasına vesile oldu. Âlimleri, şâirleri, mahir sanatkârları sarayına topladı ve onları himaye etti. İçerde merkezi otoriteyi güçlendirmek için feodallerle mücadele etti. Bütün Azerbaycan'ı merkezi bir devlet etrafında toplama düşüncesinden rahatsız olan feodallerin suikastı sonucu öldürüldü.²⁰⁸

Arap ordularının hücumları karşısında Azerbaycan halkı uzun direnişler gösterdi. Vergi vermekten ve İslâm dinini kabul etmekten imtina ettiler. Doksan yıllık bir direnişin ardından hilâfet orduları Azerbaycan'ın istilâsını başarabildiler. Araplar işgal ettikleri ülkeleri önce kendi kanunlarıyla yönetmekteydiler. Bu idare biçimi daha çok; mümkün olduğu kadar çok vergi toplamak, başka dine mensup olanlar arasında, ilk etapta, Arapların dediği gibi ‘‘ gayri kitap ehli ‘‘ olanların arasında İslâm dinini zorla yaymaktan ibaretti. Genellikle göçebe olan istilâcı Arapların arasında kendileri de hala Müslüman olmayanlar olduğu için ilk zamanlar işgal ettikleri yerlerdeki halka din değiştirme konusunda baskı yapmamaktaydılar. Halife Ebu Bekir (632-634) işgalci Arap ordusunun komutanlarına şöyle emir vermiştir:

*‘‘ Düşmanları şikest etmeyin, ne küçük çocukları ne yaşlıları ne de kadınları öldürmeyin! Yemek için lazım olandan fazla koyun, inek ve develeri kesmeyin! Sizi kabul eden her halk ve şehirle anlaşma imzalayın, onlara verdiğiniz vaatlere sadık kalın, bırakın biz gelene kadar uyguladıkları kaide ve kanunları uygulasınlar’’.*²⁰⁹ İlk dört halifenin yönetimleri altında İslâm görkemli bir genişleme gösterdi.²¹⁰

²⁰⁷ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 254.

²⁰⁸ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 99.

²⁰⁹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 258.

²¹⁰ Dominique Sourdel, ‘‘İslam’’ , çev. Davut Dursun, İstanbul 1992, s. 23.

VIII. yüzyılın başında bütün Kafkasya'da, özellikle de Azerbaycan'da Hilâfet aleyhine isyan başladı. Geniş çaptaki bu isyanı bastırmak için Hilâfet ordusu bölgeye 150 bin kişilik bir askeri güç yolladı ve isyan kanlı bir şekilde bastırıldı.²¹¹

Görüldüğü gibi Arap istilasına kadar Azerbaycan ahalisi Bizans- İran savaşlarından, kuzey halklarının akınlarından çok zarar görmüştü. Bunun için de İslâm dini aracılığıyla onlara saadet ve emniyet vaat eden Araplara inanç ve ümit beslemekteydiler. İlk zamanlar Araplar vergileri alıp onların inançlarına, gelenek ve göreneklerine dokunmamakta ve mümkün olduğunca güvenliklerini sağlamaktaydılar. Arapların ilk dönemde aldığı vergi Sasaniler devrinde alınandan çok daha azdı. Şüphesiz ki, bu, yerli ahalinin Araplara ve onların getirdiği yeni dine rağbet ve inancı artırdı. Araplar büyük ekonomik ve stratejik öneme sahip Azerbaycan'da hâkimiyetlerini güçlendirmekte İslâm dininden çok istifade etmişlerdir.

Malumdur ki Azerbaycan'da esas din ateşperestlikti. Bu din Şahinşah I. Şapur'un devrinde Sasaniler imparatorluğunun resmi dini olarak ilan edilmişti. Ateşperestlerin baş mabedi Azerbaycan'ın başkenti Kazaka şehrinde bulunmaktaydı. Ateşperestler " kitap ehli " olarak kabul edilmemişlerdir. Araplar mukaddes kitaplara inananlara saygı duymakta, ancak putperestlik, ateşperestlik gibi diğer inançlara itibar etmemekteydiler. Albaniya'da hem Hristiyanlık (kitap ehli), hem de putperestlik (kitap ehli olmayan) dinleri mevcuttu. Emeviler hâkimiyetinde istilâ edilen ülkelerde halk itikat meselesinde serbestti. Fakat önceki dini inançlarında kalanlar ve İslâm'ı kabul etmeyenler haracın yanı sıra cizye vergisi de ödemekteydiler.²¹²

İslâm'ın Azerbaycan'da yayılma sürecine bakarsak yeni din hızla ateşperestliğin, putperestliğin temsil olunduğu Azerbaycan, Mugan, Mil, Hazar sahilinde Kür ve Araz nehirleri boyunca, özellikle de şehirlerde hızla yayıldı. Hristiyanlık dininin sabitleştiği dağlık ve dağ eteği yerlerde, özellikle de kentlerde İslâm dinine mukavemet oldukça güçlüydü. İslâm dininin etnik, ahlâki üstünlüklerini ve geleceğini anlayan hâkim tabaka kendi imtiyazlarını kaybetmemek isteyen bir kesim yeni dini tereddütsüz kabul etmekteydi. Şehirdeki yoksullarına, kentlilerine ve ahalinin diğer yoksul tabakasına gelince onlar ağır dini vergi olan cizyeden kurtulmak için

²¹¹ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 99.

²¹² Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 259.

İslâmiyet'i kabul etmekteydi. İlk dönemler cizyeden kurtulmanın yanı sıra onlara çeşitli yardımlar da yapıldı.²¹³

VIII. yüzyılın başında İslâm dini Azerbaycan'da güçlenerek geniş bir alana yayılmış ve hâkim din olmuştur. Arapların 737'de Hazarların baş şehri İdil'i fethinden sonra Hazar hakanı Müslüman olmuş ve bu tarihte sonra Hazarlar arasında İslâmiyet'in kabulü artmıştır.²¹⁴ Sadece Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesindeki halk İslâmiyet'i kabul etmedi. Buradaki halk daha önceden Hristiyanlığa geçmiş olan kitleydi.²¹⁵

Araplar siyasi ve devlet teşkilatı bakımından Bizans İmparatorluğu ve İran'dan geliyordu. Bu sebepten ilk zamanlar fethettikleri yerlerdeki idare sistemlerini olduğu gibi korudular. Çünkü kendilerinin uyguladıkları sistemli bir idare şekli yoktu. Sasanilerin yüzlerce yıllık devlet teşkilâtını benimsemek için de zamana ihtiyaç vardı.²¹⁶ Araplar zapt ettikleri ülkeleri idare etmek için emirlikler teşkil etmekteydiler. Azerbaycan'ın güney toprakları Horasan ve bazı başka şehirlerle beraber bir emirliği, kuzey toprakları ise Ermenistan ve Kuzey Mezopotamya ile birlikte diğer bir emirliği teşkil ediyordu. Bu emirliklerin her ikisinin de merkez şehirleri Berde ve Meraga'ydı.²¹⁷

Azerbaycan'da Hilâfetin esas dayanağı Arap ayanları ve silahlı birliklerdi. Araplar Azerbaycan'ı istilâ edip buraya yerleştikten sonra İslâm'ı kabul etmiş olan yerli halktan, hatta Hristiyalardan bile istifade ettiler. Araplar Azerbaycan'ın Erdebil, Maraga, Beylegan, Berzend, Berde, Derbent, Nahçıvan ve bazı stratejik önemi olan şehirlerinde askeri birlikler kurdular. Hilâfete karşı başlayan isyanları bastırmakta, asayişini sağlamakta, Bizans ve Hazarların hücumlarını def etmekte onlardan istifade ettiler.²¹⁸

Arapların soyguncu vergi siyaseti, memurların başına buyrukluğu, çeşitli istismar, yerli feodallerin mülklerine el konması, güçlü Araplaştırma siyaseti ve bazı diğer unsurlar halkın durumunu günden güne ağırlaştırmıştır. VIII. yüzyılın ortalarında Emeviler sülalesinin siyasetine karşı hem hilâfet sarayında hem de Emevilere bağlı

²¹³ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 259.

²¹⁴ Abdülkerim Özeydin, a. g. m, s. 256.

²¹⁵ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 99.

²¹⁶ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 261.

²¹⁷ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 100.

²¹⁸ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 262.

ülkelerde çeşitli isyanlar baş göstermeye başladı. İsyandar yayılmakta ve tesiri artmaktaydı. Araplara karşı isyanlar Kuzey Afrika, Orta Asya ve Ön Asya’da meydana geldiğinden Emeviler oldukça güç durumda kalmıştı.²¹⁹

Arap İmparatorluğu’nun çöküşü gün geçtikçe belirginleşmekteydi. Şehirlerde yaşayanlarla çiftçilerin isyanları, her tarafta görülen Şiî ve İsmailî kışkırtmaları ve civar eyaletlerin ortaya koydukları bağımsız olma arzusu, imparatorluğun çöküşünün en önemli sebepleri olarak ilk sıralarda gelmekteydi.²²⁰

Azerbaycan’da bağımsızlık mücadelesinin parlak sayfalarında biri Arap hilâfetine karşı altmış yıldan fazla mücadele eden ‘‘Hürremiler’’ harekâtıdır. Hürremiler hareketi İran’ın bazı vilâyetlerini, Ermenistan’ı ve Gürcistan’ı da sardı.²²¹ Hürremiler cemiyetteki bütün adaletsizliklerin kökünü sosyal adaletsizlikte görmekteydiler. Onların isteği toprağı ve diğler gelir kaynaklarını halka vermekten, kentlileri ve zanaatkârları feodal beylerin ve diğler hâkim tabakaya bağımlı olmaktan kurtarmaktan ibaretti. Bu düşünce birliğı onları Mezdekiler harekâtı ile yakınlaştırmıştır. Bu bakımdan bazı Ortaçağ müellifleri onları Mezdekiler harekâtının devamı olarak adlandırmaktadır. Mezdekiler V. yüzyılın sonu ile VI. yüzyılın başında feodallerin istismarına ve hâkim tabakanın abartılı yaşam tarzına karşı, Hürremiler ise feodal zulmünden çok Arapların milli esaretine karşı ortaya çıkmışlardır.²²²

826 yılında Beylegan taraflarında da ateşperestlerden Babek adlı bir şahıs çıkarak ateşperestlik mezheplerinden ‘‘Hürremkiş’’ adlı bir mezhebin esaslarını koydu. Etrafına topladığı müritleriyle Azerbaycan’a saldırılar düzenledi. Azerbaycan’ı ele geçirip Hemedan ve İsfahan’ı fethetti. Arap ordusu uzun zaman Babek’le uğraşmak zorunda kaldı.²²³

Ortaçağda meydana gelen diğler kent ayaklamaları gibi hürremiler hareketi de mağlubiyete uğradı. Ancak bu hareket diğlerlerinden farklıydı. Babek’in liderlik ettiğı bağımsızlık mücadelesi büyük imkânlara sahip, İslâm’ı kendisine ideoloji olarak benimsemiş güçlü imparatorluğun pençesinden kurtulmak uğruna yapılmıştı. Tarafların

²¹⁹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 266.

²²⁰ T. J. De Boer, ‘‘İslam’da Felsefe Tarihi’’, Notlar ekleyerek çeviren Yaşar Kutluay, İstanbul 2001, s. 25.

²²¹ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 103.

²²² Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 267.

²²³ A. Bakıhanov, a. g. e, 27.

imkânlarındaki farka bakmayarak Hilâfet Azerbaycan halkının mücadele azmini söndüremedi.²²⁴ Bu hareket Arap devletinin temellerini sarstı ve bir müddet sonra devletin çökmesinin başlangıcı oldu.²²⁵

IX. yüzyılda Araplara tabi olan ülkelerde bağımsızlık hareketlerinin artması, feodalleşmeye bağlı olarak merkezi otoriteye bağlı olmak istemeyenlerin artması ve dâhili çekişmelerin kuvvetlenmesi gibi sebeplerle Hilâfet gittikçe zayıfladı. Abbasi Devleti'nin dağılmasından sonra Azerbaycan'da bazı müstakil feodal devletler ortaya çıktı. Bu durumda Arapların fethettiği yerlerdeki yerli hükümdarlar iş başına geldiler. IX. asırda Azerbaycan, Orta Asya, İran, Suriye gibi yerlerde yerli feodal devletler doğdu. Babek isyanı bastırıldıktan sonra IX- XI. asırlarda ortaya çıkan devletler Arap hâkimiyetinden imtina etmekte ve kendi bağımsız bir yapıya bürünmekteydiler. Bu devletlerden en nüfuzluları Şirvanşahlar, Saciler, Salariler ve Revvadilerdi.²²⁶

Arap istilâsı Sasani devletini yıktı, aynı zamanda İslâm'dan önceki İran'ın sınıf nizamını ve dinini de ortadan kaldırdı. Bölgede var olan Zerdüştlük önemini yitirdi, insanlar tarafından monoteist din anlayışı benimsendi, Mecusilikteki itikatlar yok oldu.²²⁷

Azerbaycan'ın Arap yönetimine girmesi ve yıllarca burada Arap hâkimiyetinin varlığı Azerbaycan'daki birçok halkı ve tabi bölgedeki Türkleri de etkilemiştir. Sosyal, iktisadi, siyasi ve kültürel anlamda Arap etkisi daha sonraki dönemlerde de hissedilmiştir. Arapların bölge halkına önemli bir tesiri de dini bakımdan olmuştur. Bölgede hızlı bir İslâmlaşma yaşanmıştır. Zamanla Dağlık Karabağ bölgesindeki Hristiyan topluluklar hariç tüm Kafkasya İslâm'ı kabul etmiştir.

M. E. Resulzade Albaniya ve Arran Arap emirlerinin sarayının Berde şehrinde bulunduğundan, Arran'ın Ermenistan ve İran Azerbaycan'ıyla ekonomik ve idari alanda işbirliği içinde olduğunu, bunun da Arapların nasıl bu kadar güçlü bir yapıya sahip olduklarını gösteren sebeplerden biri olarak karşımıza çıktığını yazmıştır.

Berde Sasaniler zamanının idari merkezlerinden biriydi. V. yüzyılda Kafkas Albaniya'sının başkenti oldu. 552 yılında da dini merkez haline geldi. Berde'nin en

²²⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 279.

²²⁵ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 106.

²²⁶ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 284.

²²⁷ W. Barthold, M. Fuad Köprülü, "İslam Medeniyeti Tarihi", Ankara 1957, 43.

parlak dönemi IX. ve XII. yüzyıllar olmuştur. Kuzey güney ve doğu batı ticaret yollarının kesiştiği noktada yer alan şehir ortaçağın en parlak şehirlerinden biri olarak dikkat çeker.

M. E. Resulzade Arap emirliği sonrasında bölgede bazı yerel hanedanlıkların ortaya çıktığını kaydetmiştir. Bu dönemde Şirvanşahlar, Saciler, Salariler, ve Revvadiler devletleri mevcuttu. Ancak M. E. Resulzade bunlardan Revvadiler ve Şeddadileri kaleme almıştır. Resulzade IX. yüzyılda Tebriz’de Revvadiler, X.-XI. yüzyıllarda Arran’da Şeddadilerin ortaya çıktığını yazmıştır.

Revvadi devleti Arap hilafetinin zayıfladığı sıralarda Azerbaycan’ın güney bölgesinde ortaya çıkmış bir devlettir. VIII. yüzyılda Meraga ve Tebriz şehirlerini kontrolleri altına aldılar.²²⁸ Devletin kurucusu kabul edilen Ebülheyca’nın mensubu olduğu, menşei olarak Arap olan Revvadiler sülalesinin tarihi çok eskilere dayanıyordu. Onlar VIII. asırda Tebriz, Meraga, Karabağ’da hüküm sürmüşler uzun süre bağımsızlık için can atmışlardır.²²⁹

X.asrın ortalarında ve ikinci yarısında Karabağ hâkimi Ebülheyca Revvadi, Saciler hâkimini yenerek Azerbaycan’ı ele geçiren Salariler devletinin hâkimi Merzuban’a ve onun varisi İbrahim’e tabi olan ve ona vergi veren nüfûzlu feodal beylerden biriydi. Ebülheyca ortaya çıkan siyasi vaziyetten yararlanarak 981 yılında bağımsızlığını ilan etti. Salariler devletinin elinde olan Azerbaycan ve Ermenistan toprakları Revvadilerin hâkimiyetine geçti. Devletin başkenti Erdebil’den Azerbaycan’ın eski ve zengin şehri Tebriz’e taşındı. O zamanlar Tebriz Erdebil’e göre iktisadi, siyasi ve medeni bakımdan hayli gelişmiş durumdaydı.²³⁰

Ebülheyca hâkimiyeti ele geçirdikten sonra Ermenistan üzerine sefer düzenledi. Burayı kendisine tabi ederek halka vergi koydu. Bunun ardından Hoy ve Urmu feodallerini de hâkimiyeti altına aldı. Böylece devletin arazisi genişlediği gibi Ebülheyca’nın nüfuzu da hızla arttı. Onun varisi Mansur Vehsudan da ülke içinde bir dizi önlemler alarak hâkimiyeti hayli güçlendirdi. Bu dönemde Şeddadilerle düşmanlık devam etti. 1042’de Tebriz’de büyük bir deprem meydana geldi. Bunun sonucunda

---

²²⁸ Mahmud İsmailov, a. g. e, 113.

²²⁹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 296.

²³⁰ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 296.

birçok bina yıkıldı, savunma kaleleri de zarar gördü. Bu da Revvadilerin savunma gücünü zayıflattı.²³¹

Selçuklu sultanı Alp Arslan Azerbaycan'a geldiği zaman Revvadilerin iç işlerindeki bağımsız yapılarını tamamen lağvederek 1065 yılında Tebriz'e Selçuklu emirini tayin etti. Böylece Revvadiler bağımsızlığını yitirerek Selçukluların hâkimiyeti altına girmiş oldu.²³²

Hilâfetin çökmesinden sonra Azerbaycan arazisinde kurulmuş olan ister Revvadi, ister Şeddadi, ister Saci, İsterse de Salariler olsun onların başındaki kişi başka ırka mensup bile olsa bu devletler artık Azerbaycan halkını temsil etmekteydi. Arazisi Azerbaycan arazisi, başkent Azerbaycan şehri, ahalişi de Azerbaycan ahalişiydi. Bu durumda devletin başında hangi milletten olduğunun pek bir önemi yoktu.²³³

M. Emin Resulzade'nin bahsettiği Şeddadiler hakkında bilgi vermek gerekirse, Şeddadiler de Azerbaycan coğrafyasında ortaya çıkan devletlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Şeddadi devletinin başkenti Gence'ydi. Toprakları Kür ve Aras nehirleri arasındaki bölgedeydi.²³⁴ Şeddadiler kuzeyden Şeki, güneyde Revvadiler ile sınırdı. Devletin güney batısında yer alan Debil şehri de Şeddadilere tabiydi.²³⁵

Devletin kurucusu olarak kabul edilen Muhammed İbn Şeddad menşei olarak Kürt'tü. Siyasi faaliyetlerine X.yy.da başlamıştı. Aslında Şeddadiler devleti Salarilerin devrinde ve onların arazisinde meydana gelmişti. Salarilerin dağılma dönemindeki hâkimiyet mücadeleleri esnasında ona tabi olan yerli feodaller müstakil hareket etmeye başladılar. Bu feodal beylerden biri de Muhammed İbn Şeddad'dı. Fırsattan istifade ederek Debil'i tuttu ve bağımsızlık ilan etti.²³⁶

Şeddadiler Şirvanşahlar ve Revvadiler ile sık sık savaşmaktaydılar. Şeddadilerin görkemli hâkimlerinden olan Ebülesrev Şavur'un devrinde (1050-1067) devlet daha da güçlendi. Şavur iktisadi ve sosyal hayatta, özellikle de orduda bir dizi ıslahat yaparak Gürcistan ve Şirvanşahlarla mücadelelerine devam etti. Alan tayfalarının, komşu feodal

---

²³¹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 297.

²³² Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 297.

²³³ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 114.

²³⁴ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 111.

²³⁵ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 293.

²³⁶ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 293.

devletlerin ve özellikle de şöhreti günden güne artmakta olan Selçuklu Türklerinin baskınlarından korunmak için tedbirler aldı. Ancak siyasi vaziyet gereği Şavur hâkimiyetinin son döneminde Selçuklu vassallığını kabul etmek zorunda kaldı. Yakın ve Orta Doğuda, Kafkasya’da güçlü bir devlet yaratan Selçuklu Türkleri Şeddadilerin bağımsız olmalarını kendileri için tehlikeli görmekteydiler. Bunun için Selçuklu Sultanı Melikşah komutanlarından Buğan’ı bir orduyla Gence’ye gönderdi, emirini Gence’ye tayin etti. Şeddadilerin bütün arazisini ele geçirdi. Sultan Melikşah Gence emirinin emrine 48.000 kişilik bir ordu verdi. Şeddadiler devleti feodal monarşik yapıda bir devlettir. Mezyediler, Salariler, Saciler devletlerinde olduğu gibi Şeddadilerde de devletin başı, mülki ve askeri bakımdan devletin hâkimiydi. Ordu iki tip askerden oluşmaktaydı. Birisi düzenli birlikler, ikincisi de gönüllülerdi. Yukarıda bahsettiğimiz devletlerin hiçbirinde Şeddadiler’deki kadar çok asker yoktu.²³⁷

Bu dönemde Hazarların Azerbaycan’a hücumları devam etmiştir. Şeddadi hükümdarları Hazar hakanları üzerine bir de sefer düzenlemişler ve Semender’i dağıtmışlardır. Bununla Hazarların Azerbaycan’a hücumlarının önüne geçilmiş oldu.²³⁸

Şeddadiler zamanında Gence büyük bir ticaret ve medeniyet merkezi haline geldi. Burada güzel saraylar, medreseler, kervansaraylar, hamamlar ve dönemin diğer güzel medeniyet abideleri yapıldı. Azerbaycan’ın batı bölgelerinden Gürcistan ve Karadeniz’e kadar giden ticaret yolu Gence’den geçmekteydi. Gence zanaatkârlarının dokudukları halılar Selçuklu sultanlarının saraylarını süsledikleri kadar dünya pazarlarına da taşınmaktaydı.²³⁹ 1028 yılında Aras üzerine büyük bir köprü inşa ettiler. Bu köprünün yapılması Azerbaycan’ın kuzey topraklarının güney ile ekonomik ve ticari ilişkilerinin geliştirilmesi bakımında oldukça mühimdir.²⁴⁰

Resulzade, ayrıca bu dönemin sosyal yapısına dair de bazı bilgiler verir. Yarı bağımsız olan bu hanedanlar döneminde ülkenin bolluk refah içinde olan bir dönem olarak kendini gösterdiğini yazar. Azerbaycan bölgesinde ortaya çıkan bu Arap yerel emirliklerinin madeni paralarının sadece Azerbaycan bölgesinde değil, uzak Avrupa

²³⁷ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 295.

²³⁸ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 112.

²³⁹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 295.

²⁴⁰ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 111.

lkelerinde, Rusya'nın güney bozkırlarında hatta Büyük Britanya adalarında bile bulunduğunu, ortaya çıktığını kaydeder. Resulzade bu bilgiye dayanarak bu hanedanların o uzak ülkelerle dahi ticari ilişkileri olduğu sonucuna varır.

Daha sonra Resulzade Berde şehrinden bahsetmektedir. Berde'nin Kafkasya'nın en zengin şehirlerinden biri olduğunu, IX. yüzyılın ikinci yarısında Rus haydutlarının saldırılarına maruz kaldığını ve bir daha eski ihtişamına kavuşamadığını anlatır.

M. E. Resulzade anlatımına Selçukluların Azerbaycan'daki faaliyetleriyle devam eder. Azerbaycan'ın XI. yüzyılın sonuna doğru Melikşah'ın oğlu Muhammed tarafından yönetildiğini yazar.

Selçukluların tarih sahnesine ıkışı İşlm ve Türk tarihi bakımından adeta bir dönüm noktası özelliği taşımaktadır. Arap stnlğ devresini kapatarak Türklerin yükselişini başlatmışlardır. Dini bakımdan da şişliğin sultasını kırarak Sünnî mezhebin canlanmasını sağlamışlardır. Kurdukları devlet sistemi Eyyubi, Memlk ve Osmanlı gibi devletler tarafından örnek alınmış ve temel olarak uygulanmıştır.²⁴¹

Türklerin tarih boyunca kurdukları en önemli devletlerden biri olan Büyük Selçuklu Devleti 24 Oğuz kabilesinden Kınık boyuna mensup kişilerce kurulmuştur. X. yüzyılda Kınık boyu Seyhun ile Hazar denizinin doğusu ve Aral glnn arasındaki bölgede oturmaktaydı.²⁴²

Selçuklularla ilgili ‘‘Zubdat Al-Nuşra Va Nuşbat Al ‘Usra’’ adlı eserde şu bilgiler yer almıştır: Selukiler esbab ve edevatları mkemml, itaat etmezler ve şehirlere yanaşmazlardı. Selçuk oğlu Mikail, bunların tebcil edilen başbuğları ve herkesten üstün tutulan bykleriydi. Bunlar Buhara mlhakatından ‘‘Nuri Buhara’’ denilen yerde ikmet ediyorlardı.²⁴³

X. asrın başında Oğuz devletini yabgu ünvanlı bir hükümdar yönetiyordu. Selçukluların atası olan Dukak, Oğuz devletinde önemli bir siyasi ve askeri mevkie sahipti. Dukak ölünce oğlu Selçuk stn vasıflarıyla dikkat çekmiş ve yabgu tarafından ordu kumandanı tayin edilmişti. Selçuk'un durumunun ordu içinde gün geçtikçe güçlenmesinden korkan yabgu tarafından öldürülme korkusuyla Selçuk obasıyla birlikte Cend'e gelmiştir. Bu sıralarda İşlm dini Türk kütleleri arasında hızla yayılmaktaydı.

²⁴¹ Yılmaz ztuna, a. g. e, s. 473.

²⁴² Erdoğan Merçil, ‘‘Müslüman Türk Devletleri Tarihi’’, Ankara 1993, s. 43.

²⁴³ Kvameddin Burslan, ‘‘Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi’’, İstanbul 1943.

Selçuk da Türk kültürüne yakınlığı nedeniyle yanındakilerle birlikte İslâmiyet’i kabul etti.²⁴⁴

Selçuklular Cend’de buldukları sırada o bölgede Karahanlılar ve Gazneliler olmak üzere iki Türk devleti ve Samaniler devletleri bulunmaktaydı. Selçuk gayri Müslim Türkler üzerine yaptığı gazalar sonucunda şöhret kazandı ve emrindeki Oğuzlar ile mühim bir kuvvete sahip olduğunu gösterdi. Bundan destek alarak yabgudan bağımsız müstakil bir beylik kurdu ve bu beylik gittikçe güçlenerek büyüdü, etki alanını genişletti.²⁴⁵ Dandanakan Savaşı’nı kazanarak resmen kurulan Selçuklu Devleti Sünnî İslâm anlayışının temsilcisi olan Abbasi hilâfetine bağlılığını bildirmiş ve tarihleri boyunca da Abbasi-Sünnî yanlısı siyasi-dini bir çizgi takip etmişlerdir.²⁴⁶

Selçuklular, IX. asırda Hazar denizi ile Aral gölü arasındaki arazide yerleşmiş bulunmaktaydılar. Gazneliler devletinin başı I. Mahmud Selçuklu komutanlarından Mikail ve İsrail’i hapsederek Selçuklu tayfalarını Horasan eyaletine yerleştirdi. Tuğrul Bey, İbrahim Yanal, Çağrı Bey gibi Selçuklu beyleri Selçukluları bir bayrak altında birleştirerek mücadeleye başladı. Mücadelede öne çıkan Tuğrul Bey 1038 yılında Nişabur’u ele geçirerek kendisini sultan ilan etti. Gazneliler devletini mağlubiyete uğratarak Horasan’ı ele geçiren Selçuklular bununla yetinmeyip geniş fetih siyasetine başladılar. Tuğrul Bey Hemedan, İsfahan, İran, Irak, Küçük Asya, Suriye, Arabistan yarımadası, Güney Kafkas’ı ele geçirdi.²⁴⁷ Genişleme faaliyetlerini daha çok batı istikametinde yapmak isteyen Tuğrul Bey, Azerbaycan ve Irak-ı Acem’in fethi için İbrahim Yinal’ı görevlendirdi.²⁴⁸

Sultan Tuğrul Bey’in komuta ettiği Selçuklu ordusu XI. asrın ortalarında Azerbaycan’a girdi. Bundan evvel de onlar Azerbaycan’a birkaç defa girmişlerdi. Revvadi hâkimi Vehsudan ve Şeddadi hakimi Şavir siyasi hakimiyetlerini kaybetmemek için para ve değerli hediyeler vererek kayıtsız şartsız Selçuklulara tabi oldular.²⁴⁹ Bu dönemin devletlerinden Şirvanşahlar ise yüklü miktar vergi ödeyerek hâkimiyetlerini

---

²⁴⁴ Erdoğan Merçil, a. g. e, s. 43.

²⁴⁵ Erdoğan Merçil, a. g. e, s. 44.

²⁴⁶ Süleyman Genç, “*Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbasi İlişkileri*”, Türkler, C. 4, Ankara 2002, s. 641.

²⁴⁷ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 302.

²⁴⁸ Erdoğan Merçil, “*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*” Türkler, C. 4, Ankara 2002, s. 602.

²⁴⁹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 302.

korudular.²⁵⁰ Azerbaycan'ı zapt ettikten sonra Tuğrul Ermenistan'a doğru hareket etti. Yürüyüş başarıyla neticelendikten sonra Bağdat ele geçirildi ve siyasi hâkimiyet sağlanlaştırıldı. Tuğrul Bey 1063 yılında Rey'de vefat etti, yerine kardeşinin oğlu Alp Arslan geldi. O da Merend'e ve Nahçıvan istikametinde devam ederek Aras'ın kenarına kadar geldi.²⁵¹

Tuğrul Bey'den sonra tahta geçen Alp Arslan devlet idaresine bir düzen verdikten sonra fetihlere başladı ve ordusunu Bizans hudutlarına doğru harekete geçirdi. 22 Şubat 1064 yılında büyük bir ordu ile Rey şehrinden ayrılarak Azerbaycan'a girdi. Merend'den Nahçıvan'a geçmiş, gemilerden yapılmış köprü üzerinden Aras nehrinin karşı yakasına geçmiştir.²⁵²

Sultan Alp Arslan Azerbaycan'daki vassali olan devletlerin dâhili müstakillğine son vermek için 1067'de Arran'a sefer düzenledi. 1069 yılında Gence'ye geldiğinde Şeddadi hâkimi kale kapılarını ve hazineyi ona teslim etti. Şirvanşah hâkimi de Gence'ye sultanın huzuruna gelerek ona itaatte bulundu. Sultan Alp Arslan 1070 yılında Gence'den Şeki'ye gidip Gürcistan'a baskın düzenledi.²⁵³ Daha sonra Ermenistan vilâyetine geçti.²⁵⁴ Lakin Şirvanşahlar sultan Alp Arslan'ın Azerbaycan'a bu gelişinden sonra da kendi dâhili müstakilliklerini korudular. Selçuklu Devleti Güney Kafkasya'da iyice yerleştiği zaman Türk tayfalarının Azerbaycan'a yeni akınları güçlendi. Onlar burada büyük bir hızla yerleşik hayata geçtiler ve burada mesken tuttular.²⁵⁵

Sultan Alp Arslan'ın ölümü üzerine tahta oğlu Melikşah geçti. Melikşah kardeşleri arasında en büyüğü olmamasına rağmen cesareti, sevk ve idarede gösterdiği kabiliyet ile veliaht ilan edildi. Tahta çıkmasında veziri Nizamülmülk'ün de etkisi olmuştur.²⁵⁶ Nizamülmülk'ün güzel tedbirleri ve hizmetleri sayesinde ülkeye bir düzen

---

²⁵⁰ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 118.

²⁵¹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 302.

²⁵² Erdoğan Merçil, a. g. m, s. 608.

²⁵³ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 303.

²⁵⁴ A. Bakıhanov, a. g. e, s. 30.

²⁵⁵ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a.g.e, s. 303.

²⁵⁶ Erdoğan Merçil, a. g. m, s. 614.

geldi, istiklâl sağlandı.²⁵⁷

Sultan Melikşah, Gürcü kralı II. Giorgi'ye karşı meydana gelen isyanları bastırmak için Gürcistan seferine çıktı. Karthili'ye kadar ilerleyerek Gence'yi Şeddadi emiri III Fazl'dan aldı ve bütün Kafkasya'nın idaresini kendi komutanlarından Emir Savtegin'e verdi. Sultan Melikşah 1086 yılında tekrar Kafkasya üzerine yürüdü. Bu sefer neticesinde Şirvan meliki Feriburz Melikşah'a itaatlerini bildirdi ve yıllık haraca bağlandı. Ayrıca emir III. Fazl idaresindeki Gence şehri de merkeze bağlandı.²⁵⁸

M. Emin Resulzade Azerbaycan bölgesinin Melikşah'ın oğlu Muhammed tarafından idare edildiğini yazmıştır. Bahsedilen şahıs Muhammed Tapar'dır. Muhammed Tapar bu sırada Gence melikidir. Babasının ölümünden sonra Melikşah'ın çocukları Sultan Berkyaruk ve Muhammed arasında taht için uzun zaman mücadeleler sürdü. Bu mücadeleden Muhammed Tapar galip çıkmıştır.

Muhammed Tapar ve Sultan Berkyaruk arasında iki savaş vuku buldu. Neticede barış sağlandı. Şam, Diyarbakır, Azerbaycan, Mugan, Şirvan ve Ermenistan vilayetleri Sultan Muhammed'e, İran'ın diğer vilâyetleri de Berkyaruk'a bırakıldı. Ancak kısa süre sonra Berkyaruk'un vefat etmesi üzerine bütün ülkenin yönetimi Muhammed'e kaldı.²⁵⁹

Muhammed Tapar, Selçuklu devletinin yeniden güçlü ve hâkim konuma gelmesi için çalışmış, o dönemde oldukça etkili olan halifelik üzerinde de tam bir otorite kurmuştur. Onun İslâm dünyasını tehdit eden Bâtınilere karşı verdiği mücadele, Sünnî-İslâm dünyası ve halifelik tarafından takdirle karşılanmıştır.²⁶⁰ Bâtınilerle mücadele çerçevesinde İsfahan yakınındaki Şahdiz ve Han-Lincan kaleleri bir sefer sonucu zapt edildi. Alamut üzerine sefer düzenlendiyse de ağır kış koşulları nedeniyle başarı sağlanamadı.²⁶¹

Selçuklu Devleti Güney Kafkasya'da iyice yerleştiği zaman Türk tayfalarının Azerbaycan'a yeni akınları güçlendi. Onlar burada büyük bir hızla yerleşik hayata

---

²⁵⁷ A. Bakıhanov, a. g. e, s. 30.

²⁵⁸ Erdoğan Merçil, a. g. m, s. 617.

²⁵⁹ A. Bakıhanov, a. g. e, s. 31.

²⁶⁰ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "İlk Selçuklu Abbasi İlişkileri", Türkler C. 4, Ankara 2002, s. 664.

²⁶¹ Erdoğan Merçil, a. g. e, s. 66.

geçtiler ve burada mesken tuttular.²⁶² Selçuklu Türkleri Melikşah zamanında Azerbaycan'a yerleştiler. Türkmenlerin kati surette yerleşmeleri 1076 yılında olmuştur. Selçuklular devrinde Azerbaycan'da ve Kafkasya'nın güneyinde bazı yeni şehirler kuruldu veya birçok eski şehir ve kasabalar bazı Türk uruglarının hükmü altına girdi.²⁶³

Selçuklu devletinin ilk sultanlarının hayata geçirdiği sosyal, ekonomik ve askeri uygulamalar ticaret, zanaat ve medeniyetin inkişafına zemin hazırladı. Fakat Selçuklu devleti askeri-feodal yapıda bir devlet olduğundan askeri-siyasi birlik iktisadi birlikten güçlüydü. Melikşah'ın hâkimiyeti devletin yükselmesinin son merhalesi oldu. Onun ölümünden sonra hâkimiyet mücadelesi birkaç yıl devam etti. Sultan Melikşah'ın oğlu Sencer zamanında devlet beş emirliğe bölündü. Bunlar; Kirman, Konya, Suriye, Irak ve Anadolu'ydu. Azerbaycan Irak sultanlığına dâhil edildi. Selçuklu sultanları resmi olarak hükümdar sayılırlardı. Ancak aslında devleti yönetenler onların atabeyleriydi.²⁶⁴

Selçukluların Azerbaycan'da ağır vergi uygulamaları, savaş zamanında yerli halktan kişilerin alınıp esir edilmesi halkın memnuniyetsizliğine hatta isyanlara sebep olmaktadır. Hoy ve Salmas şehirlerinde vergi vermek istemeyenler vergi memurlarını kovdular, silahlanarak ayaklandılar. Selçuklular zor da olsa isyanı bastırmayı başardılar. Bunun gibi olaylar Selçukluların dağılmasını hazırlayan en önemli etkenlerdi.²⁶⁵ Bir diğer faktör de devletin güçlü sultanları zamanında devletin en güvenilir şahsiyetleri olan ancak devletin zayıflamaya başlamasıyla kendi aile hâkimiyetlerini tesis etme çabasına düşen ve kendi idare sistemlerini teşekkül etmeye kalkan atabeylerin mahalli hükümetler vücuda getirmeleridir.²⁶⁶

Yüz on dokuz yıl faaliyet gösteren Selçuklu devleti Türdilli halkların askeri-siyasi, sosyal-iktisadi ve medeni gelişimine güçlü bir tesir gösterdi. Askeri ve siyasi birliğin sağlanması ve yeni toprakların ele geçirilmesi, iktisadi alanda da üretimin canlanmaması, ticaretin doğmasına, manevi alanda da Türk dilinin içtimai hayatta tesirinin genişlemesine, folklor, edebiyat ve sanatın gelişmesine zemin yaratıldı.

²⁶² Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 303.

²⁶³ A. Zeki Velidi Togan, a. g. m, s. 101.

²⁶⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 304.

²⁶⁵ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 119.

²⁶⁶ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, İ. A, C. 10, İstanbul 1966, s. 397.

Selçukluların hâkimiyeti devrinde Azerbaycan'da görkemli şâirler, âlimler, sanatçılar himaye edilmiş, güzel mescitler, binalar, medeniyet abideleri yapılmıştır.²⁶⁷

Selçuklular zamanında ve daha sonraki hanedanlar döneminde İran âairleri himaye ve teşvik edilmiştir. XII. asır şâirlerinden iki kişi, Sultan Sencer'in meşhur kasidecisi Enverî ile, Kafkasya'nın Gence şehrinde yaşamış ve orada ölmüş olan mesnevisi Nizamî, bizzat İranlılar tarafından İranlıların en büyüklerinden kabul edilmektedirler.²⁶⁸

Azerbaycan'da ikta sistemi Sasanilerin ve Arapların hâkimiyeti döneminde mevcut olsa da Sultan Melikşah'ın devrinde daha da genişledi. Hâkim sülalenin bireyelerine ve büyük feodal beylere iktâ adı ile şehirler ve eyaletler bağışlanırdı. İktâ toprağında çalışan kentliler vergilerini iktanın sahibine verir ve onun talep ettiği ilave mükellefiyetleri de yerine getirirlerdi.²⁶⁹

Selçuklular birkaç milyon Türk nüfusunu Türkistan'dan İran ve Anadolu'ya, yanı sıra Güney Kafkasya, Irak, Suriye gibi ülkelere iskân edip Türk dünyasının coğrafyasını yeniden düzenlemek bakımından da Türk tarihinin dönüm noktalarından birini oluşturur. Özellikle Anadolu coğrafyasına geçmeleri ve burada daha sonra kurulacak olan devletlere zemin hazırlamış olmaları Türk ve dünya tarihi açısından oldukça önemlidir.²⁷⁰

M. E. Resulzade Azerbaycan'ın Muhammed Tapar'ın melikliğinde olduğunu yazdıktan sonra Gence'nin Selçuklu Emirliği'nin başkenti olduğunu yazmıştır. Ayrıca Gence'nin bu dönemde Doğu'nun en büyük merkezi olarak kabul edildiğini bildirir. Bunun yanı sıra İstahrî'nin rivayetini de aktarmaktadır. İstahrî, Gence'de o dönemde meydana gelen ve 300 bin kişinin öldüğü depreme tanıklık etmiştir. Mahmud İsmailov da İldenizliler konusunu anlatırken Gürcülerin 1139 yılında deprem nedeniyle yıkılmış bulunana Gence'ye saldırdığını yazar.

M. E. Resulzade Selçuklu emirliğinin dağılmasından sonra Azerbaycan'da egemenliğin Azeri Atabeyleri İldenizliler'e geçtiğini söyler. Hanedanın başındaki kişi olan Şemseddin İldeniz'in Azerbaycan'da iktidarı ele geçirip 1146 yılında

²⁶⁷ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 304.

²⁶⁸ W. Barthold, M. Fuad Köprülü, a. g. e, s. 56.

²⁶⁹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 305.

²⁷⁰ Yılmaz Öztuna, a. g. e, s. 475.

bağımsızlığını ilan ettiğini yazar. Resulzade daha sonra Azerbaycan'ın Şemseddin İldeniz zamanında ulaştığı sınırları yazar. Bu dönemde Azerbaycan egemenliğini Kafkasya ve İran Azerbaycan'ına kadar genişletmişti.

İldenizliler hanedanının kurucusu sayılan Şemseddin İldeniz hakkında bilgi vermek gerekirse; Azerbaycan atabeyi ve daha sonra Pehlivanlılar devletinin ilk hükümdarıdır. Selçuklular zamanında Arran, Şirvan ve çevre memleketlerin valiliğine tayin edilmiştir. Selçuklular fethettikleri yerlerde güvenebilecekleri önderler tarafından idare olunan bir orduya sahip olmak maksadıyla askeri bir ikta sistemi kurmuşlardı. Bu sistemin neticesi olarak, merkezi iktidarın gevşediği devirde, memleketin muhtelif kısımları, tarihte atabey adı ile anılan bazı valilerin eline geçti. Şemseddin İldeniz de bu özellikte bölge valilerinden biriydi.²⁷¹ 1148'de Azerbaycan valiliğine atanan Şemseddin İldeniz ve diğer Musul, El-Cezire, Kirman, Cibal gibi yerlerin valilerinin desteği sayesinde hilâfetin muhalefetine rağmen Selçuklu sultanları bu bölgelerde hüküm sürme imkânı bulmuşlardır.²⁷²

Aklı ve zekâsıyla dikkat çeken Şemseddin İldeniz Sultan II. Tuğrul'un sarayına kadar yükseldi. Sultana ve ailesine sadık kaldı, hızla rütbelere emirliğe kadar yükseldi. Sultan Tuğrul'dan sonra Sultan Mesud, Şemseddin İldeniz'i saraydan Mö'mine hatunla evlendirerek onu bu aileye daha da yakınlaştırdı. İldeniz'le Mö'mine hatunun izdivacından İldenizler devletinin gelecekteki büyük hükümdarı Muhammed Cahan Pehlivan ve Kızıl Arslan dünyaya geldi.²⁷³ Sultan Mesud 1136 yılında Arran'ı ikta olarak İldeniz'e bağışladı, onu Berde'ye gönderdi. İldeniz emirlerin psikolojilerini iyi analiz edebildiğinden onları kendi tarafına çekerek yavaş yavaş bütün Azerbaycan'a sahip oldu.²⁷⁴

XII. asrın ilk yıllarında ortaya çıkan şartlar neticesinde Şirvanşahlar devleti yeniden yapılandı ve faaliyetlerini devam ettirdi. Fakat Arran ve Azerbaycan'ın Kür'ün güneyinde kalan büyük bölümü Selçuklu sultanlarının hâkimiyetindeydi. Yakın Doğu'da meydana gelen siyasi gelişmeler zemininde XII. asrın başlarında

²⁷¹ Mirza Bala, “*İl-Deniz*”, İ. A, C. 5/2, İstanbul 1968, s. 61-62.

²⁷² Gülay Öğün Bezer, “*İldenizliler*”, T.D.V.İ.A, C. 22, İstanbul 2000, s. 82.

²⁷³ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 311.

²⁷⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 312.

Azerbaycan'da tarihi bir hadise meydana geldi.²⁷⁵ Bu hadise Selçuklu devletinin dağılmasından sonra Güney Azerbaycan, İran ve Nahçıvan bölgesini içine alan büyük İldenizliler-Atabeyler devletinin doğuşuydu.²⁷⁶

Şemseddin İldeniz'i Azerbaycan'ın en büyük gücü haline getiren bir dizi gelişme oldu. Bunlardan ilki Aran bölge valisinin karısı ve çocukları Gürcüler tarafından öldürülünce üzüntüsünden Erdebil'e gitmesi ve orada ölmesidir. Daha sonra bölgenin diğer güçlü valileri de çeşitli iç çekişmeler yüzünden ortadan kalkınca İldeniz bütün Azerbaycan'ın en güçlü emiri haline geldi. Ölümüne kadar Azerbaycan atabeyi olarak kaldı ve güçlenerek varlığını korudu, kendisinden sonra oğulları ve torunlarının yaşatacağı Azerbaycan atabeyleri devletinin kurucusu olma unvanını hep taşıdı.²⁷⁷

Araştırmacılar Azerbaycan İldenizliler devletinin ve onu idare eden sülalenin tarihini teşekkül (1136-1160), yükselme (1161- 1191), yıkılma (1191- 1225) olarak vermektedirler.

Selçuklu sultanları arasında devam eden mücadeleden istifade eden İldeniz Sultan Mesud'a tabi olmaktan çıkarak Irak sultanları ile mücadelesine devam etti. 20 bin süvarisiyle birlikte Hemedan'a gelerek atabeyi olduğu Arslan Şah'ı tahta oturttu.²⁷⁸

İldeniz'in nüfûzundan korkan halife Arslan şahın sultanlığını tasdik etmedi. İldeniz'e karşı kendine yakın olan emirlerle ittifaka girdi. Bundan haberdar olan İldeniz Hemedan yakınlarındaki savaşta onları mağlup etti. Rey vilâyetini ikta olarak oğlu Cihan Pehlevan'a verdi. Rey, Kum, Kazvin, Erdebil, Meraga ve Girman hâkimleri İldeniz'in vassallığını kabul etti. İldeniz'in nüfûzu sadece Azerbaycan'da değil, Selçuklu sultanlarının egemen olduğu her yerde yükseldi. Ziya Bünyadov şöyle yazar: “ *Atabey İldeniz asıl hükümdar idi. Emirleri o verir, ikta topraklarını o paylaştırır, devlet hazinesine o nezaret ederdi. Sultan Arslan Şah'ın ancak adı hükümdar idi* “. ²⁷⁹

İldeniz'in dış siyasetinde Gürcü hâkimleriyle kanlı mücadeleler mevcuttur. Her iki ülkenin hâkimi de defalarca birbirinin topraklarına saldırmış, on binlerce kişiyi kılıçtan geçirmiş, esir götürmüş, şehirleri talan etmişler ve yüklü miktarda servet ele

²⁷⁵ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 311.

²⁷⁶ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 119.

²⁷⁷ Hüseyin Kayhan, “*Azerbaycan Atabegleri*”, Türkler, C. 4, Ankara 2002, s. 871.

²⁷⁸ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 312.

²⁷⁹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 313.

geçirmişlerdir. Gürcü birliklerinin 1161’de Gence ve Debil şehirlerine saldırıları hakkında İbnü’l-Esir şu tasviri yapmıştır: ‘‘

Gürcüler 30 bin kişiye yakın ordusuyla Gence ve Debil şehirlerine sokulup orayı talan etti. Ahaliden on bin nefer öldürdüler, kadınları cariyeliğe götürdüler. Kadınları soydular ve onları çıplak ve yalın ayak götürdüler ‘‘.²⁸⁰

Gürcistan’a yapılan bir sefer dönüşünde 1175 yılında Şemseddin İldeniz Nahçıvan’da vefat etti. Kısa bir süre sonra da Sultan Arslan Şah vefat etti. Sultanlık tahtına Arslan Şah’ın 7 yaşındaki oğlu III. Tuğrul geçti. İldeniz’in büyük oğlu Muhammed Cihan Pehlivan Sultan Tuğrul’un atabeyi tayin edildi. Hâkimiyetinin ilk yıllarında Gürcistan ile muharebeler devam etmiş ancak bu hâkimiyetin daha da güçlenmesine engel olamamıştı.²⁸¹

M. E. Resulzade de Cihan Pehlivan döneminin önemini vurgulamıştır. Şemseddin İldeniz’in oğlu Cihan Pehlivan’ın büyük bir azim ve güçle babasının işinin tamamlayarak Azerbaycan Atabeyliğinin sınırlarını oldukça genişlettiğini ve yeni devletin egemenliğini artırarak gerekli nüfuzu sağladığını yazar. Daha sonra Muhammed Pehlivan’ın kişisel özellikleriyle adının arasındaki ilişkiye değinir. ‘‘Pehlivan’’ kelimesinin anlamını açıklar, Muhammed Pehlivan’ın ‘‘yiğit, kahraman’’ anlamına gelen ‘‘Pehlivan’’ lakabıyla anıldığını ve onun etkisiyle hanedanlığın daha çok ‘‘Pehlivanlar’’ olarak anıldığını söyler. Resulzade kendisi de hanedanlıktan ‘‘pehlivaniler’’ olarak bahsetmiştir.

M. E. Resulzade Pehlivaniler hanedanlığının egemenlik sahasını açıklamıştır. Pehlivanilerin Azerbaycan ve Arran dışında Şirvan, Ermeni, Pers İran’ı, İsfahan ve Rey şehirlerinin de hâkimi olduklarını söylemiştir.

Atabey Cihan Pehlivan’ın hâkimiyeti devrinde İldenizliler devletinin toprakları daha da genişledi. Devlet iktisadi ve siyasi bakımdan daha da güçlendi. İldeniz Selçuklu sultanları tarafından paylaştırılmış olan ikta topraklarını kendi taraftarları arasında

²⁸⁰ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 313.

²⁸¹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 314.

yeniden bölüştürerek siyasi dayanaklarını güçlendirdi ve onlara 50 bin kişilik bir süvari ordusu yarattı. Böylece Azerbaycan Atabeyleri Orta ve Yakın Doğu'nun en nüfuzlu devleti haline geldi. Ermenistan'ın doğusu, Şirvan, Ahlat, Diyarbakır, Fars ve diğer eyaletlerin hakimleri İldenizlerin vassali oldular. Cihan Pehlivan'ın nüfuzu sayesinde halife onların iç işlerine karışmadı. Cihan Pehlivan diplomatik maharetini, tecrübesini ve teşkilatçılık kabiliyetini merkezi hâkimiyetini güçlendirilmesi için kullandı. Onun iradesine tabi olmak istemeyen emirleri cezalandırdı ve kendisine yakın adamlarla devleti yönetti, onları önemli mevkilere getirdi.²⁸²

Dış siyaset sahasında Mısır ve Suriye hâkimi Selahaddin Yusuf'la ilişkiler iyice gerginleşti ve savaş arifesine gelindi. Cihan Pehlivan Kızıl Arslan'ı bir orduyla Musul'a gönderip kendisi de Ahlat'a geldi. Pehlivan Selçuklu hâkimiyeti altında bulunan el-Cezire, Musul ve Doğu Anadolu bölgelerinde nüfuz mücadelesine girişen Harizmşah Alâeddin Tekiş ile kurduğu dostluğu devam ettirmeye önem verdi.²⁸³ Ahlat seferi onun son zaferi oldu ve geri dönünce 1186'da vefat etti.

Cihan Pehlivan öldükten sonra hâkimiyet meselesi ciddi münakaşalara sebep oldu. Çekişmeler neticesinde Atabey Kızıl Arslan hâkimiyeti ele aldı. Cihan Pehlivan'ın dul eşi İnanç Hatun III. Toğrul'la birleşip nüfuzlu emirleri parayla ele alarak Kızıl Arslan'a karşı mücadele etti.²⁸⁴ Kendilerinin yönetim dışına itilmelerini hazmedemeyen İnanç Hatun'un çocukları ve Kızıl Arslan'ı sevmeyen emirler birleşip isyan ettiler. Bunlara Tuğrul'un da katılması Tuğrul'un bu kadar büyük bir isyancı gruba tek başına karşı koyamamasına sebep oldu ve Azerbaycan'a çekilmek zorunda kaldı. Kaybettiği iktidarı tekrar kurmak isteyen Kızıl Arslan Abbasi halifesi Nasr Lidinillah ile ittifak kurarak, ondan para ve asker yardımı aldı. Birkaç yıl süren ve tarafların tam olarak başarı sağlayamadığı savaşlarda sonra Tuğrul'u yakalatarak hükümdarlığını tekrar ilan etti.²⁸⁵

Merkezi otoriteyi güçlendirdikten sonra Atabey Kızıl Arslan dış faaliyetlerine devam etti. Önce Van ve Bitlis'i ele geçirdi sonra da sorun yaratan emirler, vassaller ve

²⁸² Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 314.

²⁸³ Gülay Öğün Bezer, a. g. m, s. 82.

²⁸⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 315.

²⁸⁵ Hüseyin Kayhan, a. g. m, s. 874.

Toğrul'un Azerbaycan'daki taraftarlarına gözdağı vermek için ordusuyla yola çıktı. Gence yakınlarında büyük şair Nizamî Gencevî'yi görüşlerini almak için huzuruna davet etti. Nizamî Gencevî yeni yazıp tamamladığı “*Hüsrev ile Şirin*” şiirini ona okudu. Kızıl Arslan Gence yakınlarındaki Hemdünya şehrini şâire bağışladı. Fakat şâir kentten vergi toplamaktan imtina etti. Kent çok eski ve zengindi. Nizamî kent hakkında yazdığı şiirde şöyle demiştir:

Kend ne kend, andırır dar bir küreni
Yarımca ağaçtır uzununu, eni,
Gelirinden artıq onun herci var,
*Yarılığa eker onu abhazlar*²⁸⁶

Bu dönemin ünlü şairi Nizamî Gencevî ile ilgili de kısa bir bilgi vermek gerekirse; Asıl adı İlyas olan Nizamî Gence'nin mahallelerinden birinde doğdu. Bu dönemde Gence nüfusunun büyük bölümünü İranlılar oluşturmaktaydı. Saray şâiri olmayan Nizamî ile ilgili bilgiye az da olsa tezkirelerden ulaşılabilmektedir. En ünlü eserleri, “*Hüsrev ve Şirin*”, “*Leyla ile Mecnun*”, “*İskendername*”, “*Yedi Güzeller*” dır. Nizamî'yi dünya, İran şâiri olarak tanımaktadır. Nizamî adı bugün de Azerbaycan'ın birçok yerinde yaşamaktadır. Bakû'de müze, metro istasyonu ve parklar, yine Gence'de Nizamî adına bir anıt mevcuttur.²⁸⁷

Kızıl Arslan Şirvan'a hücum ederek Şirvanşah Ahsitan'ı Şemahı'dan Bakû'ye göçmeye mecbur bıraktı. Sonra Gürcistan'a sefer düzenledi, birçok ganimet ele geçirip Hemedan'a döndü. Kızıl Arslan'ın eşi İnanç Hatun ve çevresindekilerin Kızıl Arslan'a karşı faaliyetleri vardı. Kızıl Arslan 1191 yılında yatağında ölü bulundu.²⁸⁸ Kızıl Arslan siyasi rakip olarak gördüğü Tuğrul'la mücadele ederken Türk düşmanı politika izleyen Halife Nasır'ın yıkıcı tavsiyelerine uymaktan öteye gidememiş ve bölgedeki Türk varlığına büyük zarar vermişti.²⁸⁹

Atabey Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra Cihan Pehlevan'ın kadınları ve oğulları arasındaki hâkimiyeti mücadelesi yeniden keskinleşti. Halife'nin ve Harzemşah Tekiş'in bu mücadeleye iştiraki siyasi vaziyeti daha da kötüleştirdi. İldenizler'in

²⁸⁶ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 316.

²⁸⁷ <http://en.academic.ru/dic.nsf/enwiki/11816444#Life>. 14. 04. 2012.

²⁸⁸ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 316.

²⁸⁹ Hüseyin Kayhan, a. g. m, s. 874.

yarattığı merkezi hâkimiyet parçalandı. Irak, Rey, Musul ve İsfahan onlara bağımlılıktan feragat ettiler. İldenizlilerin elinde yalnız Azerbaycan toprakları kaldı. Kızıl Arslan'ın kadınlarından Kuteybe Hatun öldürülmüş olan Kızıl Arslan'ın parmağından sultanlık yüzüğünü çıkararak oğlu Ebu Bekir'in parmağına taktı. Emirler onun namzetliğini destekledi. Böylece Ebu Bekir Azerbaycan hâkimi oldu. Hemedan ve komşu eyaletleri İnanç Hatun'un oğulları Kutluk İnanç ve Emir Emiran Ömer ele geçirdi. Rey şehri ise İnanç Hatun'un kendi elinde kaldı. Kardeşler arasındaki mücadele devam etmekteydi. Ebu Bekir 1192'de Tebriz yakınlarında kardeşlerini mağlubiyete uğrattı. Kutluk İnanç Harzemşah Tekiş'in yanına, Emir Emiran Ömer ise Şirvanşah Ahsitan'ın yanına kaçtı.²⁹⁰

Zayıf iradeli Ebu Bekir seleflerinin ananelerini yaşatamadı. Yirmi yıllık hâkimiyetinde temsil ettiği sülalenin nüfuzunu zayıflattı, devletin dağılmasına engel olamadı. Onun zamanında hazineye gelen umumi gelir hayli azalmış ve devletin ekonomisi sarsılmıştı. Ebu Bekir'in ölümünden sonra hâkimiyete kardeşi Atabey Özbek geçti. Onun hâkimiyetinde Azerbaycan Atabeyler devleti daha da zayıfladı. Atabey Özbek hâkimiyetinin ilk zamanlarında Gürcü çarı Tamar'ın ve Harzemşah Muhammed'in hücumlarına maruz kaldı. Hatta o noktaya vardı ki Harzemşahlara bağımlılığı kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Atabeylerin bütün hazinesi Harzemşahların eline geçti, Azerbaycan şehirlerine kendi askeri birliklerini yerleştirdiler. Moğol istilâsı zamanında Özbek ülkesinin müdafaasını teşkil edemedi. İlk Moğol hücumları esnasında Harzemşah'ın oğulları Gıyaseddin ve Celaleddin Azerbaycan'a asker konuşlandırdı. Celaleddin Tebriz'i aldığı anda, Atabey Özbek önce Gence'ye oradan da Elince kalesine kaçtı ve orada öldü. Böylece İldenizler sülalesinin tarihi sonlanmış oluyordu.²⁹¹

Ortaçağdaki Şirvanşahlar ve diğer feodal devletler gibi Azerbaycan Atabeyler devletinde de hâkimiyet irsi bir karakter taşımaktaydı. Devleti İldenizliler neslinden olan hükümdarlar idare etmiştir. Şemseddin İldeniz anlı şanlı bir aileden çıkmasa da, onun varisleri bu imtiyaza sahipti. Atabeylerin hâkimiyeti sadece Azerbaycan'la sınırlı kalmadı. Atabeyi oldukları Selçuklu devletinin İran, Irak ve Yakın Doğu'daki büyük bir

²⁹⁰ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 316.

²⁹¹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 317.

araziye hâkimdiler. Sultanların hâkimiyeti formal bir karakter taşımaktaydı. Ordu, hazine ve asıl devlet organlarını idare edenler atabeyler müstakil bir siyaset izlemekte, fermanlar vermekte ve iktalar dağıtmaktaydılar. İldenizler devletinin idaresinde ikinci kişi vezirdi. Divan memurlarının başı olan vezir memurları vazifeye tayin eder ve devletin bütün maliye işlerine, maaşa, tekaüde, vergi sistemine ve hazineye de o nezaret ederdi.²⁹²

Gürcü saldırılarına karşı Müslümanların müdafaasını üstlenmiş olan İldenizliler iktisadi, sosyal, medeni gelişimde de önemli rol oynadılar. Âlim, edip ve şâirleri korumuşlardır. Nahçıvan, Tebriz, Hemedan gibi şehirlere mimari eserler kazandırarak buralarını birer ilim ve kültür merkezi haline getirmişlerdir.²⁹³

XII. asırda Azerbaycan'da müstakil feodal devletlerin doğması ve bir asırdan fazla faaliyet göstermesi müspet bir olaydır. Ancak Azerbaycan'daki feodal devletlerin arasında sabit iktisadi ve siyasi münasebetlerin olmaması, düşmanlığın devam etmesi ülkenin umumi müdafaa potansiyelini zayıflatmakta ve yabancı hücumların işini kolaylaştırmaktaydı. XIII. yüzyılın başlarında Moğolların ve Harzemşahların Azerbaycan'a hücumları böyle bir zamana tesadüf etmekteydi.²⁹⁴

M. E. Resulzade Pehlivaniler'in hâkimiyetinin Azerbaycan'da 1226 yılında sona erdiğini, bu hanedanlık zamanında beş hükümdarın başa geldiğini ve hanedanlığın ikinci başkentinin Tebriz olduğunu söyledikten sonra kronolojik sıralamaya bir ara vermek istediğini söyler. Azerbaycan'da İldenizlilerden sonra hâkim olan devleti anlatmadan Arap yönetimi zamanına dönerek bölgede önemli bir faaliyet sahası olan Şirvanşahlar devletini anlatmaya başlar.

Resulzade VIII. yüzyıldan itibaren Kuzey Azerbaycan bölgesinin daha Sasaniler zamanından başlayarak, sonra da Araplar zamanında farklı bir politik statüde olduğunu yazar. Şirvanşahların “Şirvan” ünvanı taşıyan kişilerce yönetildiğini belirtir. Ayrıca Arapların Şirvanşahların bu yönetim tarzına hiç dokunmadıklarını yazmıştır. Arapların Şirvan yönetimine “Şirvanşah Mezidiler” hanedanını kuran Arap emiri Yezid İbni

²⁹² Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 318.

²⁹³ Gülay Öğün Bezer, a. g. m, s. 84.

²⁹⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 319.

Mezid'i atadıklarını belirtmiştir. Resulzade Mezidiler hanedanının Şeybaniler olarak da anıldığını ve Şeybaniler hanedanlığına XI. yüzyılın ortalarında Selçuklu egemenliğinin son verdiğini kaydeder. Bu olaydan kısa bir süre sonra 1155-1382 arasında faaliyet gösteren Şirvan'da yeni bir hanedanlığın, Kısranilerin ortaya çıktığını yazar. Onların yerini de üçüncü Müslüman hanedanlık olarak ortaya çıkan ve Safeviler tarafından ortadan kaldırılan Derbedilerin aldığını belirtir.

Böylece M. E. Resulzade Mezidiler, Kesraniler ve Derbediler olmak üzere üç hanedanlık ismi vererek Şirvan tarihini üç devire ayırmış olmaktadır. Bu birçok tarihçinin de kabul ettiği ortak bir görüştür.

M. E. Resulzade Şirvanşah devletinin zaman zaman güçlü yağmacılar tarafından gerçekleştirilen baskılara maruz kaldığını ve bazen de Şirvan'ın komşularına bağımlı hale geldiğini yazmıştır. Ayrıca Şirvanşahların Azerbaycan atabeyliği devletinin de vassali durumda olduğunu belirtmiştir. Şirvanşahların en parlak döneminin de XII. yüzyılda Kesraniler ve daha sonra XIV. yüzyılda Derbediler hanedanlıkları dönemleri olarak kabul edildiğini belirtmiştir. Burada Şirvanşahların bir başarısını da dile getirir. 1175 yılında Şirvanşah Ahsitan zamanında Bakû limanında 70 gemiden oluşan Rus çıkarma donanmasını bozguna uğratarak Şirvan ve Derbent şehirlerini düşmandan kurtardığını yazmıştır.

Şirvanşahlar, Kafkasya'nın batı kıyıları üzerine hüküm süren bir Türkleşmiş İranlı hanedandı.²⁹⁵ Kuzey Batı Azerbaycan'da Şirvan mıntıkasında yani Bakû, Şabran, Şemahî şehirlerini içine alan bölgede hâkimiyet sürmekteydiler. “Şirvanşah” adlı bu hâkimler Azerbaycan'ın yerli hâkimleri arasında sayılmaktaydılar. Bunlar VIII.-XVI. yüzyıllarda burada bu sıfatla yaşamaya başladılar.²⁹⁶ Arapların bölgeye gelişinden çok evvel ve onların geldiği zaman Şirvanşah lakabını taşıyan hükümdarların bölgeyi idare ettikleri görülmüştür.²⁹⁷

Ortaçağ kaynakları Şirvan eyaletinin güzel iklimi, zengin serveti, elverişli

²⁹⁵ Nisar Ahmet Asrar, “*Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin Dini Siyaseti ve İslâm âlemi (1520-1566)*”, İstanbul 1971, s. 169.

²⁹⁶ Tuncay Göynü, “*Azerbaycan'da Şirvanşahların Hâkimiyeti Devresi*”, İstanbul 1966, s. 170.

²⁹⁷ Zeyneloğlu Cihangir, a. g. e, s. 43.

coğrafi stratejik mevki hakkında geniş bilgiler vermektedir. Şirvan arazisi eskiden beri tarım ve hayvancılığa elverişliydi. Kuzey ülkelerine giden yolun üzerinde bulunduğundan kuzey ve güney ülkeleri arasında bir vasıta teşkil ederdi. Bu bölge askeri bakımdan da güvenliydi. Şirvan toprakları ölüm ve dehşet getiren yabancı güçlerin saldırılarına da nispeten az maruz kaldı. Bu, komşu ülkelerle karşılaştırıldığında ticaret ve üretimin burada daha canlı kalmasına sebep oldu.²⁹⁸

Mezidiler, Kisraniler ve Derbendiler hanedanlıklarına kadar da buralarda Şirvanşah idaresi mevcuttu. Birinci Mesuci hanedanı olarak adlandırılan bu erken döneme ait altı Şirvanşah adına ulaşılmaktadır. Araplardan evvel kurulmuş olan bu hanedanlığın üyeleri şunlardır: Şirvanşah, Şehriyar, Filanşah, Haşim, Ali ve Mehmet.²⁹⁹

Bu bahsi geçen Şirvanşahlar kısa bir zaman içinde sınırlarını tevsi ederek kalesini de bu sırada, 532-579 yılları arasında zapt etmişlerdir. Eskiden Şirvanşahlar kendi istiklâllerini silah zoruyla müdafaa ederlerdi. Sasaniler zamanında bu uygulama değişti, Şirvanşahlar onları siyaseten elde ederek, istiklâllerini barış yoluyla kurtarmışlardır.³⁰⁰

Sasani yönetimi zamanında Sasanilerden Kubat ve Nuşirvan Derbent istikameti ile oldukça uğraşmış, İran'ın içlerinden birtakım kabileleri burada iskân etmişti. Sasaniler Derbent istihkâmlarını tahkim ettikten sonra ayrıca bazı yeni kaleler de inşa etmişlerdir.³⁰¹

Şirvanşahların başkenti Derbent liman şehriydi.³⁰² Seddi İskender veya Dağbarusu olarak bilinen Derbent kalesi yıllarca kanlı mücadelelere sahne olmuştur. Arapların bölgeyi fethinden sonra Hazarlarla Arapların bölgedeki mücadeleleri artmıştır. Bu sırada burası Arap kuvvetlerinin merkezi, adeta bir ordu karargâhı halini aldığı için, Derbent geçici olarak Şirvan'dan ayrılarak Arap kumandanları tarafından idare edilmeye başlandı. Şirvanşahlar Araplara belli miktar buğday ve savaş zamanı

---

²⁹⁸ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 285.

²⁹⁹ Zeyneloğlu Cihangir, a. g. e, s. 44.

³⁰⁰ Zeyneloğlu Cihangir, a. g. e, s. 48.

³⁰¹ Zeyneloğlu Cihangir, a. g. e, s. 58.

³⁰² Nisar Ahmed Asrar, a. g. e, s. 169.

askeri birlik gönderme şartıyla müstakilliklerini korumuşlardır.³⁰³

Doğu ve Doğu medeniyetini kuzeydeki barbarlardan kurtarmak için tarihin her devrinde Derbent boğazını kapatma mecburiyeti vardı. Türkler, Araplar, Bizanslılar ve en son olarak da Ruslar doğuya açılan kapı olarak Derbent'i görmüşlerdir. Ruslar doğuya ancak Derbent yoluyla saldırmışlardır. Kara kuvvetlerini kullanan bütün orduların vazgeçilmez yolu bu Derbent geçididir.³⁰⁴

X.-XI. yüzyıllar da Mezidiler hâkimiyeti yılları olarak geçer. Bu devirde Şirvan topraklarının sınırları bazı yıllarda Berde, Beylegan ve Aras nehrine kadar uzanmaktaydı. Şirvan'da Arap hilâfeti zamanında valilik yapmış olan bu aile daha sonraları Arapların gücünün zayıflamasıyla müstakilliklerini kazandılar ve kendilerini şirvanşah ilan ettiler.³⁰⁵

Bu hanedanın kurucusu Şirvanşahların yanında bulunan Arap emirlerinden Yezit İbni Mezit Elşeybanı'ydı. Berde'ye vali tayin edilen Elşeybani Şirvanşahların dâhili işlerine karışmamakta yalnız halifenin elçisi göreviyle burada bulunmaktaydı. Zamanla burada Türkleşen bu hanedan Arapların zayıflaması neticesinde kendi istiklâllerini ilan ettiler. Bu hanedan yüz yıldan fazla yaşamıştır. Bu dönemin en önemli olaylarından biri Berde'ye yapılan Rus baskınlarıdır. Eski dönemde Rusların iki akınları meşhurdur. Birincisi 913'te, ikincisi de 943'te vuku bulmuştur. Rusların Berde şehrini harap etmesiyle başkent Şemahı'ya taşınır. Rus tacirlerinin yerli halka Hazar denizi yoluyla saldırıp mallarını gasp etmesi olayıyla ilgili Gence şairi Nizamî de çeşitli tasvirler yapmıştır.³⁰⁶

Mezyedilerden sonra hâkimiyet Kesranilere geçmiştir. Bu hanedanın kurucusu Abul-Muzaffer Menuçehr İbni Kesran adlı birisi zannedilmektedir. Bu hanedanın hâkimiyeti 300 yıl sürmüştür. Bu dönemde bu bölgede var olan "Rus" ve "Hazar" tehlikesinin yanı sıra Selçuklu ve Harezmi, ayrıca Gürcü tehlikesi gibi tehlikeler baş gösterdi. Kesraniler edip ve şâirleri kollayarak Şemahı şehrini adeta bir ilim irfan

³⁰³ Zeyneloğlu Cihangir, a. g. e, s. 51.

³⁰⁴ Zeyneloğlu Cihangir, a. g. e, s. 59.

³⁰⁵ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 110.

³⁰⁶ Zeyneloğlu Cihangir, a. g. e, s. 74.

merkezine dönüştürmüşlerdi.³⁰⁷

Bu hanedanlar üçlemesinin sonuncusu da Derbendiler hanedanıdır. Kesraniler hanedanı ortadan kalkınca halk yeni bir şirvanşah seçmek için toplanır ve namusluluğuyla tanınan şeyh İbrahim yeni şirvanşah seçilir. Bu dönemin en önemli olayı Timur'un tüm doğuyu etkileyen akınlarıdır. Timur etrafı yağmayarak Vadi-i Nurvan ve Derbent şehirlerine girmiştir.³⁰⁸ Bu tehlikeden savaşıarak kurtulamayacağını bilen Şirvanşah Timur'un huzuruna çıkarak ona hediyeler vermişti. Hutbe ve sikkenin de Timur Şah'ın adına basılmasına karar verilmişti. Timur Şirvanşah'ı çok sevmiş ve kimseye nasip olmayan hediyeler vererek ülkesine yollamış, Şirvanşahlar da eskisi gibi müstakil bir devlet olabilme şansına sahip olmuştu. Şeyh Cüneyd'in bu bölgede devlet kurmak için girişimleri ve Şeyh Haydar'ın isyanı yine bu dönemin önemli siyasi hadiselerindendir.³⁰⁹

Şirvanşahlar önce Abbasilere, daha sonra Selçuklulara, sonra sıra ile Moğol İmparatorluğu'na, Altın Orda Devleti'ne, Timur ve haleflerine, Karakoyunlu, Akkoyunlu devletlerine tabi oldular. Şirvan ahalisi sünniydi. Bu sebeple şiî olan İran ahalisine karşı daima Osmanlı devletini tuttular. Nihayet Safevi devletinin güçlenmesi ve Şirvan'a hücumu ile bu devletin toprakları arasına katıldılar. Safevilerden kaçan Şirvan asilleri Osmanlı devletine sığındı ve burada büyük hüsnü kabul gördü. Daha sonraları Şirvan arazisinde Şirvan hanlıkları adı altında küçük şehir hanlıkları vücuda geldi.³¹⁰

1192 yılında Şirvan'da bir deprem felaketi yaşandı. Güçlü zelzele neticesinde Şamahı'da güzel binalar, saraylar, mescidler, medeniyet abideleri yerle bir oldu. Şahın ikametgâhı Bakû'ye taşındı. Şehrin etrafına iki kat taş duvar örüldü. Azametli " Kız Kulesi " dikildi.³¹¹

M. E. Resulzade XII. yüzyıl Azerbaycan tarihinde kendini çok renkli bir şekilde

³⁰⁷ Zeyneloğlu Cihangir, a. g. e, s. 110.

³⁰⁸ Mehmet İnce, "Tarihçi Ali'ye göre Akkoyunlular, Karakoyunlular, Dulkadiroğulları, Buhara, Semerkant ve Şirvan'ın Siyasi Tarihleri", İstanbul 1967, s. 40.

³⁰⁹ Zeyneloğlu Cihangir, a. g. e, s. 132.

³¹⁰ Tuncay Göynü, a. g. e, s. 170.

³¹¹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 310.

gösterdiğini, İldenizliler ve Şirvan saraylarında edebiyat ve bilim temsilcilerinin yüksek bir şekilde himaye edildiğini yazar. Ayrıca şâir Nizâmî'den bahsederek, onun eserlerinde Azerbaycan beylerini anlattığını, Şirvanşah Ahsitan³¹² zamanında onun sarayında, Gazneli Sultan Mahmud'un sarayıyla bir kıyaslama yapılarak şâir ve ediplerin korunup vesayet altına alındığından bahseder. Çagani'nin Ahsitan'ın Ruslarla yaptığı meydan muharebesini anlatıp tasvir ettiği "Ataların zaferi" adlı bir eser yazdığını söyler.

M. E. Resulzade burada ara verdiği kronolojik anlatımına geri dönerek Atabeyler devletinin son Pehlevi Özbek'in yönetimi esnasında, onun politik çağdaşı Celalettin Harezmî'nin fethiyle son bulduğunu yazar. 1231 yılında Özbek'e karşı kanlı bir ayaklanmanın çıktığını ve daha sonra bu ayaklanmanın bastırıldığını yazar.

Harzemşahlar bir Türk imparatorluk hanedanıdır. Harezm bölgesi Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan zamanında Selçukluların hâkimiyeti altına girmiştir. Sultan Alp Arslan 1065'te Mankışlak seferinde Harezmî zapt ederek buranın idaresini oğlu Ayaz'a bırakmıştır.³¹³ Moğol istilâsı sebebiyle varlıklarını sürdürememişlerdir. Harezm Ceyhun nehrinin döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafına uzanan arazinin adıdır.³¹⁴ Hanedan Oğuzların Beğdilli boyundandır. Devletin sınırları bugünkü batı Türkistan, İran, Afganistan, Umman ve Azerbaycan'ı içine aldığı görülür. Irak'ta Abbasi halifesini nüfuzu altına almıştır. Harzemşahlar Sünnî-Hanefî'dir. Bir Selçuklu atabeyi hanedanı olarak teşekkül edilmiş sonunda Selçukluların yerine meşru bir Türk büyük hakanlık hanedanı şeklinde gelişmiştir. Zirvedeyken Cengiz istilâsı ile dağılmıştır.³¹⁵

M. E. Resulzade daha sonra Moğolların Azerbaycan'ı istilâsını yazar. Moğol istilâsıyla Azerbaycan'ın adeta ıssız bir çöl haline geldiğini, şehirlerin yakılıp yıkıldığını ve bir daha eski ihtişamlarına kavuşamadıklarını yazar. Bu şehirler arasında 1235 yılında istilâya uğrayan Gence, 1239 yılında da Derbent şehirleri vardır.

Moğollar Ortaçağ dünya tarihinde önemli bir rol oynamışlar ve özellikle İslâm

---

³¹² Şirvan'ın güçlü hâkimlerinden biridir. 37 yıllık hüküm sürmüştür. Gürcülerle ve Ruslarla mücadele etti. Onun zamanında ülkede sükûnet hâkimdi. Bakû, Abşeron, Şemahı, Şabran ve Şirvan'da kale, güzel saraylar, mescitler ve medeniyet abideleri yaptırdı.

³¹³ Abdülkerim Özaydın, "Harzemşahlar Devleti", Türkler, C. 4, Ankara 2002, s. 883.

³¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Harzemşahlar Devleti Tarihi", Ankara 1992, s. 30.

³¹⁵ Yılmaz Öztuna, a. g. e, s. 515.

dünyasında geniş tahribat yapmışlardır. VI. yüzyılın ortalarından itibaren önce Göktürk sonra da Uygur hâkimiyetine giren Moğollar bu dönemde Türk kültürü ve devlet geleneklerinden önemli ölçüde etkilenmişlerdir.³¹⁶ Türkler ve Moğollar bin yıldan daha fazla ortak yaşam sürdü. Yaşam tarzları aynıydı. Bozkırlarda yaşayan çoğunluk için göçebe çobanlık ağırlıklı uğraşlarıydı.³¹⁷

X.-XII. yüzyıllarda Moğol asıllı kabileler tarafından Kuzey Çin ile Orta Asya'da Cur-cen, Kitan ve Karahitaylar gibi devletler kurulmakla birlikte Moğolların dünya tarihinde önemli rol oynaması, ancak XIII. yüzyılın başlarında Timuçin'in kurduğu Moğol İmparatorluğu ile olmuştur. Timuçin uzun mücadelelerden sonra Moğol aşiretlerini tek bir devlet çatısı altında toplamayı başardı ve 1206'da Cengiz Han ünvanını aldı.³¹⁸

Kırgız, Merkit, Nayman, Uygur, Karahitayları egemenliği altına aldı. Karahitay topraklarını ele geçirmeleri Moğolları Harzemşahlarla komşu yaptı. Önce Harzemşahlardan Alâeddin Muhammed b. Tekiş daha sonra oğlu Celaleddin Harzemşah Moğollara karşı mücadele ettiyse de başarı sağlayamadılar. Celaleddin Harzemşah on yıl boyunca Kuzey Hindistan, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'da başarılı bir şekilde mücadele verdiyse de çabaları Moğolları durdurmaya yetmedi. 1220-1221 yıllarında Horasan üzerinden Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a giren Moğol birlikleri Kafkaslar'dan Karadeniz'in güneyine geçtikleri zaman arkalarında virane halde bir ülke bıraktılar. Bu harekâtı 1224 yılındaki yağma ve tahribat amaçlı başka seferler takip etti. Cengiz Han'ın halefi Ögeday zamanında İran ve Azerbaycan'da Moğol hâkimiyeti iyice güçlendi.³¹⁹

XIII. yüzyılın ortalarında Moğol İmparatorluğu tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar büyümüştü. Belli bölgelere ayrılan devlette Hülagü Han'a da İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'nun idaresi verilmişti.

M. E. Resulzade Azerbaycan'ın Moğol istilâsına uğrayan sıradan yerlerden biri olarak kalmadığını, Moğolların kendi iç çekişmelerinin de meydana geldiği bir yer olduğunu yazmıştır. Toktamış Han'la Berke Han arasındaki kanlı taht mücadelesinin de

³¹⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", T.D.V.İ.A, C. 30, İstanbul 2005, s. 225.

³¹⁷ Jean Paul Roux, "Moğol İmparatorluğu Tarihi", İstanbul 2011.

³¹⁸ Osman Gazi Özgüdenli, a. g. m, s. 225.

³¹⁹ Osman Gazi Özgüdenli, a. g. m, s. 225.

burada meydana geldiğini yazmıştır. Ayrıca bu dönemde bölgede İsmailîlerin faaliyetlerinin de varlığını yazmıştır.

Ülkenin kargaşa içinde olduğu bu zamanda düzenli bir süvari birliğinin başında olan Cengiz Han'ın torunu Hülagü'nün ortaya çıktığını, 1253 yılında dağılmış halde bulunan bölgesel yönetimleri ortadan kaldırdığını, İsmailîlerin terör kalelerini zapt ettiğini ve 1258 yılında Bağdat'ı zapt ederek son Abbasi halifesi Mutasım'ın başını kestiğini anlatmıştır. İran Azerbaycan'ının Meraga şehrinin Budist Hülagülerin ilk başkenti olduğunu kaydetmiştir.

Resulzade, daha sonra İran Moğollarının dinleri hakkında kısa bilgi vermiştir. İran Moğollarında Budizmin nominal bir karakter taşıdığını vurgulamıştır. Ayrıca Hristiyan misyonerlerin Moğol sarayını etkilemeye çalıştıklarını ancak başarılı olamadıklarını yazar. Bu doğrultuda Meraga'da kiliseler inşa edildiğini, ancak bu kendi dinini benimsetme savaşından Müslümanların galip geldiğini ve Gazan Mahmud Han zamanında İslâmiyet'i kabul ettiklerini ve başkenti Tebriz'e taşıdıklarını belirtmiştir.

M. E. Resulzade İlhanlı egemenliğinin Şirvan da dâhil olmak üzere bütün Azerbaycan'a yayıldığını, Gence'nin bu dönemde bütün Arran'ın merkezi durumunda olduğunu yazmıştır. Bu dönemde Azerbaycan ve Doğu Kafkasya'nın önemli bir politik merkez olarak ekonomik ilerleme sağladığını, Mugan bozkırlarında sulama kanallarının olduğunu, Kür ve Aras arasındaki arazinin de çok canlı bir yeşil alan olduğunu yazmıştır. Daha sonra Tebriz'in durumunda bahseder. Tebriz İlhanlılar idaresinde bayındır ve büyük bir şehir karakterine bürünmüştür. Gazan Mahmud Han zamanındaki mimari kalıntılar sanatsal Tebriz'i en iyi şekilde yansıtmaktadır.

Hülagü'nün 1255 yılında Ceyhun'u geçip Horasan'a girmesiyle Yakın Doğu'da Moğol hâkimiyetinin ikinci devresi başladı.³²⁰ Hülagü Haşhaşiler üzerine bir sefer düzenledi. Moğolların askeri kuvvetinin ağır bastığını gören şeyh teslim oldu, hala mukavemet etmekte olan iki kalenin de silahlarını bırakmalarını emrettiyse de müridler onu dinlemedi. Bu kaleler yapılan savaşlar sonucunda düştü ve baş kale olan Alamut kalesi aç bırakılmak suretiyle teslim olmaya mecbur kaldı. Bununla birlikte haşhaşilik hareketi tamamıyla yok edilmiş olmasa da Ön Asya için gerçekten bir kurtuluş manasını

---

³²⁰ Osman Gazi Özgüdenli, a. g.m, s. 226.

taşıymaktaydı.³²¹

Hülagü kendisiyle birlikte iki yüz bin Türk ailesini getirip muhtelif yerlere yerleştirdi. İran'da hâkimiyeti ele alarak saltanatını güçlendirdi. Şam'dan Ceyhun'a, Umman'dan Derbent'e kadar onun hâkimiyeti altına girmişti.³²²

XIII. yüzyılın başlarında Orta Asya'da güçlü bir askeri kudrete sahip olan Moğol devletinin komşu ülkelere seferleri arifesinde Azerbaycan'ın harici ve dâhili durumu oldukça gergindi. Orta Asya'da iktisadi bakımdan birbiriyle güçlü bağları olmayan vilâyetlerin birleşmesinden oluşmuş Harzemşahlar devleti Moğollara karşı mücadele verme gücüne sahip değildi. Azerbaycan coğrafyasında ise merkezi bir devlet yoktu, feodal devletler hüküm sürmekteydi. Ülkede İldenizler Atabeyleri ve Şirvanşahlar devletleri mevcuttu. Meraga'da ise Revvadiler sülalesinden Aksungurlar sülalesi hüküm sürmekteydi. XII. asrın sonunda İldenizler devleti önceki gücünü kaybetti. İldenizler sülalesinin mensupları arasındaki mücadeleler de devletin geleceğine zarar verdi. Kızıl Arslan'ın halefi atabey Ebu Bekir Azerbaycan'da Şirvan dışındaki bölgelerde hüküm sürdü. Atabeylerin son üyesi Özbek ise feodal beylerin elinde oyuncağa çevrildi, ülkede feodal çekişmeler daha da arttı.³²³

İktisadi ve siyasi gücünü yitirmiş olan İldenizler devleti ülkenin vaziyetini düzeltebilecek bir güce sahip değildi. 1223 yılında Kıpçak grupları Kuzey Kafkasya'dan geçerek Derbent'e geldiler ve Azerbaycan'daki durumdan istifade ederek buraya sokuldular. Kabala şehrine büyük zarar vererek Gence'ye doğru ilerlediler. Ancak Kıpçakların Gence'deki davranışları Azerbaycan, Gürcistan ve Dağistan ahalisinin onlarla mücadeleye girişmesine sebep oldu. Neticede Kıpçak tayfaları mağlubiyete uğradılar.³²⁴

1231 yılında Moğol birlikleri Rey ve Hemedan şehirlerini zapt ettikten sonra ikinci defa Azerbaycan'a sokuldular. Ülkede mevcut olan dâhili vaziyet düşmana karşı kati bir savunma yapmaya imkân vermese de bazı şehirlerde, özellikle de Meraga'da düşmana karşı ciddi bir mukavemet gösterildi. Gence dört yıl boyunca harabe vaziyette

³²¹ Bertold Spuler, "İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri", Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 61.

³²² A. Bakıhanov, a. g. e, s. 33.

³²³ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 335.

³²⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 336.

kaldı, Şemkir şehri ise yakıldı. Daha sonra Bakû, Tovuz gibi şehirler zapt edildi. 1239'da Derbent'in işgaliyle bütün Azerbaycan ele geçirilmiş oldu. İlk akınlarında farklı olarak, Moğollar ikinci seferlerinde esas maksatları zapt ettikleri ülkelere yerleşmek ve burada güçlenmekti. Azerbaycan ve Güney Kafkas arazisi 1239-1256 Moğol İmparatorluğunun tayin ettiği valiler tarafından idare olunmaktaydı.³²⁵

Azerbaycan'da göçebe Moğol feodallerinin hâkimiyeti başladı. Azerbaycan'ın büyük bölümünde, özellikle de kuzey kısmına askeri birlikler konuşlandırıldı. İlhanlılar kurulduğu ilk dönemlerden itibaren Azerbaycan uğruna Altın Ordu devletiyle sürekli savaş halindeydi. Bu savaşlar ülkenin vaziyetini kötüleştirmekteydi. Altın Ordu hanları Hülagü, Abaka ve Argun han zamanlarında defalarca güneye seferler düzenlemişler ve ülkeyi yağmalayarak geri dönmüşlerdir. Kazan Han yerli feodallerle ilişkilerin güçlendirmesi siyasetine gitti. Bu maksatla İslâm dinini kabul etti ve hususi ıslahatlar gerçekleştirdi. Göçebe feodaller Kazan Han'a karşı baş kaldırdılar, çeşitli isyanlar ve suikastlar gerçekleştirdiler. Fakat Kazan Han yerli feodalleri ve onlara destek verenleri etkisiz hale getirerek ülkede sükûneti sağladı, merkezi devleti güçlendirdi. Göçebe feodallerin birçoğu Kazan Han'a tabiydiler. Ülkede nispeten sükûnet sağlandı. Bu durum Sultan Muhammed Hudabendi'nin hâkimiyeti yıllarında da devam etti. Fakat 12 yaşındaki Ebu Said'in hâkimiyetinde durum tamamen değişti, feodal çekişmeler yine başladı ve gittikçe arttı. Hâkimiyetin baş emir Sulduziler neslinden Çoban'ın eline geçmesi birçok feodalin narazılığına ve merkezi otoriteye karşı çıkmalarına sebep oldu. Ülke bir yandan Horasan hâkimi Yasavur'un, diğer taraftan da Mısır ve Altın Ordu hücumlarına maruz kalmaktaydı. Kuzeyden gelen Altın Ordu saldırıları Şirvan arazisine çok zarar verdi. 1335'te Altın Ordu hanı Özbek Azerbaycan'a girdi. Ebu Said devletin esas kuvvetlerini Özbek'e karşı seferber etti, kendisi de Kür nehrine geldi. Ancak feodallerin çekişmeleri esnasında öldürüldü. Onun vefatıyla Hülagüler devleti gittikçe zayıfladı ve muhtelif parçalara ayrıldı. Kısa müddette hâkimiyete birçok şehzade geldi. Arpa Han, Musa Han, Muhammed Han kısa sürelerle tahta oturdular. Muhammed Han'ın devrinden başlayarak hâkimiyet uğrunda yeni bir şekil aldı. Feodal gruplar artık Hülagüler saltanatını ele geçirmek için değil, devletin ayrı ayrı

---

³²⁵ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 338.

vilâyetlerinde bağımsız olarak güçlenmek maksadıyla mücadele etmekteydiler. Neticede Hülagüler topraklarında çok başlılık hüküm sürmeye başladı. Hülagüler saltanatını muhafaza etmek bahanesiyle yapılan mücadelelerde Çobanilerin, Celayirlilerin ve Horasan emirliklerinin başı çektiğini görmekteyiz.³²⁶

Azerbaycan 1386 yılında Timur'un hücumlarına maruz kaldı. Üç yıllık sefer olarak tanınan seferinde Tebriz'i aldı. Celairi emirlerinin bir kısmı Elince kalesine bir kısmı da Bağdat'a kaçtı. Timur Nahçıvan ve Karabağ üzerine seferlerine devam etti. Ülke Timur'un valileri tarafından idare edilmeye başlandı. Miranşah zapt edilmiş arazilerin hâkimi tayin edildi.³²⁷

Azerbaycan'da hâkimiyeti ele almaya çalışan feodaller bir taraftan Timur'un valilerine karşı mücadele ederken bir yandan da kendi aralarında çekişmelerine devam etmekteydiler. Celayirli emirleri Elince kalesindeydiler ve Timur'a tabi olmamışlardı. Bu kale halkı kendini uzun süre müdafaa etti ve düşmanlara karşı mücadelenin simgesi haline geldi.³²⁸

Azerbaycan'da ve Güney Kafkasya'da meydana gelen hadiselerden haberdar olan Timur Hindistan seferinden döndükten sonra, tarihte yedi yıllık sefer olarak bilinen seferine çıktı. Azerbaycan'a geldi ve Karabağ'ı mesken tuttu. Şeki ve Şirvan hâkimleri Timur'un huzuruna gelerek onunla ittifak yaptılar. Timur'un bu on dört yıllık seferi sırasında cesaretle müdafaa olunan Elince kalesi, kale içerisinde meydana gelen iç çekişmeler neticesinde teslim oldu. Timur daha sonra Güney Kafkasya ve Bağdat yönünde seferlerine devam etti. 1405'te Semerkant'a döndü ve orada öldü. Azerbaycan bu devirde Miranşah'ın oğlu Mirza Ömer tarafından idare olunmaktaydı. Şirvan ise Şeyh İbrahim'in hâkimiyeti altında kaldı.³²⁹

M. E. Resulzade 1384-1407 yılları arasında Bakû'den Hemedan'a kadar olan bölgenin Timur'un oğlu Miranşah tarafından yönetildiğini ve en son da Anadolu'ya kadar olan toprakların fethedildiğini yazar. Timur'un kendisinin de bizzat ünlü Barlas kanalını inşa ettirdiği Mugan'a gelmesine de değinmiştir. Miranşah'ın babasının

³²⁶ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 340.

³²⁷ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 344.

³²⁸ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 345.

³²⁹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 345.

ölümünden sonra bir ayaklanmanın patlak verdiğini yazar. Ayrıca Miranşah ve Karakoyunlu emiri Kara Yusuf arasındaki savaştan bahsedip bu savaşı Karakoyunluların kazandığını yazmıştır. Böylece bölgede Karakoyunlu iktidarının hüküm sürmeye başladığını da belirtmiştir.

M. E. Resulzade İlhanlıları anlattıktan sonraki siyasi durumu bildirerek anlatımını sürdürür. XIV. yüzyılın başında devlet idaresi İlhanlılardan, devleti Tebriz'den yöneten Celayirlilere geçmiştir. Celayir hanedanlığı kısa süre hüküm sürmüştü, o yüzyılın sonunda da onların yerini Türk hanedanlığı Karakoyunlular almıştır.

Celayirliler 1340-1431 yıllarında İran'ın batısı ile Kuzey Irak'ta hüküm süren bir Moğol hanedanlığıdır. Hanedana adını veren Celayir büyük bir Moğol kabilesidir. Celayirliler Cengiz Han'ın seferlerine yardımcı kuvvet olarak katılıp onun cephelerde galip gelmesine yardımcı olmuşlardır. Cengiz Han Moğol, Türk, Tibetli gibi çeşitli kavimlerin boylarını dağıtarak kendi kuvvetleriyle karıştırıp meydana getirdiği yeni ordu birliklerine Celayirlileri de dâhil etmiştir. Bu sebeple Celayirliler Moğolistan Çin, Türkistan ve Kıpçak bölgesine kadar çeşitli sahalara dağılmışlardır. Bir kısmı da İlhanlıların maiyetinde İran ve Irak'a kadar yayılmışlardır.³³⁰

Çağatay ve Timur'un kumandanlarıyla İlhanlıların devlet idaresinde önemli mevkilerde bulunan Celayirlilerin sayısı oldukça fazlaydı. İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüyle başlayan taht kavgaları sırasında bağımsız bir devlet kurmak için fırsat bekleyen Emir Hüseyin'in oğlu Hasan 1340 yılında bu şansı yakaladı. Celayirliler tarihleri boyunca Muzafferiler ve Karakoyunlularla mücadele ettiler. Nihayetinde de 1431 yılında Karakoyunlular tarafından yıkılmışlardır.³³¹

Yakın ve Orta Doğu'nun askeri ve siyasi tarihinde Karakoyunlu ve Akkoyunlu tayfaları Azerbaycan halkının teşekkülünde mühim rol oynamışlardır.³³² İran ve Irak'ta iki yüz yıla yakın hüküm süren Moğol hâkimiyetine fiilen son vererek buralarda Türkmen nüfûzunu tesis etmek suretiyle bilhassa Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli rol oynayan Karakoyunluların hangi Oğuz boyuna mensup olduğu bilinmemektedir.³³³ Bu tayfalar esasen koyunculukla meşgul olmaktadır. Karakoyunlu tayfa ittifakının

³³⁰ Muzaffer Ürekli, “*Celayirliler*” T.D.V.İ.A, C. 7, İstanbul 1993, s. 264.

³³¹ Muzaffer Ürekli, a. g. m, s. 264-265.

³³² Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 373.

³³³ Faruk Sümer, “*Karakoyunlular*”, T.D.V.İ.A, C. 24, İstanbul 2001, s. 434.

bayrağında kara koç, Akkoyunlu tayfa ittifakının bayrağında ise ak koç tasviri bulunmaktaydı.³³⁴ Karakoyunlu oynağının etrafında toplanarak onu bir siyasi topluluk haline getiren boyların başında, asıl yurdu Erivan ile Arpaçay'ın Aras'a karıştığı yer arasındaki bölge olan Sa'dlı oynağı gelir. İkinci büyük boy ise adını Hemedan'a yakın Bahar kalesinden alan ve Hemedan yöresinde oturan Baharlı oynağıdır.³³⁵ Diğer Karakoyunlu boyları da Duharlı, Karamanlu, Alpagut, Döğer, Bayramlı, Hacılı, Cakırlı ve Ayınlı'dur.³³⁶ Önceleri Van gölünün güneyinde mesken tutmuş olan Karakoyunlular XIV. yüzyılın ikinci yarısında Erzincan, Sivas ve Gürcistan'ın kuzey topraklarında güçlendiler, Akkoyunlu, Celayirliler ve Timurlulara karşı mücadele ettiler.³³⁷

Karakoyunluların tarih sahnesine çıkması İlhanlı tahtı için yapılan mücadeleler sırasında oldu.³³⁸ Karakoyunluların siyasi bakımdan parlamaları, İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır'ın ölümü sırasına denk gelmektedir; onun ölümünün ardından İlhanlı devletinde iç karışıklıklar baş göstermiştir. Bundan istifade eden Türkmenler Azerbaycan ve Anadolu'da hâkimiyet mücadelesine girdiler. Bunların en güçlüleri Karakoyunlulardı.³³⁹ Karakoyunluların ilk beyi Bayram Hoca kabul edilir. Mahalli hanedanları kendisine bağlayarak XIV. yüzyılın ikinci yarısında Van-Erciş bölgesi merkez olmak üzere kuzeyde Erzurum'dan güneyde Musul'a kadar uzanan Doğu Anadolu bölgesinde beyliğini kurmuş oldu. Karakoyunlular ilk dönem Celayir hükümdarı Sultan Üveys ve Artuklularla mücadele ettiler. Karakoyunlu Kara Mehmed Bey zamanında Bütün Anadolu zapt edildi. Karakoyunlularla Timurluların mücadelesi de devam etti. Karakoyunlu Bey'i Kara Yusuf'u Yıldırım Bayezid'in konuk etmesi ve onu Timur'a teslim etmemesi Timur'un Osmanlılara karşı sefere çıkmasının başlıca sebebi oldu. Kara Yusuf Celayirli Sultan Ahmet'le anlaşarak Irak-ı Arap Sultan Ahmed'e, Azerbaycan da Kara Yusuf'un oldu. Azerbaycan ve Irak'ın sahibi ve etrafındaki mahalli hanedanların matbuu sayılan Timur'un torunu Ebu Bekir Mirza

---

³³⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 373.

³³⁵ Faruk Sümer, a. g. m, s. 434.

³³⁶ İsmail Aka, “*Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı*”, Türkler, C. 6, Ankara 2002, s. 840.

³³⁷ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 373.

³³⁸ Faruk Sümer, a. g. m, s. 434.

³³⁹ İlhan Erdem, Mustafa Uyar, “*Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri*”, Türkler C. 6, Ankara 2002, s. 861.

üzerine yürüyen Kara Yusuf Azerbaycan'ı tamamen kontrolüne aldı. Kara Yusuf'un kendileri için tehlike sayan Gürcü kralı Köstendil, Şirvanşah Şeyh İbrahim ve Şeki hâkimi Ahmed, Kara Yusuf'a karşı bir ittifak meydana getirdiler. Kür boylarında yapılan savaşta müttefikler ağır yenilgiye uğradılar. Kara Yusuf Sultaniye şehrini alarak valiliğe Cihan Şah'ı getirdi. Karakoyunlu devleti kurucusu sayılan Kara Yusuf beyliğin başına geçtiği zaman devlet Erciş civarında küçük bir beylikti. Ölümünde Karakoyunluların hâkimiyet sahası Erzincan'dan Kazvin'e, Gence'den Bağdat'a kadar uzanıyordu. Cihan Şah (1438-1467) Irak hariç bütün Karakoyunlu ülkelerinin yegâne hâkimi oldu. Bu hükümdar zamanında Karakoyunlu Devleti bir imparatorluk mahiyetini alıp en parlak devrini yaşadı. Horasan'dan Erzurum'a Şirvan'dan Basra'ya uzanan bütün İran, Aran, Irak ve Doğu Anadolu bölgelerinin hâkimi olan Cihan Şah son seferini Akkoyunlular üzerine yaptı. Uzun Hasan Bey'le yapılan bu savaş Cihan Şah'ın da sonu oldu.³⁴⁰

Karakoyunlular mezhep bakımından Şîî, hatta Bâtînî olduklarından Akkoyunlular ve Sünnî mezhebe mahsus diğer devletlerle anlaşamazlardı, fakat bunlar Bâtînî olmalarına rağmen paralarında kelime-i şahadet ve çihar-yar isimlerini muhafaza etmişlerdir.³⁴¹

Karakoyunlular devletinin teşkilatı, esas itibarıyla selefleri Celayirliler devleti teşkilatına ve dolayısıyla İlhanlılarınkine dayanıyordu. Karakoyunlu hükümdarları Pir Budak'tan itibaren sultan ünvanını kullanırlardı. Paralarda bazen ismin sonuna bahadır ünvanı da eklenirdi. Karakoyunlularda merkez teşkilâtı şu divanlardan oluşuyordu: Divan-ı Amaret, Divan-ı Vezaret, Divan-ı Emaret-i Tuvacıyan ve Divan- Pervane. Taşra teşkilâtına gelince vilâyetler şehzade ve beyler tarafından yönetilirdi. Taşrada görevli şehzade ve beylerin sultanınki gibi görevleri ve merkezdeki divanlardan daha küçük divanları vardı. Bey ünvanını taşıyan askeri valilerde memuriyet genellikle babadan oğla geçerdi, bunlar kendilerine ikta edilmiş yerlerin geliriyle geçinirlerdi. Şehirlerde de daruga adı verilen memurlar bulunur, mali ve idari işlere bakan kimselerin başyıldılar.³⁴²

Karakoyunlular zamanında Şîîlik faaliyetleri yaygınlaşmıştır. Karakoyunlu

---

³⁴⁰ Faruk Sümer, a. g. m, s. 434.

³⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “*Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*”, Ankara 1969, s. 186.

³⁴² Faruk Sümer, a. g. m, s. 437.

hanedanında Hz. Ali'ye karşı şuurlu bir sevginin mevcut olduğu söylenebilir. Ancak Kara Yusuf, İskender ve Cihan Şah'ın paralarında dört halifenin isimleri görülür.³⁴³

Hanedan mensupları ve ileri gelenleri Doğu Anadolu ile Azerbaycan'da çeşitli eserler inşa ettirmişlerdir ki, bunlardan Cihanşah'ın Tebriz'de inşa ettirdiği Gök medrese günümüze kadar gelmiştir. Cihanşah imar faaliyetleri, dini tasavvufî düşünceleri, hakiki mahlası ile yazdığı Türkçe ve Farsça şiirleri ve nihayet Doğu ve Güneydoğu Anadolu tarihindeki yeri ile bugün de üzerinde durulması gereken Türk hükümdarlarından biridir.³⁴⁴

Timur'un büyük kayıplar pahasına işgal ettiği İran'ın orta ve batı bölgeleri ve Irak onun haleflerinin elinden çıkmış, İlhanlıların devamı olan Celayirliler Devleti'nin siyasi varlığı sona ermiş ve İran'daki Türkmen yani Batı Türkleri, Selçuklularla beraber bu ülkede hâkimiyeti yeniden ele geçirmişlerdir. Bu hâkimiyet onların dayandığı siyasi güçler istisna olmakla, kavim olarak günümüze kadar gelmişlerdir.³⁴⁵

Karakoyunluların Azerbaycan ve Türkiye tarihindeki yerleri, sadece bu ülkelerde yaşamalarıyla, buradaki faaliyetleriyle ve kazandıkları siyasi kudretle sınırlı kalmamakla beraber Anadolu ve Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır.³⁴⁶

M. E. Resulzade XV. yüzyılın Akkoyunlular egemenliği altında geçtiğini, Akkoyunlu egemenliğinin bu yüzyılın sonuna kadar sürdüğünü belirtir. Ayrıca Akkoyunlu ve Karakoyunlulara ait başkent Tebriz'de anıtlar, mimari eserler olduğunu yazar.

Azerbaycan'da egemen olmuş devletlerden biri olarak Akkoyunlulardan bahsetmek gerekirse; Oğuzların Üçok kolundan Bayındır boyuna mensup olan Akkoyunlular, kaynaklarda ilk olarak 1340 yılında, Trabzon-Rum imparatorluğuna yapmış oldukları akınlar dolayısıyla geçmektedir.³⁴⁷ Uzun Hasan'ın yanında bulunup, 1470'lerde onun adına *Kitab-ı Diyarbekriyye* adlı Akkoyunlular Devleti tarihi eserini yazmış olan Ebu Bekr-i Tihranî'nin rivayetine göre Hasan Bey'in 68. göbekten Adem

³⁴³ Faruk Sümer, a. g. m, s. 438.

³⁴⁴ İsmail Aka, a. g. m, s. 841.

³⁴⁵ Süleyman Memmedov, “*Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan*”, Türkler, C. 6, Ankara 2002, s. 869.

³⁴⁶ Süleyman Memmedov, a. g. m, s. 869.

³⁴⁷ İlhan Erdem, Mustafa, “*Akkoyunlular Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı*”, Türkler, C. 6, Ankara 2002, s. 873.

Peygambere kadar uzanan ataları ad verilerek sayılmakta ve onlar hakkında bilgi verilmektedir. Soy kütüğünde Hasan Bey'in ataları olarak sayılan adlardan pek çoğunun Bügdüz, Salur, Bayat, Çavuldur, Bayındır, Uygur, Oğuz, Karahan, Orhan, Buğra Han, Yıldız Han gibi Oğuz beyleri ve Oğuz destanı ile ilgili şahısların olduğu dikkatimizi çekmektedir. Eserde vurgulanmaya çalışılan husus Akkoyunluların Oğuz boyundan geldiğidir.³⁴⁸

Güney Kafkasya, Kafkas dağları, Aras nehri arasındaki arazide, Karabağ, Göyçe gölü etrafındaki topraklarda ve Alagöz yaylalarında yaşamaktaydılar. Akkoyunluların öncü birlikleri Azerbaycan'ın güney bölgeleri, Doğu Anadolu, Batı İran, Dicle ve Fırat vadileri de dâhil olmak üzere çok geniş bir araziye yayılmışlardı.³⁴⁹

Akkoyunluların tarihi ilk şahsiyeti Tur Ali Bey'dir. O, Bayburt ve Erzincan hâkimleri ile birlikte Trabzon'u kuşattıysa da başarılı olamamıştır.³⁵⁰ Akkoyunlu Türkmen devletini kuran ve "kara yülük" diye tanınan Kara Osman Bey'dir. Tertip ettikleri silsilenameleri arasında Bayındır Han isminde biri bulunduğundan devletlerine "Bayındırıyye" de denir.³⁵¹

XIV. asrın sonu ile XV. asrın başında Akkoyunlu tayfa ittifakının içindeki mücadeleler daha da keskinleşti. Fahreddin'in üç oğlu Ahmed, Pireli ve Bahaeddin Kara Yuluk Osman Bey'in etrafında birleşerek hâkimiyeti ellerinde tutmaya çalıştılar. Kara Yuluk Osman Bey Diyarbakır'ı merkez seçerek kendi adına para bastırdı, feodal ayaklanmaları bastırdı ve bir dizi tedbirleri hayata geçirmek suretiyle Akkoyunlu tayfa ittifaklarını hayli güçlendirdi.³⁵²

Onun başlangıçta yaptığı en büyük iş Kadı Burhaneddin'i öldürmek olmuştur. Daha sonra Karabağ'da kışlamakta olan Timur'a giderek bağlılığını bildirmiş ve ardından Ankara savaşında da Timur'un yanında yer almıştır. Timur Anadolu'dan ayrılırken Diyarbakır yöresinin beylik menşurunu Kara Yülük'e vermiş o da buraya gelerek hâkimiyetini genişletmeye başlamış ve böylelikle Akkoyunlular onun zamanında beylikten devlet haline gelmiştir.³⁵³

---

³⁴⁸ İsmail Aka, a. g. m, s. 842.

³⁴⁹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 385.

³⁵⁰ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 385.

³⁵¹ Mehmet İnce, a. g. e, s. 2.

³⁵² Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 385.

³⁵³ İsmail Aka, a. g. m, s. 842.

Hanedan mensupları arasında birliği sağlayan Hasan Bey, Akkoyunlu devletinin sınırlarını genişletmeye başladı. Gürcistan üzerine seferler düzenledi. 1461’de Fatih’in Trabzon’u fethedip Komnenler’in saltanatına son vermesine engel olmaya çalıştıysa da buna engel olamadı.³⁵⁴ Diyarbakır bölgesini ana yurt olarak tuttıklarını gördüğümüz Akkoyunlular Trabzon İmparatoriçe İren zamanında (1340) bir defa, İmparatoriçe Anna zamanında (1341) iki defa, İmparator Mihail zamanında (1343) bir defa Trabzon İmparatorluğu’na, hatta bazen bizzat şehre taarruz etmişlerdir.³⁵⁵

1467’de Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah’ı gafil avlayarak Karakoyunlular devletine son verdi. Ardından Kirman, Bağdat, Ahlat, Cezire yöreleri, Muş ve Bitlis’i ele geçirdi. Diğer taraftan Osmanlılara karşı Venedik ile ittifak teşebbüslerinde bulundu; ancak Fatih Sultan Mehmed ile 1473’te Otlukbeli’nde yaptığı savaşta bozguna uğradı. Bu mağlubiyet Akkoyunlu devletine büyük darbe oldu. Uzun Hasan Bey 1478’de ölümüne kadar sadece Gürcistan üzerine seferine çıktı ve bu müddet içinde Osmanlılarca “ Hasan Padişah Kanunları ” adıyla tanınan vergi kanunnamesini vücuda getirdi. Bu kanunnamenin Safeviler devrinde İran’da da uzun yıllar kullanıldığı bilinmektedir. Adil, ahlaklı, halka karşı şefkatli ve ilim adamlarına saygılı bir hükümdar olan Hasan Han’ın birçok cami, medrese ve ribat yaptırdığı bilindiği gibi Kur’an-ı Kerim’i Türkçeye tercüme ettirerek huzurunda okuttuğu da kaynaklarda zikredilmektedir. O, elde ettiği başarılar ve yaptığı hayırlı işlerle yalnız Türk tarihinin değil, İslâm tarihinin de en büyük hükümdarları arasında yer alır.³⁵⁶

Hasan Bey’in ölümünden sonra devlet hızla çöküntüye yüz tuttu. Geriye kalan altı oğlu arasından Sultan Halil tahta oturdu ise de, birkaç ay sonra kardeşi Yakup Bey tarafından öldürüldü. Yakup Bey, devleti dâhilindeki beyler ve Memlûkler ile uğraşmış, Gürcüler üzerine sefere çıkmış, Şirvanşah’ın isteği üzerine kuvvet göndererek, Safevi Şeyh Haydar’ı öldürmüştür. Lakin Yakup Bey’in ölümünün ardından iç çekişmeler iyice artmış, beyler oymakları ile hâkim oldukları bölgelerde kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardı. İşte bu güç durumunda Erdebil’deki Safevi tarikatı tahtına oturan İsmail, çoğu Anadolu Türkmenlerden oluşan müridleri ile Akkoyunlular üzerine

³⁵⁴ Faruk Sümer, “*Akkoyunlular*”, T.D.V.İ.A, C. 2, İstanbul 1989, s. 272.

³⁵⁵ Sabiha İplikçi, “*XV. Asırda Trabzon Rum İmparatorluğu ve Akkoyunlular Arasındaki Münasebetler*”, İstanbul 1965, s. 1.

³⁵⁶ Faruk Sümer, a. g. m, s. 272.

yürüyerek önce Elvend Bey'i ardında da Murad Bey'i yenilgiye uğratarak Safevi Devleti'ni kurdu. Akkoyunlu beyleri bundan sonra varlıklarını bir süre daha sürdürdülerse de Osmanlı-Safevi mücadeleleri arasında yok olup gittiler.³⁵⁷

Akkoyunlu Devletinin teşkilâtı, esas itibarıyla Karakoyunlu Devleti'nin teşkilâtı gibi Celayirliler Devleti teşkilâtına ve dolayısıyla İlhanlılar'ınkine dayanır. Bu teşkilâta kendileri bazı şeyler ilave etmişler, birçok müessesenin adının Türkçe karşılıklarını kullanmışlardır. Uzun Hasan Bey'in kanunnamesi Osmanlılar tarafından bir müddet, Safeviler tarafındansa uzun süre kullanılmıştır. Akkoyunlu hanedan mensupları ile büyük beyler çok kısa süren zamanlarında gerek Türkiye'de gerekse İran'da cami, medrese, kervansaray, hastane, türbe ve saray gibi pek çok eser vücuda getirmişlerdir.³⁵⁸

Beylikten imparatorluğa geçiş süreci gayet hızlı ve aktif olan Akkoyunluların bu karmaşa içinde dahi kayda değer eserler bıraktıklarına şahit olmaktayız. Uzun Hasan Tebriz'de Hasan Padişah Mescidi adında bir cami yaptırmıştır. Ayrıca Safa veya İparlı olarak bilinen caminin de onun tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır.³⁵⁹

M. E. Resulzade daha sonra bu hanedanlıklar devrindeki mimari eserlerden bahsetmiştir. Bütün bu hanedanlıkların sadece Tebriz'de değil, Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de kendilerine ait kültür anıtları bıraktıklarını yazar. En çok bilinenlerin Celayirlilerden Sultan Yakup, Karakoyunlulardan Cihan Şah, Akkoyunlulardan Uzun Hasan, Şirvanşah Derbendilerden Şah Celilullah olduğunu yazar.

Cihan Şah'ın Tebriz'de başlıca cami ve zaviyeden oluşan bir külliyesi vardır. Mavi çinilerle süslenmiş olduğu için Tebriz halkı tarafından Mescid-i Kebud (Gökmesjid) denilen bu eser uzmanlarca İran'ın günümüzde sanat değeri en yüksek eserlerinden biri sayılmaktadır.³⁶⁰ Yine Uzun Hasan Bey'in çok sayıda cami, medrese, kervansaray, hastane gibi pek çok eser yaptığı söylenir. Ancak bunların pek çoğu günümüze kadar ulaşmamıştır, bunda Safevi devletinin bilinçli bir şekilde Akkoyunlu eserlerini yıkma durumunun da payı büyüktür. 1514'te Tebriz'e gelen Osmanlılar Uzun Hasan Bey'in Camii'ni de harap halde bulmuşlardır. Yakup Bey'in Heşt Bihişt adlı

---

³⁵⁷ İsmail Aka, a. g. m, s. 843.

³⁵⁸ Faruk Sümer, a. g. m, s. 274.

³⁵⁹ İlhan Erdem, Mustafa Uyar, a. g. m, s. 880.

³⁶⁰ Faruk Sümer, ‘‘Karakoyunlular’’, T.D.V.İ.A, C. 24, İstanbul 2001, s. 438.

sarayı da oldukça ihtişamlı yapılardan biriydi.³⁶¹

M. E. Resulzade bu dönemde Berde, Bakû ve Derbent'te büyük binaların yapıldığını yazar. Şemahî şehrinin Şirvanşahların merkezi olduğunu, ancak günümüzde o şehirde bulunan eserlerle ilgili sadece bazı tesadüfi bilgilere ulaşılabildiğini yazmıştır. Bunun sebebi olarak da bölgede sık sık meydana gelmiş olan deprem ve istilâları gösterir. Bu nedenle Şemahî şehrinin eski ihtişamından bi şey kalmadığını yazar. Resulzade, Şirvanşahların ikinci başkenti olarak bildiğimiz Bakû'de ise birçok korunmuş esere rastlamanın mümkün olduğunu belirtmiştir. 1417-1462 yıllarında Şirvanşah Halilullah ve onun oğlu Hasan Ferruh Yesar zamanında inşa edilmiş olan Şah Camiî, Hansaray ve Divanhane'nin bu döneme ait önemli eserler olduğunu söyler.

Şemahî şehrinin depremler nedeniyle harap olmasının ardından Şirvanşahların başkenti Bakû'ye taşınmıştır. Şirvanşah İbrahim Halilullah Bakû'ye bugün Şirvanşahlar Sarayı olarak bilinen yapıyı inşa ettirmiştir. Yapının içinde Hansaray, Şah mescidi ve Divanhane bölümleri bulunmaktadır. 2000 yılında UNESCO tarafından dünya mirasları listesine alınmış ve korunmakta olan Şirvanşahlar Sarayı XV. yüzyılda İbrahim Celilullah tarafından yaptırılmıştır. Divanhane ve saray 1435-1436, Şah mescidi ise 1441 yılında inşa edilmiştir.

M. E. Resulzade siyasi olayları anlatmaya Safeviler ile devam eder. XV. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'daki Türkmen boylarından yardım bulan Safevilerin tarih sahnesine çıktıklarını yazar. Erdebil Şeyhi Şeyh Cüneyd'in etki alanını genişletmek istediğini ve bunu yaparken de Şirvanşahlar ve onlarla iyi ilişkiler içinde olan Akkoyunlulara rakip olarak ortaya çıkmışlardır. Resulzade hatta Şeyh Safevi'nin Akkoyunlularla yapılan meydan savaşında öldüğünü belirtmiştir.

Şeyh Cüneyt'in oğlu ve Safevi hanedanının kurucusu Şah İsmail'in Şirvanşahlara karşı başarı kazandığını Derbent, Şemahî ve Bakû'yü aldıklarını yazmıştır.

M. E. Resulzade Şah İsmail hakkında bilgi vererek, onun sadece hanedanlığın politik lideri olmadığını, aynı zamanda isyankâr Şîliğin de ruhani lideri olduğunu anlatır. Bu İslâm inancını savunma durumunun onun politik gücünü artırdı, din savaşlarını bahane ederek politik mücadeleler yürüttüğünü ve Anadolu'da yürütülen

---

³⁶¹ Faruk Sümer, “*Akkoyunlular*”, T.D.V.İ.A, C. 2, İstanbul 1989, s. 274.

“Kızılbaş Ayaklanmaları”nı himaye ettiğini yazmıştır.

M. E. Resulzade daha sonra XVI. yüzyılda Şîî İran ile Sünnî Türklerin yani Osmanlıların birbirlerine üstünlük sağlamak için yaptıkları kanlı mücadeleleri anlatır. Uzun yıllar devam eden bu savaşlarda üstünlüğün zaman zaman taraflar arasında değiştiğini, ancak savaşların meydana geldiği yerin hep Azerbaycan olduğunu, savaşların ana arenasının burası olduğunu belirtir. Bu mücadelelerde sadece XVI. yüzyılın sonunda Osmanlıların Azerbaycan’ın büyük bölümünü, 1578-1579 yıllarında da bütün Kuzey Azerbaycan’ın, bugünkü Azerbaycan topraklarının Kafkas limanları ve yollarının Osmanlıların eline geçtiğini anlatır. Fakat Osmanlıların Doğu Kafkasya’daki egemenliğinin uzun sürmediğini ve 1603 yılında Şah Abbas’ın Osmanlı devletine savaş ilan ettiğini ve savaş sonunda kazanılan bu yerlerin hepsinin tekrar İran’a geçtiğini yazmıştır.

Önceleri bir tarikat iken, zamanla siyasi bir teşekkül halini alan hanedan, adını tarikatın kurucusu Şeyh Safiüddin’den almıştır. Hanedanı seyyidlik ile bir ilgisi olmayıp, Firuzşah adlı Sincar’lı bir aileden gelmektedir. Erdebil İlhanlılar devrinde Sünnî-Şafiî ahalinin yaşadığı bir şehir olup Safiüddin de Sünnî ve Erdebil’de kalabalık bir taraftara sahipti. Esasen XVI. yüzyılın sonlarına kadar İran’daki halkın çoğunluğu da Sünnî idi. XV. yüzyılın ortalarına kadar Sünnî esasları takip eden tarikatlar, zamanla Şîî akideleri benimsedi ve nihayet Şah İsmail, yanındaki Kızılbaş Türkler ile Şîîliği İran’da hâkim mezhep haline getirdi.³⁶² Şah İsmail Şia ismiyle geniş bir İslâm memleketi inşa etmeyi tasarlamıştı.³⁶³

Anadolu Türklerinin önemli bir kısmını Safevi tarikatına bağlayan Şeyh Cüneyd olmuştur. O, amcası Şeyh Cafer ile giriştiği tarikat şeyhliği mücadelesini kaybederek Erdebil’den ayrılarak Anadolu’ya gelmiştir. Cafer’in şeyhlik makamında kalabilmesi ise devrin Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah’ın onu desteklemesiyle olmuştur. Anadolu’ya gelen Cüneyd burada uygun bir zemin buldu. Telkin kabiliyetine sahip olan bu Safevi şeyhi dolaştığı köylü ve göçebelere kendisine epeyce taraftar topladı. Bunlardan küçük bir silahlı grup meydana getirdi. Kendisinin Hz. Ali’nin soyundan geldiğini söylemesi, faaliyetinin siyasi bir gayesi olduğunu belirtmesi, köylü ve göçebe Türklerin

³⁶² İsmail Aka, a. g. m, s. 843.

³⁶³ Vecih Kevserani, “*Fakih ve Sultan*”, Çev. Ramazan Yıldırım, İstanbul 2006, s. 52.

iktisadi durumlarının bozukluğu Cüneyd'in taraftarlarının çoğalmasını sağladı. Bu sırada Akkoyunluların hâkimi durumunu yükselen Uzun Hasan Bey'in yanına giden Şeyh Cüneyd iyi kabul gördü. Bu herhalde Akkoyunlu hükümdarının Karakoyunlu Cihanşah'a karşı onun gücünden yararlanmak düşüncesiyle ilgilidir. Bundan sonra Cüneyd gaza yapmak düşüncesiyle Kafkasya'ya yürüdü. Ancak Şirvan'dan geçerken Şirvanşah Halilullah tarafından öldürüldü.³⁶⁴ Yerine oğlu Haydar geldi. Başlangıçta Akkoyunlular ile iyi ilişkiler devam ettirildi. Ancak bir süre sonra Uzun Hasan'ın oğlu Yakub büyüyen Safevi tehlikesini hissetti ve Şirvanşah ile bu tehlikeye karşı ittifak yaptı. Nitekim bu ittifaklar semeresini verdi ve Haydar'ın da sonu babası gibi oldu, Şirvanşahlarla giriştiği savaşta katledilmiştir. Haydar'ın ölümünden sonra Safevi tekkesine bağlı müritler Erbil'de onun oğlu Ali'nin etrafında toplandı. Akkoyunluların siyasi olarak tehlikeli gördükleri Ali ve kardeşlerini hapse attırdılar. Burada dört yıl kaldılar. Akkoyunluların iç çekişmeleri neticesinde hapisten çıktılar, kardeşlerden Ali Akkoyunlular tarafından öldürüldü. Anonim Tarihi Şah İsmail'den, İsmail'in Erdebil'de Aba adını taşıyan bir kadın tarafından gizlendiği fakat Akkoyunlular, Haydar'ın hayatta kalan oğlanlarını ele geçirmek için şehirde sıkı bir aramaya girdiği için, Şamlu Lala Hüseyin Bey ve Dulkadirli Dede Abdal Bey ve Anadolu Gök Ali gibi ileri gelen müritlerin İsmail'i Gilan'a kaçırdığını öğreniyoruz. İsmail altı yılda fazla burada kaldı.³⁶⁵ Zaman ise Safevi tarikatı mensuplarının lehine işliyordu. Akkoyunlular arasındaki mücadele onların beklediği fırsatı verdi ve İsmail 12 yaşında olduğu halde Gilan'dan ayrılarak önce Erdebil'e, ardından Erzincan dolaylarına geldi. Her taraftan Erzincan'a gelen Türkmenler Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Afşar, Kacar, Tekelü, Zu'lkadır, Turgutlular ve Varsaklara mensuptular. İşte Safevi Devleti'ni kuran ve daha sonra ayakta tutan bu Anadolu Türkleri'dir.³⁶⁶

İsmail 1501 yılı başında 7000 kişilik bir kuvvetle Erzincan'dan ayrılarak Şirvan'a yöneldi. O, böylelikle babası ve dedesinin öcünü almış olacaktı. Şirvanşah Ferruh Yesar iyi donatılmış ordusuna rağmen yenildi ve öldürüldü. Onu Akkoyunlu Elvend Bey'in Nahçıvan yakınında yenilmesi takip etti. Bu savaş Azerbaycan'ı İsmail'e kazandırdı ve o, Tebriz'de kolaylıkla şahlık tahtına oturdu. 12 imam adına hutbe

³⁶⁴ İsmail Aka, a. g. m, s. 843.

³⁶⁵ H. Mustafa Eravcı, "Safevi Hanedanı", Türkler, C. 6, Ankara 2002, s. 884.

³⁶⁶ İsmail Aka, a. g. m, s. 844.

okutup, ezanı değiştirmiş, adına para kestirip, tayinler yaptırmıştı.³⁶⁷

1510 yılında iki önemli olay cereyan etti. Bunlardan biri Özbek Şeybani Han'ın Şah İsmail tarafından yenilip öldürülmesidir. Bu zafer Safevilere Horasan'ı kazandırdı. Aynı yılda meydana gelen diğer bir olay ise Şah Kulu'nun Anadolu'daki ayaklanmasıdır. Şah Kulu Teke yöresinden olup, Şah İsmail'in zaferden zafere koşmasından ve Osmanlı Sultanı II. Bayezid'in aczi ve devlet adamlarının adil olmayan davranışlarından duyulan hoşnutsuzluktan cesaret alarak harekete geçti. Çubuk ovasında Osmanlı kuvvetleriyle girdiği çarpışmada öldüyse de yakın adamları 15000 kişilik bir grubu İran'a geçirmeyi başarmıştır. Şah'a vardıklarında Tekelülerin ayaklanma sebepleri olarak mezhep gerekçesi göstermeyerek hükümdarın dirayetsizliği ve vezirlerin zulümlerini dile getirmeleri ilginçtir.³⁶⁸

Şah Kulu hadisesi Osmanlı tarihi içinde bir dönüm noktası oldu. Safevi taraftarlarının Anadolu'yu bir kan gölü haline getirmeleri Anadolu'daki Sünnî kamuoyunun, Osmanlı devlet adamlarıyla ulema ve askerlerin çoğunun, Kızılbaş hareketlerine başından beri iyi gözle bakmayan Şehzade Selim'in yanında yer almalarını sağladı.³⁶⁹

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi-sosyal durum, taht mücadeleleri ve Anadolu'daki taraftarlarına güvenen Şah İsmail 1512 yılında, Selim tahta henüz yeni çıkmışken Rumlu Nur Ali Halife'yi Anadolu'ya göndererek buradaki sofuları toplamasını istedi. Şehzade Ahmet'le olan taht mücadelesini sonlandıran Selim Osmanlı ülkesine hâkim olarak Anadolu'da devamlı gâileler çıkaran Safeviler üzerine meşhur seferine çıkar.³⁷⁰

Yavuz Sultan Selim iş başına gelir gelmez Şîî propagandacılarını ve onların taraftarlarını idam ettirdi. Safevilerle bütün alakalar kesildi, harp hazırlıkları başladı. Yapılacak muharebenin propaganda edilmesi bakımından hazırlık işlerine ulemayı da katan Sultan Selim, Kızılbaşlığa karşı mücadelenin cihattan da önemli bir iş olduğu hakkında fetva aldı.³⁷¹ Sefer için yeterli lojistik destek ve İran'ın zaptı için büyük bir

³⁶⁷ İsmail Aka, a. g. m, s. 844.

³⁶⁸ İsmail Aka, a. g. m, s. 844.

³⁶⁹ H. Mustafa Eravcı, a. g. m, s. 886.

³⁷⁰ İsmail Aka, a. g. m, s. 845.

³⁷¹ Nesib Nesibli, “*Osmanlı-Safevi Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan*”, Türkler, C. 6, Ankara 2002, s. 896.

ordu hazırlayan Sultan Selim, uzun bir yolculuktan sonra Çaldıran'da 22 Ağustos 1514 tarihinde Şah İsmail ile savaşa girişti. Ertesi gün Şah İsmail karşısında büyük bir zafer kazandı. Zaferden sonra Selim Tebriz'e girdi ancak Yeniçerilerin baskısı yüzünden kısa bir sürede buradan ayrılmak zorunda kaldı.³⁷²

Çaldıran zaferinin sonucunda; Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarının büyük bir çoğunluğu Osmanlı sınırlarına dâhil edildi. Özellikle İdris-î Bitlisî başta olmak üzere Sünnî bölgesel yöneticiler Osmanlı yönetimine itaatini bildirdi. Ayrıca bu savaşta yüksek rütbede bulunan birçok Kızılbaş emiri ve önde gelen üç önemli ulema öldü. Bütün bu kayıpların yanında bu yenilgi psikolojik olarak İsmail'in Allah'ın oğlu olma iddiasına dayanan yenilmezlik inancının yıkılmasını sağladı. Bunun sonucu ise müşid-i kâmil gözüyle bakılan İsmail ile müridleri arasındaki ilişkiler tümüyle değişti. Bu yüzden dinamik Safevi propagandası ve saldırganlığı yok oldu. Böylece Safevilerin yayılmacı politikası yerini savunmaya terk etti. Bununla beraber dış politikadaki bu değişimin bir sonucu olarak Safeviler, İsmail'in hayatının son on yılında özellikle doğu sınırında Belh, Kandahar ve Herad gibi önemli şehirleri kaybetti. Hiçbir savaş meydanında tekrar görülmeyen İsmail aynı zamanda ölümüne kadar devlet işlerine de çok az zaman ayırdı.³⁷³ Yavuz Sultan Selim için büyük zafer sayılan Çaldıran vuruşması, aslında Türk dünyasının umumi faciası, batı diplomasisinin ise strateji zaferidir.³⁷⁴

XVI. yüzyılın ortalarında başlayan Osmanlı-Safevi münasebetleri kendi hâkimiyet sahalarında dönemlerinin en parlak iki medeniyetini yaratan bu devletlerin XVII. asırda Kasr-ı Şirin antlaşmasını imzalamasına kadar sürekli bir çizgi takip eden sıcak çatışmalar dönemini ifade eder.³⁷⁵

Hatayî mahlası ile Farsça şiirlerinden başka, Türkçe gazel, mesnevi ve rubailerden meydana gelen bir divanı ve ayrıca Hz. Ali'ye bağlılık ve hayranlık duygularını terennüm ettiği 1400 beyiti aşan *Dehnamesi* ve *Nasihatname* adlı bir

³⁷² H. Mustafa Eravcı, a. g. m, s. 886.

³⁷³ H. Mustafa Eravcı, a. g. m, s. 886.

³⁷⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 425.

³⁷⁵ Ahmet Yaşar Ocak, '*Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı Safevi Münasebetleri*', Belleten, C. LXVI, Ankara 2003, s. 503.

mesnevisi bulunan Şah İsmail, dini propaganda maksadı ve hece vezni ile dörtlükler de vücuda getirmiştir.³⁷⁶

Şah İsmail'in ölümünden sonra henüz on yaşında olan oğlu Tahmasb, Safevi tahtına geçti. Çocuk yaşta olması münasebeti ile Şah Tahmasb, kendilerini devletin hükümdarı gibi gören Kızılbaş emirlerinin etkisi altında kaldı. Aşağı yukarı on yıl, rakip Kızılbaş oymaklarının hükümet üzerinde nüfûz kurma mücadelesine karşı koymakla geçti. Tekelü taifesinden Ulama Şah'a isyan etti, ancak Safevi kuvvetlerince yenilince Osmanlılara iltica etti. Diğer yandan Osmanlı cephesinde yer alan Bitlis hâkimi Şeref Han Safevi tarafına geçmiştir. Şark sınırlarını emniyetsiz hale getiren bu keyfiyet temel ana faktörleri ateşleyerek, Osmanlıların İran üzerine askeri harekete girişmesinin mukaddimesi olmuştur. Bu hadiselerden sonra Osmanlı Sultanı Muhteşem Süleyman liderliğindeki Osmanlı ordusu İran üzerine dört büyük sefer düzenlemiştir. Osmanlılar bu seferler ile amaçlarına büyük ölçüde ulaştılar. Ancak coğrafi faktörlerden dolayı onların askeri organizasyonu doğuda Osmanlı genişlemesini sınırladığı için ve diğer nedenlerden dolayı Sultan Süleyman Şah Abbas ile Amasya mütarekesini imzaladı. Bu anlaşmaya göre Safeviler Bağdat, Tebriz gibi tarihi ticaret yollarının geçtiği merkezleri ve kuzeybatı Azerbaycan'ı Osmanlılara terk etti.³⁷⁷

Şah Tahmasb Güney Kafkasya üzerinde yayılcı bir politika izledi. Bunun temelinde bölgenin stratejik, coğrafi ve iktisadi konumunun etkili olduğu kesindir. Bununla beraber Osmanlılar ile bölgedeki meskûn halk arasında mezhebi ve etnik karinelerin olmasından dolayı muhtemelen Osmanlıların eski Safevi Azerbaycan valisi Tekelü Ulama'nın Osmanlılara iltica etmesinden sonra, Osmanlıların bu bölgeyi işgal ederek ona ikta olarak vereceği endişesidir. Nitekim Şah Tahmasb, Sultan Süleyman'ın Irak seferinden ve Özbeklerin Horasan üzerindeki saldırılardan hemen sonra faaliyetlerini kuzey Azerbaycan üzerinde yoğunlaştırmıştır.³⁷⁸

Şah Tahmasb'ın 1576 yılında ölümünden sonra devlet içinde hâkim pozisyon için mücadele, yalnız kurucu Türkmen ve Tacik oymaklarından oluşan unsurlarla kalmadı. Aynı zamanda yeni Kafkasya menşeli grup üyeleri de hırslı bir şekilde devlet

---

³⁷⁶ İsmail Aka, a. g. m, s. 845.

³⁷⁷ İsmail Aka, a. g. m, s. 846.

³⁷⁸ H. Mustafa Eravcı, a. g. m, s. 887.

gücünü elde etmek için mücadeleye girdi. Şeyh Cüneyd'den beri Safevi liderleri Türkmen bir anadan doğmuştu. Şimdi ise sarayda Çerkez ve Gürcü menşeli Tahmasb'ın hanımları kendi oğullarını iktidara taşımak için iç mücadeleye girmişlerdi. Kızılbaş kabilelerinin çoğu, Türkmen ümerası ve Çerkezler Türkmen anadan olan İsmail Mirza'yı desteklediler. İsmail bir buçuk yıllık iktidari döneminde devlet üzerinde büyük nüfûz sahibi Şîî ulemayı ve Kızılbaş aşiretlerini saraydan uzaklaştırdı. Onların yerine Sünnî bürokrat ve alimleri ikame etti. Ayrıca paganist Şîîzmin bazı radikal söylemlerini bahane ederek İran sınırını sürekli tehdit eden Osmanlı ve Özbek saldırılarının önüne geçmek için On iki imamın ihtilâflı doktrinlerini yasak etti.³⁷⁹

Böylece İran'da Sünnîlikle Şîîliği kuşatıcı ve bütünleştirici yapısal reformlar gerçekleştirdi. Ancak bu yapısal değişiklikler ve İsmail'in Sünnîlere karşı toleransı, kayırcılığı Kızılbaş oymaklarının kendinden nefret etmesine sebep oldu. Nihayet Şah'ın afyon tiryakisi olmasını değerlendiren muhalifler 1577'de onu zehirlemek suretiyle öldürdüler.³⁸⁰

Âmâ olan Muhammed Hüdabende'nin devlet üzerindeki ihtilâflı ve cılız idaresi daha baştan Safevilerin geleneksel düşmanları Özbek ve Osmanlıların İran üzerindeki iştahını kabarttı. Nitekim Özbekler Horasan'da tekrar intikam aldılar. Batı'da Osmanlılar ise Şah II. İsmail'in mevcut olan anlaşmayı bozduğu gerekçesiyle onun ölümünden hemen sonra Lala Mustafa Paşa komutasındaki büyük bir orduyu Kırım güçleri ile destekleyerek Azerbaycan üzerine gönderdiler. Osmanlı ordusu çok zor şartlar altında da olsa Gürcistan ve Şirvan bölgesini ele geçirdi. Serdar Lala Mustafa Paşa, fethedilen toprakları doğrudan Osmanlı yönetimine bağlayacak düzenlemeler yaptı. Daha sonra Safeviler bu bölgeleri ele geçirmek için çırpındılar ise de Kızılbaş liderleri ile Muhammed Hüdabende'nin eşi Ulya Hatun arasındaki düşmanlığın yükselmesi yüzünden Osmanlılar Gürcistan ve Şirvan bölgesine yerleşmekle kalmayarak Tebriz'i işgal ettiler.³⁸¹

İşte dış saldırıların Safevi topraklarının içlerine doğru yöneldiği ve iç ihtilafların

³⁷⁹ H. Mustafa Eravcı, a. g. m, s. 887.

³⁸⁰ H. Mustafa Eravcı, a. g. m, s. 888.

³⁸¹ H. Mustafa Eravcı, a. g. m, s. 888.

tehlikeli bir boyuta ulaştığı bir dönemde akliselim bazı Kızılbaş reisleri ve bunalmış olan bazı halk kesimi Abbas Mirza adına gösteri yaparak Muhammed Hüdabende'yi tahttan Abbas lehine feragat etmesi için zorladılar.³⁸²

Şah Abbas her şeyden önce devletin dayanağı olan Kızılbaş Türk oymaklarını itaat ve inzibat altına alması gerektiğini anlamıştı. Gerçekten de Türk beyleri II. Şah İsmail'in ölümünden sonra, Şah Muhammed'in aczi dolayısıyla devlete hâkim olmuşlar ve kendilerini tamamen mevki mücadelesine kaptırmışlardı. Şah Abbas birçok beyi tasfiye etti, yerine genç beyler getirdi. Birçok oymak farklı yerlere göçürülerek toplu yaşamaları engellendi. O, bunlarla da yetinmeyip Osmanlı Devleti'ndeki devşirme sistemini örnek alarak küçük yaşta devşirip, yetiştirdiği Ermeni, Gürcü ve Çerkez asıllı kulları yükseltip kabiliyetli olanlarını önemli mevkilere getirdi. Hatta onları devşirip yetiştirmek için bir teşkilat da kurdu. Ancak Şah Abbas'ın Türkmen oymakların gücünü kırmak için aldığı tedbirler, devlet için olumlu değil, zamanla devşirmelerin siyasi bakımdan önem kazanıp, aksine devletin yıkılmasını hızlandırmıştır.³⁸³

Şahlığının başlangıcında Horasan'a giren Özbeklere karşı Abbas, Azerbaycan'daki eyaletleri işgal eden Osmanlılarla 1590'da barış yaparak Özbekler üzerine yürüdü ve sınırlarını Ceyhun ırmağına kadar genişletti. Ardından batıya dönerek Avusturya savaşları ve Celali ayaklanmaları ile yorgun düşen Osmanlı Devleti'ne 1603'te savaş açarak Gürcistan, Azerbaycan, Şirvan, Karabağ ve Nihavend bölgeleri ile Bağdat'ı ele geçirdi. Lakin bu başarılarını uzun süre devam ettiremedi. Kuyucu Murat Paşa'nın Tebriz yakınlarına kadar gelmesi üzerine barış yapıldı. Şah Abbas Osmanlılar ile mücadelelerde başarılı olabilmek için zaman zaman Avrupa devletleri ve Papa ile de işbirliği teşebbüslerinde bulundu.³⁸⁴

Safevi dönemi sırasında İran ile Venedik arasındaki diplomatik ilişkilerin tarihi iki evreye bölünebilir. XVI. yüzyıla denk düşen birinci evrede, iki devletten her biri diğerini hala Osmanlılara karşı muhtemel bir müttefik adayı olarak görmekteydi. Bu çerçevede bazı karşılıklı heyetler gönderildi, fakat iki ülke de savaşa uygun olan şartlar hiçbir zaman aynı anda ortaya çıkmadı, bu yüzden de bir ittifak oluşturulamadı. İkinci

³⁸² H. Mustafa Eravcı, a. g. m, s. 888.

³⁸³ İsmail Aka, a. g. m, s. 848.

³⁸⁴ İsmail Aka, a. g. m, s. 849.

evrede, yani XVII. yüzyılda Venedik'e gelen İranlı özel temsilciler temelde Şah adına bu şehirde ticaret yapmaları amacıyla gönderilmiş tüccarlardı; Şah aynı zamanda bu kişilerle Düka ve Venedik Cumhuriyeti'ne karşı duyduğu dostluk hislerini dile getiren mektuplar da gönderme yolunu seçmişti. Yani ilişkiler daha çok ticari ve ekonomik bir nitelik taşımaktaydı.³⁸⁵

Başkenti Kazvin'den İsfahan'a taşınması Safevi Devleti'nde İran etnik unsurlarının güçlendirilmesi yolunda önemli bir adım oldu. Kazvin ahalisinin büyük bir kısmını teşkil eden Azerbaycanlılar Abbas'ın siyasetinden memnun değildi. Ancak buna bakmayarak yeni başkente Karadağ, Kazvin'den birçok Azerbaycanlı göçüp gelmekteydi. Burada onlar için bir mahalle yapıldı ve Şah Abbas'ın şerefine buraya " Abbasabad " dendi.³⁸⁶

1623 yılında Bağdat'ı ele geçirdi. Musul, Kerkük ve Van'ı ele geçirmeye çalıştıysa da bunda başarılı olamadı. Yurtlarından ayrılmayarak Osmanlı idaresinde kalan veya Osmanlı idaresine giren Karacadağlılar ile Karabağlılardan birçoğunu cezalandırdı. Otuziki, Kazaklar ve Şemseddinlü oymaklarının bir kısmı Mazenderan'dan Ferahabad'a yerleştirildi. Bu dönemde Anadolu'dan İran'a yoğun göçler oldu.³⁸⁷

19 Ocak 1629'da öldüğünde 42 yıllık hâkimiyeti sırasında Türk oymaklarının gücünü kırmak için büyük gayret göstermesine rağmen, büyük küçük 92 beyden 44 tanesi yine de Türk asıllı olup Ustacalu, Rumlu, Tekelü, Şamlu, Zu'lkadr, Türkmen, Kaçar, Afşar ve Bayat oymaklarına mensup idiler. Şah Abbas'tan sonra Safevi tahtı layıkını bulamadı. Afşar aşiretinden olan Nadir Şah içte ve dışta başarılar kazanmıştır. İç karışıklıklar ve dış tehlikelere rağmen Safevi devletini yıkılma tehlikesinden kurtaran Şah Abbas, devletin merkezini Kazvin'den İsfahan'a taşıdıktan sonra burada birçok imar faaliyetinde bulundu.³⁸⁸

Safevi Devleti'nin sınırlarının genişletilmesinde yeni tahmil edilmiş Şî mezhebinin önemli rolü olmuştur. Şîliğin baş doktrini olan On ikinci imam Mehdi

³⁸⁵ Giorgio Rota, "Safevi İran'ı ile Venedik Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilere Genel Bir Bakış", Türkler, çev. Nasuh Uslu, C. 6, Ankara 2002, s. 903.

³⁸⁶ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 485.

³⁸⁷ İsmail Aka, a. g. m, s. 849.

³⁸⁸ İsmail Aka, a. g. m, s. 850.

gayba çekilmişti, yeryüzünde adaleti gerçekleştirmek için “ Mehdi ” bir gün zuhur etmeli idi. Göçebe Türkmenler, Şah İsmail’i kurtarıcı “ Mehdi ” görüyorlardı. Bu, Şîî radikalizmi ile Türkmen sufiliğinin birleşmesi müthiş bir mistisizm yaratarak, askerde fedakârlık ruhunu yükseltiyordu. İsmail Safevi işgal ettiği vilâyetlerin ahalisine zorla Şîîliği kabul ettiriyor, bundan imtina eden binlerce insanı kılıçtan geçiriyordu. Şîîlik Safevi Devleti’nin resmi mezhebi ilan edilmiş, camilerde 12 imamın şerefine hutbeler okunuyor, buna uygun yazılı yeni sikkeler kesiliyor, ilk üç halifeye hakaret ediliyordu. Kızılbaşların yeni “mürşidi” olan Şah İsmail, sayısız müritleri tarafından gittikçe tanrılaştırılıyordu. Şah İsmail, Hataî mahlasıyla yazdığı şiirlerinde 12 imamdan biri gibi zuhur ettiğini iddia ediyor, Şîîliğe karşı çıkanları dinsiz, kâfir ve düşman olarak adlandırıyor.³⁸⁹

Safevi Devleti’nin sürekli artan genişlenme meyli, ideolojik dini radikalizmi onu kaçınılmaz olarak Osmanlı İmparatorluğu’yla çatışmaya sürüklüyordu. XV. asrın son yıllarında Akkoyunlular ile Osmanlılar arasında başlayan muharebe, Safevilerin hâkimiyeti devrinde oldukça şiddetlenmiş, küçük fasıllarla yaklaşık 150 yıl devam etmişti. Bu yıkıcı harplerin esas meydanı Azerbaycan idi. Bir taraftan Osmanlıların seferleri, diğer taraftan ise, Safevilerin önceleri Azerbaycan’da da tatbik ettikleri “ yakılmış toprak” taktiğini aynı yıllarda geniş çapta uygulamaları Azerbaycan’ı harabeye çevirmiştir.³⁹⁰

Devlet sınırlarını tahkim etmek, potansiyel tehlike menbaı olan aşiretleri zayıflatmak amacıyla daha Akkoyunlu hükümdarları devrinde başlamış olan göç ettirme siyaseti Safeviler devrinde korkunç boyutlara ulaşmıştır. Onlarca Türk aşiretinin, devletin en uç noktalarına göç ettirilmesi Azerbaycan’da Türk unsurunu zayıflattı.³⁹¹

Osmanlı- Safevi savaşlarının uzun yıllar boyu devam etmesinin başlıca sebebi Safevilerin Şîîliği devlet dini ilan etmeleri, onu inatla silah gücüyle yaymaları oldu. Şîîlik modern İran coğrafyasında nispeten sabit devletçiliğin sürekli olmasına tesir etmekle beraber, objektif olarak değerlendirilirse Türk ve aynı zamanda da İslâm dünyasının parçalanmasına sebebiyet verdi. Şîî Safevi ve Sünnî Osmanlı ve

³⁸⁹ Nesib Nesibli, a. g. m, s. 895.

³⁹⁰ Nesib Nesibli, a. g. m, s. 895.

³⁹¹ Nesib Nesibli, a. g. m, s. 897.

Türkistan'daki Şeybani Devletleri arasındaki ideolojik mücadele XVI. ve XVII. asırlarda görülmemiş bir büyüklük kazandı. Azerbaycan, Sünnî Türk dünyası içinde münasebetlerin gelişmesine mani olan bir unsura döndü.³⁹²

Neticede Azerbaycan Türkü ile Anadolu Türklerinin gelişim istikâmetleri birbirinden ayrıldı. M. Fuad Köprülü'nün şu fikri bugün de güncelliğini korumaktadır:

*“ Gerek Azeri ve gerek Osmanlı sahalarındaki halk, ekseriyet itibarıyla Oğuzlardan mürekkep, İran'da sair Türk unsurlarının ve Moğolların Anadolu'dakinden daha fazla olması, yerli kültür an'anelerinin, tabii ve içtimai şartların birbirinden farklı bulunması, İran dil ve medeniyetinin Azeri sahasındaki kuvvetli nüfuzu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sünniliğe mukabil, Safevilerden başlayarak, Şiiliğin İran'da, devlet dini olarak kabulü, İran Türklerinin Osmanlı İmparatorluğu Türklerinden ayrı bir edebiyat vücuda getirmelerine ve bunun müstakil bir tekâmül yolu takip etmesine sebep olmuştur ”.*³⁹³

Şah Abbas devrinde Safeviler Devleti'nin merkezi artık Azerbaycan değildi; merkez Acem Irak'ına geçmişti. Safevi bu devirden itibaren Azerbaycan Türk devleti özelliğini yitirdi. Yeni İran hâkimiyetinde temsil edilmiş Türklerin yukarı sosyal tabakası dâhilinde ise Farslaşma süreci başladı.³⁹⁴

M. E. Resulzade XVIII. yüzyıldaki İran'ın içinde bulunduğu durumu anlatarak yazımını sürdürür. Bu dönemde İran'ın tam bir anarşi içinde bulunduğunu, bu durumdan yararlanarak Rusya'nın da Kafkasya'ya adım atma teşebbüslerinde bulunduğunu ve Derbent önlerinde görüldüğünü anlatır. Büyük Petro'nun İran'daki ayaklanmaları fırsat bilerek Kafkasya'ya ordu gönderdiğini yazar. Safevilerin Rusya'yla savaşı sonlandırmak için 1723'te bir anlaşma imzaladığını, bu anlaşmaya göre Hazar'ın batı ve güney kıyılarını, Astrabad'a varıncaya kadar Rusya'ya bıraktığını yazar. Fakat daha bu anlaşma uygulanmadan bölgede Türk askerlerinin Dağıstan ve Şirvan'da görüldüğünü, Mugan bozkırları ve Şirvan'ın Türklerin eline geçtiğini yazar. Ayrıca Rusya'nın ortaya çıkan bu durumdan rahatsız olduğu için Fransa'nın arabuluculuğuna

³⁹² Nesib Nesibli, a. g. m, s. 897.

³⁹³ Nesib Nesibli, a. g. m, s. 898.

³⁹⁴ Nesib Nesibli, a. g. m, s. 898.

başvurduğunu belirten Resulzade bu savaşın Derbent, Bakû ve Dağıstan'ın Rusya'ya bırakılan bir anlaşmayla sona erdiğini yazmıştır. Resulzade Türk ordusunun aynı anda İran'a da yöneldiğini ve Hemedan, İsfahan ve Kaşan şehirlerinin alındığını, nihayetinde yapılan anlaşmayla Gürcistan ve Şirvan'ın Türklere geçtiğini ifade eder.

XVII. yüzyıl boyunca Azerbaycan'la Rusya arasındaki komşuluk münasebetleri, geniş ticaret ilişkileri, elverişli mal mübadelesi, yakın ahabplıklar, tacirlerin ve başka zanaat sahiplerinin sık sık karşılıklı seferleri iki komşu halkın yakınlaşmasına zemin yarattı.³⁹⁵

Azerbaycan, bu devirde Safevi İmparatorluğu'nda Rusya ile sınırı olan tek devlettir. Bu dönemde İsfahan sarayı tarafından tayin edilmiş Şirvan Beylerbeyleri Rusya ile barış şartları yaratmak ve herhangi bir gerginlikten kaçınmaya çalışırlardı. Azerbaycan'la Rusya arasındaki ticaret münasebetleri bir dizi güçlkle karşılaşırdu. Ticaret kervanları üzerine hücum eden Kazak birliklerinin faaliyetleri ticarete zarar vermekteydi. Kazakların Hazar denizine hücumları rutin olarak devam etmiştir. Bir arşive belgesinde 1647 yılında Don Kazaklarının bir destesi petrol için Bakû'ye gelen Ferahabad taciri Hacı Bağır'ın üzerine hücum ettiği, onun altı yedi yüz tümenlik malını elinden alındığı bilgisi kayıt edilmiştir.³⁹⁶

Rusya hükümeti Hazar denizinde gemilerin emniyetine büyük önem verirdi. Volga- Hazar su yolu bütün yıl açıktı ve Rusya'nın Azerbaycan, İran ve başka ülkelerle ticaret ilişkilerinde mühim rol oynamaktaydı. Rus devleti ne pahasına olursa olsun, bu yolu ve sahillerini Kazakların ve Kuzey Kafkas dağlılarının baskınlarından korumalıydı. O zamanlar Don'da isyancı Kazaklara rehberlik eden Stepan Razin Güney Kafkasya için daha tehlikeli olmuştu. Onun Azak denizine çıkmak niyeti belirmiş ancak bu gerçekleşmeyince de hedefine Volga-Hazar'ı koymuştu. S. Razin 1667 yılın Mayıs ayında Volga'ya geldi, diğer yılın başında da Hazar Denizi'ne çıktı. 1668 yılın yazında Azerbaycan'a ve İran'ın diğer sahil vilâyetlerine hücum etti. S. Razin Kazakların ataman Sergey Krivoy'un liderliğinde faaliyet gösteren diğer bir grubu ile birleşerek 40 kayıkta 2000 kişiyle Derbent'e sonra da Bakû'ye kadar ilerledi. Böylece Kazaklar ilk

---

³⁹⁵ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 516.

³⁹⁶ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 517.

defa Bakû sahiline gelerek Maştağa şehrini talan ettiler.³⁹⁷

XVII. asırda Rus tacirleri Azerbaycan şehirlerinde geniş ticaret yapmaktaydılar. Rus ticaret kolonilerinin Şemahı'daki ticari faaliyetleri bütün asır seyyahların dikkatini çekmiştir. Azerbaycan, İran ve Yakın doğu tacirlerinin faaliyetleri Kazan, Novgorod, Yaroslav hatta Arhangelsk'e kadar yayılırdı. Lakin Moskova Azerbaycan malının daimi ticaret yeri olarak kalırdı.³⁹⁸

1721'de İsveç galibiyetinden sonra 18 Haziran 1722'de I. Petro büyük bir orduyla ve 274 gemi ile Haşterhan'dan sefere başladı. Bu sırada I. Petro Azerbaycan dilinde bir “*manifesto*” neşr ederek Şirvan ve Hazar sahilindeki vilâyetlere gönderdi. Bu, Azerbaycan dilinde neşr edilmiş ilk devlet belgesi olma özelliğini taşımaktadır. Manifestoda çar ordularının gelişinin asıl sebebi ört bas edilmekte, geliş maksadının güvenliği sağlamak ve Rus tacirlerine saldıranlara mani olmak olduğunu belirtmekteydi. 1923 Temmuz ayında da Bakû Rusların eline geçmiş oldu. 12 Eylül 1723 yılında Şah II. Tahmasb'ın Peterburg'a gönderdiği elçi İsmail Bey tarafında bizzat imzalanan anlaşmaya göre; Hazar sahilindeki vilâyetler- Derbent, Bakû, Gilan, Mazenderan, Astrabat zorla Rusya'ya bırakıldı.³⁹⁹

Hazar Denizi'nin doğu sahilinde birkaç yerde Rus tahkimli karakolların tesisi Petro zamanında vuku buldu; bunlardan en mühimi Bolhan körfezi girişindeki Krasnovodsk idi. Petro'nun idaresinde Rus fütûhatı Baltık Denizi ve Hazar Denizi istikâmetinde gelişmiş, Rusya emperyalist bir devlet olma yolunda süratli adımlarla ilerlemeye başlamıştır.⁴⁰⁰

1722- 1724 yıllarında Heşteran yollarını koruyan “ Svyatoy Krest ” kalesinin dikilmesi, Kabardiya'nın Rusya'nın himayesi altına alınması, Derbent, Bakû ve Reşt'de Rus garnizonlarının konuşlanması Kafkasya ve Hazar Denizi havzasında Rusya'nın nüfûzunun sabitleşmesinde önemli bir aşamaydı. Bununla Rusya, Hazar'ın önemli limanlarına nezaret etmeye, Osmanlıların ve onların vassalleri olan Kırım Tatarlarının Hazar sahillerine saldırılarını önlemek için adım atmış bulunmaktaydı.⁴⁰¹

³⁹⁷ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 518.

³⁹⁸ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 518.

³⁹⁹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 526.

⁴⁰⁰ Akdes Nimet Kurat, a. g. e, s. 274.

⁴⁰¹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 532.

Rusya hükümeti Hazar sahili vilâyetlerinin idaresini knyaz V. V. Dolgorukov'a bıraktı. Bazı şehirlerde Rus inzibati idareleri kuruldu, bazılarında ise eski hâkimlerin varlığı korundu. Derbent, Astarad, Salyand ve Niyazabad'da istehkamlar dikildi. Bakû kalesinin duvarlarının yanına taştan beş burç dikildi. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'ın tamamının Rusya'ya katılması gerçekleşmese de onun Kafkas halkları ile iktisadi ve siyasi ilişkilerinin geleceği açısından bir temel oluşturdu, burada Rusya'ya meylin kuvvetlenmesine bir hayli yardımcı oldu. Fakat Rusya o zamanlar Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı iktisadi bakımdan benimsemek, onları dış tehlikelerden koruyabilme gücüne sahip değildi.⁴⁰²

M. E. Resulzade İran'da Nadir Şah'ın ortaya çıkmasıyla politik durumun değiştiğini, Safevilerin çöküşü esnasında İran'dan ayrılan bütün yerlerin 1736'da yapılan antlaşmayla yeniden İran'a geçtiğini, Nadir Şah'ın egemenliğinin Kızılyar ve Derbent'e ulaştığını belirtmiştir. Şah'ın Hindistan ve Afganistan seferleri sırasında Doğu Kafkasya eyaletlerinde ayaklanmaların patlak vermesi Nadir Şah'ı Kafkasya'yı tekrar fethetmeye mecbur bırakmıştır. Bu dönemde en çok bilinen mücadelelerin Azerbaycan hanları ve Dağıstan şamhallarına⁴⁰³ karşı yapılmıştır.

1736-1804 yılları arasında İran'da hüküm süren Afşar hanedanının kurucusu ve son Türk cihangiri olan Nadir Şah, Horasan'daki Abıverd yöresinde yaşayan Afşarların Kırklı obasına mensuptu. Şah II. Tahmasb zamanında bir taraftan Ruslar, öte yandan da Osmanlılar ile mücadeleye girişti. Hazar denizinden Rusları uzaklaştırdı, kuzeybatı eyaletlerini de Osmanlılardan geri aldı.⁴⁰⁴

1736 yılında Nadir Şah Şirvan üzerine harekete geçti. Şirvan Han'ı Surhay Han emrinde bulunan Osmanlı askerlerini de alarak Kabala'ya çekildi. Nadir Şah Şemah'yı zapt etti. Devedatan mevkiinde Nadir Şah'la yaptığı savaşı kaybeden Surhay Han emrindeki Osmanlı askerlerini Gence'ye bırakarak dağlara çekilmiştir. Avar dağlarına

⁴⁰² Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 532.

⁴⁰³ Kafkasya'nın Ruslar tarafından istilasına kadar olan dönemde Kumuk Türkleri şamhallık ya da şahvallık adı verilen bir idare sistemiyle yönetilmekteydiler. Kumuk ülkesini şamhal adı verilen Altın Orda soyundan gelen kişiler idare ederdi. Osmanlı, İran ve Rusya'nın himayesinde kalan Şamhallık feodal bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür. Bkz. Ufuk Tavkul, Kırım Dergisi, <http://turkoloji.cu.edu.tr/> 18.04.2012.

⁴⁰⁴ İsmail Aka, a. g. m, s. 852.

kadar ilerleyen Nadir Şah'a buradan öteye geçmek nasip olmadı. Nadir Şah Dağıstanlıların ağır yenilgisine uğradı. Nadir Şah güç bela tacını ve hazinesini bırakarak Derbent'e gelebilmiştir.⁴⁰⁵

Kafkaslıların bu zaferi İstanbul'da çok iyi karşılanmış ve Osmanlı Devleti Kafkasya'daki gazileri bir sefaret heyeti vasıtasıyla gönderdiği hediyelerle taltif etmiştir.⁴⁰⁶

Nadir Şah, 1738-1740 yılları arasında gerçekleştirdiği Kandahar ve Hind seferlerinde büyük bir servet toplama imkânı buldu. Hind seferi dönüşünde Buhara Hanlığı üzerine yürüdü ve iki devlet arasında Ceyhun ırmağı sınır kabul edildi. Bu başarılarla sonra Osmanlılar üzerine yürüyen Nadir, Caferî mezhebinin zorla tanınmasını istediye de başarılı olamadı ve dini konularda ısrar etmeden barış teklifinde bulundu.⁴⁰⁷

Ülke dâhilinde muhalifleri yok etmek için oldukça fazla miktarda kan döktü. İktisadi ve siyasi buhran sonunda ayaklanmalara yol açtı. Bizzat kendi boyu olan Afşar ve Kacarlara mensup kişilerce Nadir'den çekindiklerinden ona suikast düzenlediler. Nadir Şah'tan sonra Afşarların gücü gittikçe azalıp Kacarlar güçlenmeye başladı ve Afşarların son temsilcisi de 1804 yılında ortadan kaldırıldı.⁴⁰⁸

Türkmen asıllı bir İran hanedanı olan Kacarlar, ülkede düzeni yeniden sağlamalarına karşın Kafkasya'da kontrolü sağlamayı başaramadılar. Kacarlar da Türkmen asıllı bir boy olup XV. yüzyılda Anadolu'nun Bozok yöresinden Gence taraflarına gelmişlerdi.⁴⁰⁹

Nadir Şah'ın ölümünden sonra çıkan karışıklıklar sırasında Lurlu Kerim Zend ile Kacar Muhammed Han arasında başlayan mücadeleden Muhammed Hasan Han galip çıktı ve oğullarından Ağa Muhammed'i Azerbaycan valiliğine tayin etti. Onun en

---

⁴⁰⁵ Cemal Gökçe, '*Kafkasya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti*', İstanbul 1979, s. 34.

⁴⁰⁶ Cemal Gökçe, a. g. e, s. 34.

⁴⁰⁷ İsmail Aka, a. g. m, s. 853.

⁴⁰⁸ İsmail Aka, a. g. m, s. 853.

⁴⁰⁹ İsmail Aka, a. g. m, s. 853.

büyük başarısı İran’da siyasi birliği yeniden tesis etmesidir.⁴¹⁰

Kacarlardan Fethali Şah kendilerini kuzeyden gittikçe daha fazla tehdit etmeye başlayan Rusları Kafkaslardan ve Gürcistan’dan atmayı esas alan bir politika izlemekteydi. Bu amacını gerçekleştirmek için Avrupa devletlerinden çeşitli yardımlar sağlamaya çalışmaktaydı. Bu dönemde, İran, Osmanlı devletinin iyi niyetli tutumuna karşılık Bağdat’a saldırmıştı, ancak bu gelişmenin hemen ardından İstanbul’a elçilerini yolladılar. Bunun sebebi ise İran’ın Rusya karşısında arka arkaya aldığı ağır yenilgilerdi. İran aldığı bu yenilgiler neticesinde 1813’te Rusya ile Gülüstan Antlaşmasını imzalamış ve Karabağ, Şirvan, Derbent, Bakû gibi önemli toprakları Ruslara bırakmak zorunda kalmıştı.⁴¹¹

M. E. Resulzade de bu dönemle ilgili bazı bilgiler aktarır. Rusya İran savaşına değinerek ilk savaşın İran’ın Dağıstan, Kuba, Şeki, Şirvan, Karabağ, Bakû, Lenkeran ve Gence hanlıkları üzerindeki haklarından Rusya’nın lehine vazgeçtiği “*Gülüstan Antlaşması*”yla sona erdiğini, ikinci savaşın da 1826 yılında meydana geldiğini ve 1828’de İran’ın Nahçıvan ve Erivan’ı Rusya’ya bıraktığı *Türkmençayı antlaşmalarıyla* son bulduğunu kaydeder.

On sekizinci yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan’da yerli beylerin önderliğinde müstakil hanlıklar kuruldu. Bu oluşum bir takım, sosyal, iktisadi ve siyasi etkenlerin sonunda gerçekleşti.

Azerbaycan’ın son hâkimi Safevi Devleti Azerbaycan vilâyetlerinin idaresini yerli güçlü sülalelerin içinden çıkan boy beylerine veya hanlara bırakmak zorunda kalmıştı. Vilâyetlerin yüksek idari mevkilerine tayin edilen kimselere Suyrgal ve Tiyul adı verilen topraklar verilirdi. Bu tarz toprak sahibi aileler, Safevi Devleti’ne vergi vermenin yanı sıra istendiğinde yardımcı kuvvet olarak gönderilmek üzere bir miktar asker beslerlerdi. Bu tür toprak sahipleri zamanla merkezi devlet otoritesinin zaafından yararlanarak işletmesini elde ettikleri arazileri mülk toprakları haline getiriyorlardı. Böylece geniş arazileri içine alan ayrı ayrı vilâyetlerin iktisadi ve siyasi hükümranlığı irsi olarak belirli bir sülalenin eline geçiyor, bu da onların zamanla İran hükümetine

⁴¹⁰ İsmail Aka, a. g. m, s. 853-854.

⁴¹¹ Rifat Uçarol, “*Siyasi Tarih*”, İstanbul 2000, s. 157.

tabilikten kaçınmaları ve müstakil devlet halinde teşkilâtlanmaları için zemin oluşturuyordu.⁴¹²

Azerbaycan'da XVIII. yüzyılın ortalarına doğru müstakil hanlıkların doğmasındaki önemli faktörlerden biri de, bölge halkının sahip olduğu sosyal yapı ve kültürel özelliklerdir. Daha çok kültürel özelliklerine göre teşkilatlanmış olan bölge halkı, bütün istilâlara ve baskılara rağmen başlarında bulunan boy beyi, aşiret reisi veya han olarak adlandırılan mahalli reislerine bağlıydı. Tarih boyunca birçok devletin hâkimiyeti altına giren Azerbaycan'da bu gerçek hiç değişmemiştir. Hâkim devletler, gönderdikleri idarecileri aracılığıyla her ne kadar burayı kendi merkezlerine bağlamaya çalışmışlarsa da, halk daima kendi hanını tanımaya devam etmiştir. Değişmeyen bu sosyal yapı, nihai olarak siyasi şartların müsait olduğu XVIII. yüzyılın ortalarına doğru, Azerbaycan'da müstakil hanlıkların oluşması sonucunu doğurmuştur.⁴¹³

XVIII. yüzyılın ortalarında ardı arkası kesilmeyen muharebeler, yerel hâkimlerin çekişmeleri İran'da merkezi hâkimiyeti zayıflatmıştı. Bundan istifade eden vilâyet hâkimleri olan feodaller müstakilleşmeye başladılar. Azerbaycan arazisindeki vilâyetlerin hâkimleri de ortaya çıkan elverişli durumdan istifa etmeye, bu eyaletleri İran'dan ayırıp, müstakil olmaya çalışmaktaydılar. Nadir Şah'ın ölümü ile taht mücadeleleri kızışmış, merkezi hâkimiyetin zayıfladığı bir dönem Azerbaycan arazisinde müstakil feodal devletleri on dört hanlık, beş sultanlık ortaya çıktı ve Karabağ'da olan beş meliklik müstakilleşti.⁴¹⁴

Azerbaycan arazisinde böyle perakendeliğin esas sebebi ülkede iktisadi birliğin olmaması, ülkenin ayrı ayrı vilâyetleri arasında iktisadi ilişkilerin zayıf olması, ekonominin ticari seviyeye yükselemeyip feodallerin merkezden kaçma meyilleri her birinin müstakil hâkimiyeti istemesi ile açıklanmalıdır.⁴¹⁵

M. E. Resulzade, hanlıklar dönemiyle ilgili bazı bilgiler vermiştir. Hanlıkların Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi ve Nadir Şah dönemi dışında her zaman kendi müstakilliklerini koruduklarını ve bağımsız bir politik yaşam sürdürdüklerini belirtmiştir.

---

⁴¹² Mehmet Ali Çakmak, “*Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış*” Türkler, C. 7 Ankara 2002, s. 15.

⁴¹³ Mehmet Ali Çakmak, a. g. m, s. 15.

⁴¹⁴ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 179.

⁴¹⁵ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 179.

Şeki Han'ı Çelebi'nin Nadir Şah'a karşı yaptığı kahraman savunmayı, Şeki hanlığında yürürlükteki kanunları belirlediği “*Destur'ul Amel*” adlı bir kanunname çıkardığını, yine Karabağ Hanlığının Kacar şahı Aga Muhammed'in saldırılarını geri püskürttüğünü ifade etmiştir.

Resulzade, Kuba Hanı Fethali Han'ın yürüttüğü başarılı siyaseti de anlatmıştır. Fethali Han'ın bütün hanlıkları merkezi bir devlet haline getirip birleştirme gibi bir düşüncesi vardı. Tarihçiler hayatını kaybettiği İran seferine de bu amaç doğrultusunda çıkmış olabileceği düşüncesinde birleşmektedirler. Ancak hanın hayatını kaybetmesiyle bu plan da gündemden düşmüş oluyordu. Resulzade, hanla birlikte planının da gömüldüğünü ifade etmiştir.

Resulzade hanların Rusya'ya karşı yaklaşık otuz yıl mücadele ettiklerini, en bilinen ve kahramanca yapılan savunmaların Lenkeran, Erivan ve diğer Azerbaycan kalelerinde yapıldığını yazmıştır. Bu bağlamda en önemli örnek olarak karşımıza Cevad Han'ın Gence fatihi Sisianov'a karşı yaptığı kahramanca savunma çıkmaktadır. Bu yiğit han kalelerin savunmasını bizzat yönetmiş, defalarca yapılan teslim ol çağrılarına sloganlaşan “Ölmek teslimiyetten iyidir” cümlesiyle cevap vermiştir. Uzun mücadelelerden sonra savaşarak kahramanca ölmüştür. Günümüzde bile Cevad Han halkın kalbinde unutulmaz milli bir kahraman olarak yaşamaktadır. Çağdaşları ona ithafen ateşli şiirler yazmışlardır.

Resulzade Gence'nin yanı sıra Derbent, Bakû, Lenkeran, Nahçıvan, Erivan'ın çeşitli zamanlarda ve şartlarda Rus ordularına karşı kanlı mücadeleler verdiklerini, İleri gelen Rus generallerinden Gence fatihi olarak bilinen Sisianov⁴¹⁶ ve Katlyarevski⁴¹⁷,ye karşı önemli başarılar kazanıldığını yazmıştır.

Ayrıca Resulzade Karabağ Hanı İbrahim ve ailesinin Rus birliklerinin vahşi saldırılarına uğradığını, Şeki, Şirvan, Kuba ve İlisu hanlıklarında da kanlı olayların vuku bulduğunu yazmıştır. Resulzade Ruslara karşı mücadelede sadece erkeklerin mücadelesinin düşünülmemesi gerektiğini söyler. Şeyhali⁴¹⁸'nin kız kardeşi Perice

⁴¹⁶ Pavel Dimitriyeviç Sisiyanov Kafkasya'nın fethinde görev almış önemli Rus generallerden biridir. Bkz. [slovari.yandex.ru.../БСЭ/Цицианов Павел Дмитриевич](http://slovari.yandex.ru.../БСЭ/Цицианов_Павел_Дмитриевич) 18.04.2012.

⁴¹⁷ Pyotr Stepanoviç Katlyarevski Azerbaycan'ın alınmasında görev alan Rus komutanlarından biridir. Bkz. [ru.hayazg.info/Котляревский Петр Степанович](http://ru.hayazg.info/Котляревский_Петр_Степанович) 18.04.2012.

⁴¹⁸ Şeyh Ali Han Kuba hanlığının 1791-1806 yılları arasındaki hanıdır. Bkz. [ru.wikipedia.org/wiki/Кубинское ханство](http://ru.wikipedia.org/wiki/Кубинское_ханство) 18.04.2012.

Hatun'un da eline silah alarak Rus birliklerine karşı Derbent'te Sokak çatışmalarına katıldığını belirtir.

Azerbaycan'da XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren müstakil hanlıklar ortaya çıkmış ve kendi idarelerini kurarak müstakilliklerini korumaya çalışmışlardır. Bu hanlıklardan kendi dönemlerinin en etkili olan Şeki, Kuba ve Karabağ hanlıklarının tarihine kısaca değinmek gerekirse;

ŞEKİ HANLIĞI: Şeki bölgesi eskiden beri müstakil beyler tarafından yönetilmekteydi. Sonradan sırasıyla Şirvanşahların, Gürcülerin, Osmanlıların ve Safevilerin istilâsına uğramıştır.⁴¹⁹

Azerbaycan'ın kuzey topraklarında ortaya çıkan hanlıkların içerisinde, daha Nadir Şah'ın sağlığında Hacı Çelebi önderliğinde kurulmuş olan Şeki Hanlığı en güçlü hanlıktı. Şeki Hanı Hacı Çelebi hâkimiyetinin daha ilk yıllarında kendisine, Azerbaycan topraklarını, kendi hanlığı etrafında birleştirmeyi ya da geçmiş Şirvanşahlar devletini yeniden canlandırmayı hedef olarak belirlemişti. Çelebi Han'ın Şeki'de yaptırdığı mescidin duvarına astırdığı mermer yazıtta şunlar yazmaktadır: “Hacı Çelebi Sultan Kurban'ın oğlu, Şeki hâkimi, Şirvan hâkimi, Hicri 1162” (1748- 1749) Malumdur ki, kırklı yılların sonunda Çelebi Han Şirvan hâkimi değildi. O burada kendisini Şirvan hâkimi ilan etmekle gelecekte buranın hâkimi olmayı tasavvur etmişti. Çelebi Han hâkimiyetinin ilk yıllarında Karabağ topraklarının bir kısmını ele geçirdi. Lakin Karabağ'a gelmiş olan Penahali Han kendisine mukavemet göstererek, onu Karabağ'dan çıkardı. Ellili yıllarda Kebele'yi ele geçirdi, Araş sultanlığını kendisine tabi etti. Bunda sonra Hacı Çelebi Han, Gence ve Karabağ hanlıklarını kendisine tabi etmek için mücadeleye başladı. Karabağ, Gence, Karadağ, Nahçıvan ve Revan hanlıkları Hacı Çelebi Han'ın güçlenmesinden korkarak kendi aralarında ittifak etmişler hatta Gürcü çarının da kendilerine katılmasını istemişlerdir. Gürcü hanı da komşusu Şeki hanının güçlenmesinden endişe ederek onlara katılma ihtiyacı duymuştur.⁴²⁰

1752 yılında müttefikler Gence yakınlarında toplandılar. Gürcü çarları Azerbaycan topraklarında çeşitli hediyelerle karşılandı. Ancak bu görüşme hiç de hanların beklediği gibi geçmedi, Gürçü çarları Teymuraz ve II. İrakli onları esir aldı ve

⁴¹⁹ Cemal Gökçe, a. g. e, s. 103.

⁴²⁰ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 181.

beraberinde Gürcistan'a götürdü. Hacı Çelebi'nin aleyhine çarlarla ittifaka giren Azerbaycan hanları daha sonra yine onun yardımıyla azad oldular, Kazak, Şemseddil, Borçalı sultanları, Erivan ve Gence hanları birleşerek, Kartli ve Kahetiya çarlarına karşı savaşmak için Hacı Çelebi'ye söz verip onun etrafında toplandılar. Hacı Çelebi II. İrakli'nin ordusunu defalarca mağlup etti.⁴²¹

1755 yılında Hacı Çelebi büyük silahlı bir kuvvetle Şirvan'a sefer düzenledi. Kubalı Hüseyinali Han Şamahı hanının yardımına geldi. Kuba ve Şamahı'nın birleşik kuvvetlerine mağlup olan Hacı Çelebi çok zayıf vererek geri çekildi. Hacı Çelebi'nin hâkimiyetinin sonlarına doğru Şeki Hanlığı Azerbayca'nın kuvvetli feodal devletlerinden biriydi. Hanlığın merkezi olan Şeki bütün ülke ekonomisinde önemli rol oynamaktaydı.⁴²²

Hacı Çelebi'nin hanlık dönemi 12 yıl sürdü. O görkemli bir devlet adamıydı. Ülkede siyasi birleşme için ekonomik bir birliğin olmaması Hacı Çelebi'nin Azerbaycan topraklarını birleştirme hayaline engel olmaktadır. Rus tarihçisi P. K. Butkov Hacı Çelebi'yi halkın arasında çıkmış ve hâkimiyeti alt tabakaların yardımıyla ele geçirmiş olarak anlatmaktaydı.⁴²³

Hacı Çelebi'nin varisi Ağakişi Bey bilinmeyen bir sebepten dolayı kaynatası Kazıkumuhlu Muhammed Han tarafından öldürüldü. Hâkimiyeti ele geçiren Muhammed Han burada kırk gün hüküm sürebildi. Kuba hükümdarı Fethali Han'ın yardımıyla Hacı Çelebi'nin torunu Hüseyin Han Şeki'ye geldi ve hâkimiyeti ele aldı. Bütün Azerbaycan'ı Kuba Hanlığı etrafında toplamak isteyen Fethali Han Şirvan'ın bir bölümünün Şeki hanlığına katılmasına razı değildi, çünkü o gelecekte Şeki hanlığını da kendi hâkimiyetine alma düşüncesindeydi. Vaziyeti anlayan Şeki hâkimi Hüseyin Han, Fethali Han'ın Dağıstan'da nüfûzunun artmasından korkan Avar Hanı ile ittifaka girdi. Müttefiklerin ordusu Şirvan'a Fethali Han üzerine hücum etti. Ancak Fethali Han hâkimiyet sahasını daha da genişleterek 1768'de Yeni ve Eski Şamahı şehirlerini ele geçirdi. Bu sırada Feteli Han'la Hüseyin Han'ın mücadelesinden de Feteli Han galip

⁴²¹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 549.

⁴²² Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 551.

⁴²³ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 552.

çıktı ve Şeki toprakları Kuba hanlığına katıldı.⁴²⁴

Yirmi yıldan fazla Şeki’de hâkimiyet süren Hüseyin Han hâkimiyet uğrunda, özellikle de kendi emirleriyle gergin çekişmeler yaşadı ve bunun sonucunda da 1779’da öldürüldü. Hükümet bayrağını eline alan Abdulkadir Han Fethali Han’la dostluk siyaseti yürüttü. Bu ise Fethali Han’la mücadele halinde olan Karabağ Hanı İbrahim Halil’in işine gelmiyordu. İbrahim Halil Han Hüseyin Han’ın Karabağ’a kaçmış olan oğlu Muhammed Hasan’ı hapisten azat ederek Car’a gönderdi. O etrafına kuvvet toplayarak Şeki’yi ele geçirerek kendisini han ilan etti.⁴²⁵

Muhammed Han Şeki kalesini diktirmiş, hanlık için “*Dûsturü’l-âmel*” adlı hususi kanunname yazmıştır. Bu kanunla vergi sistemi, feodal bağımlılık esasları, istismar eden ve istismar olan sınıfların hukuk ve vazifeleri nizama alınmıştı. M. E. Resulzade de “*Dûsturü’l-âmel*” adlı bu kanunnameyi bahsetmiş ve Şeki hanlığında yürürlükte olan kanunların belirlendiği bir eser olarak tasvir etmiştir.

Muhammed Hasan Han, Fethali Han’ın Azerbaycan’ı Kuba Hanlığı etrafında birleştirmesi siyasetine karşıydı. Bu doğrultuda Şirvan hanları ile yakınlaştı, ancak Fethali Han’a yenilerek ona bağımlı vaziyete düştü. Yarı müstakil bir durumda olan ve hâkimiyetini yeniden güçlendirmeye çalışan Muhammed Hasan Han’a güçlü Karabağ ve Avar hanlığının da Fethali Han’ın birleştirme siyasetine karşı olmaları düşüncesi bu amacını gerçekleştirmede yardımcı olmaktaydı. Muhammed Han, Areş sultanı ile birleşerek Fethali Han’la kanlı bir mücadeleye girdi, Muhammed Hasan önemli kayıplar vererek mağlup oldu.⁴²⁶

Fethali Han’ın ölümünden sonra onun sağladığı siyasi birlik dağılmaya başladı. Ülkeyi Fethali Han’ın oğlu Ahmet idare etmeye başladı. Bundan istifade eden Muhammed Hasan Han Şeki’nin müstakillliğini ve çevre yerlerin hâkimiyetini de geri aldı.⁴²⁷

1795 yılında İran hükümdarı Ağa Muhammed Şah Kaçar Azerbaycan’a baskın düzenledi. Muhammed Hasan, düşman olduğu bazı hanlardan intikam almak için Kaçar’la ittifak ederek onun tarafına geçti. Şirvan’ı ele geçirmek üzere hücumda

⁴²⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 553.

⁴²⁵ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 553.

⁴²⁶ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 554.

⁴²⁷ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 554.

bulunan şahın ordusuna katıldı. Bundan istifade eden Selim Han Şeki'ye geldi ve yönetimi ele aldı. O dönem Azerbaycan'ın en güçlü hanlarından biri Şirvan Hanı Mustafa'ydı. Mustafa Şeki hanlığı üzerine yürüdü, kendi beylerinden birini buraya yönetici tayin etmek istediysede Şeki cemaati buna izin vermedi.⁴²⁸

Hem İran'ın hem de komşusu Şirvan hanlığının baskınlarıyla baş edemediğini anlayan Selim Han Sisianov'a mektup yazarak Rusya'ya sadık kalacağını bildirdi. Sisianov cevap mektubunda ona yardım edeceğini bildirmişti. Bunun yanı sıra o Selim Han'ı Rusya'nın hâkimiyetini kabul etmeye çağırarak kendi şartlarını bildirmişti. Selim Han Rusya'nın hâkimiyetini kabul ederek 21 Mayıs 1805'te Şeki Hanlığının Rusya'ya ilhakı hakkındaki anlaşmayı imzaladı.⁴²⁹ Önce Rusya'nın vassali durumunda olan Şeki Hanlığı 1819 yılında Rus çarlığı tarafından ortadan kaldırıldı.⁴³⁰

Resulzade de hanlıkların vassal durumuna düşme tarihlerini vermiştir. Şeki 1819'da, Şirvan 1820'de, Karabağ 1822'de, Nahçıvan 1840'ta, İlisu da 1844 yılında tamamen Rus kontrolüne girmiş ve çarın belirlediği kurallar çerçevesinde ülkelerinde yönetimi sürdürmüşlerdir. Burada Rusya çok fazla iç işlerinde idare sistemine karışmamıştı, eski töre ve gelenekler devam etmekteydi. Ancak ölüm cezasının verilmesi ve uygulanması Rus savunma bakanının iznine tabi olarak gerçekleştiriliyordu.

Bu dönemde Rusya henüz Müslüman idareler üzerinde tam bir egemenlik sağlayabilmiş değildi. Kolluk kuvvetleriyle sağladıklarının dışında sosyal anlamda hiçbir kazanımı ve üstünlüğü yoktu. Bu dönem Kuzey Kafkasya'da özgürlük mücadelelerinin en yoğun yaşandığı dönemlerden biriydi.

KARABAĞ HANLIĞI: Safevi Devleti 1501 tarihinde resmen kurulmuş, 1551 tarihinde Şirvan beylerbeyliğine bağlı Şeki ülkesini ve yöresini ele aldıktan sonra Azerbaycan'ın kuzeyi ve güneyi bütünüyle Safevi Devleti idaresine geçmişti. Bu dönemde 13 beylerbeylikten oluşan Safevi Devleti'nin dört beylerbeyliği Şirvan (merkez şehri Şemahı), Çukursa'd (merkez şehri Revan), Gence- Karabağ (merkez şehri Gence), Azerbaycan veya Tebriz (merkez şehri Tebriz) beylerbeylikleri

⁴²⁸ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 554-555.

⁴²⁹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 556.

⁴³⁰ İ. P. Petruşevski, '*Oçerki po İstorii Feodalnih Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI- haçale XIX veka*', Leningrag 1949, s. 72.

Azerbaycan topraklarında kurulmuşlardı.⁴³¹

Karabağ, sadece arazisinin büyüklüğü ve nüfus sayısının fazlalığı bakımından değil, ekonomik ve askeri gücünün yanı sıra siyasi etkinliği açısından diğer beylerbeyliklerden ayrılmaktaydı. Gence- Karabağ Beylerbeyliği tarihi boyunca Kafkasya bölgesinde Safevi Devleti'nin arazi bütünlüğünün koruyucusu fonksiyonunu üstlenmiş fakat 1736 tarihli Mugan kurultayında Safevilerin yönetimine son verilmesi kararının aleyhinde bulunmasına rağmen, Safevi Devleti'nin devamını temin etmek gücünde olmamış ve beylerbeylikler içinde ilk olarak bağımsızlık yolunu tutmuştu.⁴³²

Osmanlı idaresi yılları (1588- 1605 ve 1725- 1735) ve ihtida etmiş Gürcü asıllı David Han dönemi (1625- 1631) hariç, kurulduğu dönemden başlayarak Safevi Devleti'nin sonuna kadar Gence- Karabağ beylerbeyleri eskiden bu topraklarda yaşayan Kacarların Ziyadoğlu oymağından olmuşlardı.⁴³³

Karabağ'ın beylerbeylikten çıkıp hanlığa geçişini sağlayan Cavanşir sülalesinin üyelerinden Penahali Han'dır. Penahali Sarıcalı oymağından, Cavanşir tayfasının feodal ayanlarına mensuptu. Nadir Şah'ın ölümü birçok yerli feodaller gibi Penahali Bey için de geniş faaliyet imkânları doğurdu. O eski Karabağ beylerbeyliğinin batı kısmında Karabağ hanlığının esasını kurdu.⁴³⁴

Bölgede yaşayan Ermeni melikleri kendi aralarında anlaşamadıklarından mütemadiyen birbirleriyle mücadele halindeydiler. Nihayet XVIII. yüzyıl ortalarına doğru Penahali Han, Ermeni melikleri arasındaki ihtilallerden istifade ederek, emaretleri kaldırıp kendisini Karabağ Hanı ilan etmiştir.⁴³⁵

Karabağ Hanlığı VXIII. yüzyılın ortalarında Azerbaycan topraklarında ortaya çıkmış sekiz hanlıktan biri oldu. Geniş bir arazide, güneyde Aras nehri, kuzeyde Gürcistan sınırında Sınık köprü, doğuda Kür nehri, batıda ise şimdiki Ermenistan'la

---

⁴³¹ Hüsamettin Memmedov, “*Beylerbeylikten Hanlığa: Gence-Karabağ*”, Türkler, C. 7, Ankara 2002, s. 57.

⁴³² Hüsamettin Memmedov, a. g. m, s. 58.

⁴³³ Hüsamettin Memmedov, a. g. m, s. 60.

⁴³⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 557.

⁴³⁵ Cemal Gökçe, a. g. e, s. 104.

sınır olan toprakları kapsamaktaydı.⁴³⁶

Karabağ Hanlığının esasını birleşmiş Azerbaycan halkları teşkil etmekteydi. Karabağ'ın Aran hissesinde yaşayan Otuzikiler, Cavanşir, Kebirli tayfaları Karabağ vilâyetinin köklü sülaleleriydi.

Penahali Han'ın Karabağ arazisinde hanlık yaratma fikri yerli feodallerin, özellikle de ayaların ve ermeni meliklerin mukavemetiyle karşılaştı. Penahali Han kendisini 1748'de han ilan etti. Karabağ Hanlığını İran ve ona düşman olan yerli feodallerin baskınlarından müdafaa etmek için Kebirli bölgesine Bayat kalesini yaptırdı. Han bütün ailesini, Karabağ ayanlarına kaleye getirdi. Civar kentlerin ahali, özellikle Tebriz ve Erdebil'den hayli zanaatkâr da buraya yerleşti.⁴³⁷

Bayat kalesinin dikilmesi, Karabağ Hanlığının güçlenmesi Azerbaycan hanlarını rahatsız etti. Hacı Çelebi Han, Bayat kalesini muhasara etti ancak başarılı olamadı. Bir yandan İran'da taht iddiasında bulunanların, bir yandan da Azerbaycan hanlarının hücumları Penahali Han'ı güvenliği için yeni bir kale yapmaya mecbur bıraktı. Dağlar boyunca uzanan bu kale önce hanın adı Penahabad, daha sonra da Şuşa olarak adlandırıldı.⁴³⁸

Şuşa kalesi dikilmeden önce de dikildikten sonra da Karabağ defalarca hücumlara maruz kaldı. Lakin buna rağmen müstakilliğini koruyabildi, hatta sınırlarını genişletti. 1751'de Muhammed Hasan Han Kaçar Şuşa üzerine sefer düzenledi, ancak İran'da Kerim Han Zend'in güçlenmesi üzerine İran'a dönmek zorunda kaldı. Fethali Han Avşar da Penahali Han'ın kendisine tabi olmasını istedi ve Karabağ'a hücum etti. İki taraf arasında yapılan anlaşma gereği Penahali Han'ın oğlu Fethali Han'ın sarayına emanet verildi. İran'da hâkimiyeti ele geçirmiş olan Kerim Han Zend hile ile Penahali Han'ı İran'a çağırır ve onu esir aldı. Penahali Han esirken burada vefat etti.⁴³⁹

Penahali Han'ın vefatından sonra Karabağ Han'ı onun oğlu İbrahim Halil oldu. İbrahim Halil Han Ermeni meliklerinin hıyanetine, komşu hanlıkların Karabağ'a baskınlarına son verdi, Karabağ Hanlığının dâhilinde ve haricinde sükûneti sağladı.

⁴³⁶ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 557.

⁴³⁷ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 559.

⁴³⁸ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 182.

⁴³⁹ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 183.

İbrahim Halil Han, Gürcü çarı II. İrakli ile de dostluk etmekteydi. Onun vezirinin kızı ile evlendi. II. İrakli ile dostluğu güçlendirmek için hanlığın baş veziri, meşhur Azerbaycan şâiri Molla Penah Vakıf'ı Tiflis'e gönderdi. Onun iştiraki ile Karabağ Hanlığı ile Gürcistan Çarlığı arasında imzalanan anlaşmanın siyasi önemi vardır. Nahçıvan ve Hoy üzerine seferler düzenledi.⁴⁴⁰

Kerim Han Zend'in ölümünden sonra İran'da ortaya çıkan taht mücadelelerinden Kacar sülalesinden Ağa Muhammed Han Kacar galip geldi. Tahran'ı başkent ilan etti, 1794 yılında Karabağ'a sekiz bin kişilik bir ordu gönderdi. Ağa Muhammed diğer Safevi şahları gibi bütün Güney Kafkasya'yı kendisine tabi etmek istemekteydi. 1795 yılının sonunda Ağa Muhammed Han 85 bin kişilik bir orduyu Şuşa kalesine göndererek kaleyi muhasaraya aldı. Tiflis ve Mugan'a da hücumlar düzenleyerek Azerbaycan hanlarına tehdit dolu mektuplar gönderdi. Bu dönemde bazı Azerbaycan hanları yardım için Rusya'ya müracaat ettiler.⁴⁴¹

Yerli hâkimlerin II. Katerina'ya müracaatı aynı yıl Rus ordusunun Güney Kafkasya'ya askeri harekâtına sebep oldu. Rus ordusunun komutanı V. Zubov'un ihtiyarına Hazar denizindeki Rus donanması da verildi. Bunu gören Ağa Muhammed Han aceleyle Aras'ın diğer yakasına çekildi. Kubalı Şeyh Ali Han kısa bir mukavemetten sonra kardeşi Perice Hatun'un tekidi ile Derbent kalesinin kapısını V. Zubov'a açtı. V. Zubov Perice Hanım'ı Derbent hâkimi ilan etti. Ancak II. Katerina'nın ölüp yerine I. Pavel'in geçmesiyle Rusya'nın siyasi tutumu değişti. Buradaki Rus askerleri geri çağırıldı. Rus askerlerinin Azerbaycan'ı terk ettiğini gören Ağa Muhammed şah büyük bir orduyla Şuşa'ya geldi ve kendisini Şuşa'nın hanı ilan etti.⁴⁴²

Ağa Muhammed Şah Kacar ve Rusya'nın hanlıkları ele geçirme siyaseti karşısında Osmanlı Devleti'nin seyirci kalması, hanlıklar ile Osmanlı Devleti arasında yapılması düşünülen işbirliğinin siyasi konjunktürden uzak olduğunu sergilemekteydi.⁴⁴³

Rusya'nın ve Ağa Muhammed Şah Kacar'ın Güney Kafkasya'ya defalarca yaptıkları saldırılar, diğer Azerbaycan hanlıkları gibi Karabağ Hanlığını da zayıf

⁴⁴⁰ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 564.

⁴⁴¹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 565.

⁴⁴² Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 568.

⁴⁴³ Hüsamettin Memmedov, a. g. m, s. 61.

düşürerek direniş gücünü kırmış ve 1801 tarihinde Kazah ve Şemseddin Sultanlığı, 1804 tarihinde Gence Hanlığı'nın ardından 1806 tarihinde Karabağ Hanlığı da Rusya tarafında işgal olunmuştu. 1822 tarihine kadar Karabağ hanlığı nominal olarak bir hanlık olmasına rağmen, aslında Rusya'nın Kafkasya'daki diğer eyaletlerinin statüsünde olmuş ve 1822 tarihinde fesholunmuştu.⁴⁴⁴

XVIII. yüzyılın sonunda Karabağ ve Kuba hanlıkları Rusya'ya elçiler göndererek yardım istediler. İran'la Rusya'nın yaptığı görüşmelerde Rusya hükûmeti şahtan Azerbaycan'ın Hazar sahili vilâyetleri ve Gürcistan üzerine olan iddialarında el çekmeyi talep etmekteydi.⁴⁴⁵

KUBA HANLIĞI: Kuba Hanlığı diğer hanlıklardan farklı olarak XVIII. yüzyılın başından itibaren, Şah Süleyman zamanından beri mevcut ve han ünvanlı kişilerce yarı bağımsız bir durumda yönetilmekteydi.⁴⁴⁶ Çok küçük bir alanda kurulan hanlığın merkezi Hudat'tı. Yarı müstakil bir durumda olan hanlığı Hüseyinali Han idare etmekteydi.⁴⁴⁷

Hüseyinali Han'ın oğlu Fethali Han devrinde (1758- 1789), Kuba Hanlığı'nın mevkii daha da güçlendi. Fethali Han kendi döneminin görkemli devlet adamıydı. XIX. asrın Rus tarihçisi P. K. Butkov ise onu akıllı, yiğit, becerikli, düşünceli ve yorulmak bilmeyen bir şahıs olarak tanımlamaktadır. Fethali Han, Kuba Hanlığı'nı güçlendirmeye çalışmış bu doğrultuda; vergileri nizama koymuş, ücretli asker sayısını epey artırmış, üzerinde güller bulunan kale duvarları yapılmıştı.⁴⁴⁸

Bu dönem Derbent önemli bir kale ve ticaret merkeziydi. On bine yakın ahalisi vardı. Burada yüzlerce dükkân, zanaatkâr imalathanesi ve kervansaray mevcuttu. Burada Muhammed Hüseyin Han'ın gaddarlığında bıkmış olan halk Fethali Han'ın hâkimiyete gelmesine meyil etmekteydi. Yalnız halk değil, Derbent feodalleri de Kuba Hanlığı ile birleşmeye can atar, elçilerini Fethali Han'ın yanına gönderirlerdi.

Derbent'in stratejik önemini bilen Fethali Han Derbent'e sefer düzenledi, 1759'un Kasım ayında şehri ele geçirdi. Derbent, hanlığın siyasi ve inzibati merkezine

⁴⁴⁴ Hüsamettin Memmedov, a. g. m, s. 61.

⁴⁴⁵ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 568.

⁴⁴⁶ İ. P. Petruşevski, a. g. e, s. 79.

⁴⁴⁷ Mahmud İsmailov, a. g. e, s. 183.

⁴⁴⁸ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 568.

çevrildi. Derbent hanlığının birleştirilmesiyle Kuba hanlığı hayli güçlendi. Derbent'in idaresi önce Mustafa Bey'e, sonra da Fethali Han'ın karısı Tutu Bike Hanım'a verildi. Daha sonra ise Derbent, hanın en yakın adamlarından Mirza Sadık Muhammedeliyev ve Mirza Bey Barat'a bırakıldı.⁴⁴⁹

Derbent'ten sonra Kuba hâkimleri Azerbaycan'ı Rusya ile birleştiren Bakû Hanlığını tabi etmek için girişimlerde bulunmaya başladılar. Bakû Hanlığı ekonomik olarak oldukça zengindi. Bir liman şehri olan Bakû, muhafaza burçları ve kulesi olan iki kapıyla çevriliydi. En büyükleri güneyde 'Kız Kulesi' ve şehir kenarında 'Merdekan Kulesi' idi. XVIII. yüzyılın ortalarında İngiliz seyyah şöyle yazar: "Bakû etrafında yüksek yerlerde düşman baskınları sırasında haberdar olmak için gözlem kuleleri dikilmişti. Burada da doğu kentlerine has olan dar, eğri sokaklar ve birbirine yakın yapılmış evler var. Onların içerisinde kadim Şirvanşahlar sarayı seçilmekteydi."⁴⁵⁰

1796 yılın malûmatına göre, hanlığın 34 kenti ve toplam 8350 adet nüfusu vardı. Hanlık askeri ve siyasi bakımdan zayıftı. Bundan istifade eden komşu feodaller sık sık Bakû arazisine baskınlar düzenlemekteydiler. Bu baskınlar ekonomini esas sahaları olan petrol ve tuz üretimine, son derece kıymetli bir bitki olan safranın yetiştirilmesine, hayvancılığın gelişmesine sekte vurmaktaydı. Yolların kapanması ticareti zorlaştırmaktaydı. Bu durumda Bakû Hanlığının, onu komşu feodallerin talanlarından koruyacak güçlü himayeciye ihtiyacı vardı. Bundan istifade eden Kuba'nın hâkim daireleri Bakû'yü özlerine birleştirdiler. Derbent, Niyazabad ve Salyan limanlarındaki Rus ticaretini de ele geçirmiş oldular. Bakû Hanı vergisini para ve erzakla ödemekte, Kuba Hanı için asker göndermekteydi.⁴⁵¹

Bakû Hanlığı, Kuba Hanlığının ekonomik gelişiminde önemli rol oynamıştır. Çünkü Bakû deniz ticaretinden, petrol ve tuz hâsîlatından yüksek gelir sağlamaktaydı. Bu da Kuba'nın Rusya ile ticaret ilişkilerinde, dış siyasetinde önemli rol oynamaktaydı. Şamahî Hanlığı da bu devirde Şirvan'ın güçlü hanlıklarından biriydi. Şamahî Hanlığı oldukça fazla miktarda, yaklaşık 8-10 bin kişilik bir askeri birliğe sahipti. Bu özelliği ile Azerbaycan hanlıkları arasında önemli bir yer tutmaktaydı. Şamahî'yı bünyesine katmakta niyetli olan Kuba ile Şamahî arasında 1765 yılında başlayan mücadeleler dört

⁴⁴⁹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 568.

⁴⁵⁰ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 571.

⁴⁵¹ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 572.

yıl devam etti. Bu mücadeleler Azerbaycan'ın kuzeydoğusuna ciddi zararlar verdi.⁴⁵²

1765- 1767 yıllarında Fethali Han, Şamahı Hanlığına karşı çevik bir siyaset yürütmüş, Şamahı ahalisinin muhtelif tabakasından Kuba ile birleşmek isteyenleri kendi tarafına çekmişti. Şamahı'nın Kuba'ya birleştirilmesi için uygun zemini hazırlamış oldu. 1768'de askeri bir birlik Şamahı'ya hareket etti, Şamahı muhasaraya alındı. Neticede hanlık vergi ödemeye razı olarak teslim oldu. Bu galibiyetten sonra Şamahı Hanlığının küçük bir bölümü Şeki Hanlığına, kalan bölümü de Kuba Hanlığına tabi edildi. Kuba ve Şeki hanları yeni toprakları idare etmek üzere kendi naiblerini tayin ettiler. 1768 yılında Cavad Hanlığı da kati olarak kuzey doğu Azerbaycan'ının birleştirilmiş arazisine dâhil edildi. Şamahı ve Cavad hanlıkları gelecekte kuzey ve güney hanlıklarına hareket etmek için önem arz etmekteydiler.⁴⁵³

Tebriz, Erdebil, Gence ahalisi Kuba hanlığının himayesine sığınmak arzusundaydılar. O zaman Azerbaycan'da bulunmuş olan Rus memurlarından bi şöyle yazmıştı: “ Ben Gilan vilâyetinden Erdebil, Tebriz, Gence, Erivan şehirlerinden hediyelerle Derbend'e, Fethali Han'ın yanına gelmiş ve üç nefer adlı sanlı taciri gördüm; onlar kendi hanlıklarından gizli, yerli ahali adına Fethali Han'dan buldukları yerleri hâkimiyeti altına almalarını istediler ve sefer zamanı kendilerine hiçbir mukavemet gösterilmeyeceğini söylediler”.⁴⁵⁴

XVIII. yüzyıl ortalarına doğru bağımsızlıklarını ilan eden Azerbaycan hanlıkları: Bakû, Gence, Karabağ, Şirvan, Şeki, Kuba ve Talış'la İlisuy sultanlığından ibaretti. Hanların şahsi hâkimiyetlerinin kuruluşu ve ahali üzerindeki tesirleri aşağı yukarı bütün hanlarda aynı özelliği taşımaktaydı. Önceleri mülkiyet prensibi üzerine tayin edilen hanlar, sonraları yerli ahali tarafından seçilir duruma gelmişti. Askeri kumandanlık vazifesi hariç savaş veya barış gibi mühim meselelerde ahalinin fikrini almak zorundaydı. Hanın devlet tarafından tayin edilen belirli bir maaşı yoktu. Kendisinin ve maiyetinin maaşı ahali tarafından temin edilirdi. Ancak XVIII. asrın ikinci yarısından XIX. asır Rus istilasına kadar devam eden müstakil hanlıklar devrinde, hanlar, kendi hukuklarını genişleterek, mahalli ahalinin örf ve ananesi üzerine devleti bir teşekkül

⁴⁵² Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 574.

⁴⁵³ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 574.

⁴⁵⁴ Z.M. Bünyadov, Y.B. Yusifov, a. g. e, s. 577.

haline gelmişlerdir.⁴⁵⁵

Böylece yüz yıla yakın müstakil kalan Azerbaycan hanlıkları halkı çarlık Rusya'nın idaresi altına girmekle oldukça zorlu bir döneme girmiştir. Çarlık Rusya'nın ardı arkası kesilmeyen zulümleri mahalli Türklerin hayatını temelinden sarsmıştır. Nitekim hanlıkların işgaliyle münevver tabakanın önemli bir kısmı sürgün edilmiş, ahalisi göçe zorlanmıştır. İlk zamanlar eski han sülaleleri ufak bir hâkimiyet payesiyle yerlerinde bırakılmış ancak zamanla Rusya'nın gerçek niyetini gösteren idare şekli kurulmuştur. Bütün Kafkasya milletlerini bir elden ve bir merkezden idare edecek olan çar canişinliği yani Rus Umum valiliği kurulmuştur.⁴⁵⁶

Yüz yıllık rus çarlık idaresi bütün gayretine rağmen ne içte ne de dışta Azerbaycan Türkünü parçalamaya muvaffak olamadı. Rus okullarında yetişen Azeri münevverleri kendi muhitlerinden ayrılmadan milli duygu, milli düşünce, milli varlık ve milli edebiyat ruhunu uyandırmaya çalışmışlardır.⁴⁵⁷

---

⁴⁵⁵ A. Caferoğlu, "Azerbaycan", İstanbul 1940, s. 18.

⁴⁵⁶ A. Caferoğlu, a. g. e, s. 23.

⁴⁵⁷ A. Caferoğlu, a. g. e, s. 23.

SONUÇ

Mehmed Emin Resulzade, Azerbaycan'ın önemli ilim, fikir ve devlet adamlarından biridir. 1917 Rus ihtilâli sırasında toplanan Musavat Parti Kongresi'ne katıldı ve başkan seçildi. Parti programında Azerbaycan muhtariyeti yer almaktaydı. Bu sırada toplanan Kafkasya İslâm Kongresi ve Rusya Müslümanları kongrelerinde de aynı tezler savunuldu.

Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanında ve Azerbaycan Devleti'nin kuruluşunda Resulzade'nin büyük hizmetleri olmuştur. Resulzade, Azerbaycan Milli Şûra başkanlığına seçildi. Bu aynı zamanda devlet başkanlığı makamıydı. 28 Mayıs 1918'de ilan edilen bağımsızlık dönemi kısa sürmüştü, 27 Nisan 1920'de Rus Kızıl Ordusunun bölgeyi işgali ile Azerbaycan Türklerinin çileli günleri yeniden başlamıştır.

İşte bu tarihten sonra M. E. Resulzade, hayatını adeta Azerbaycan'ın bağımsızlığı davasına adanmıştır. Muhacerete giden Resulzade faaliyetlerini gittiği her ülkede yılmadan sürdürmüştü ve istiklâl ateşini canlı tutmayı hayat gayesi edinmiştir.

Resulzade bu mücadeleyi yurt dışında daha çok basın yayın yoluyla yapmıştır. Almanya, Türkiye, Romanya, Polonya gibi ülkelerde bulunmuş, buralarda çeşitli gazete ve dergiler çıkarmış, yazılar yazmıştır. Ayrıca yabancı dilden çeviriler de faaliyetlerinin arasındadır. Resulzade özellikle milli varlık vurgusunu yaptığı çeşitli kitaplar neşir etmiştir.

Siyasi yazılarının yanı sıra Resulzade edebiyat alanında da çeşitli eserler vermiştir. *Karanlıkta Işıklar* adlı drama ve *Asrımızın Siyavuşu* adlı romanı edebi eserleri arasında gösterilebilir.

Sürekli olarak yazılarında milli kültür ve milli benlik vurgusu yapan ve dil ve dini bütünleştirici faktörler olarak gören Resulzade'nin tarihle ilgilenmemesi beklenemezdi. Resulzade Kafkasya Türkleri ve özellikle Azerbaycan'la ilgili çeşitli yazılar yazmıştır. 1918'de kurulan Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'ni anlattığı eserinin adı "*Çağdaş Azerbaycan Tarihi*"dir.

Değerlendirdiğimiz eser de Resulzade'nin yazmış olduğu Azerbaycan tarihini anlatan bir eserdir. Resulzade bu eserde Azerbaycan tarihinin gelişimini anlatmıştır. Bu topraklara çok eskiden beri çeşitli kavimlerin gelip yerleştiğini ve bölgede birçok devletin kurulduğunu anlatmıştır. Eserde kendisinden önce yazılan ve yaşadığı

dönemin bakış açısını yansıtan bilgi, değerlendirme ve görüşler mevcuttur. Resulzade Rus diline hâkimiyetinin yanı sıra kaynaklara vukufiyetiyle de dikkat çekmektedir.

Devlet adamlarının kitap yazması, özellikle tarih kitabı yazması geleneğini Resulzade'nin de sürdürdüğünü görüyoruz. Bu bağlamda da Resulzade'nin eseri önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- AÇALOV, Arif, ‘‘Memmed Emin Resulzade’’, Bakı 1991.
- ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, ‘‘İlk Selçuklu Abbasi İlişkileri’’, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 4, Ankara 2002.
- AĞAYEV, Müstakil, ‘‘Mehmed Emin Resulzade’’, Bakı 2006.
- AKA, İsmail, ‘‘Selçuklu Sonrası Orta Doğuda Türk Varlığı’’, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 6, Ankara 2002.
- AKPINAR, Yavuz, YILDIRIM İrfan Murat, ÇAĞIN, Sebahattin, ‘‘Kafkasya Türkleri’’, İzmir 1993.
- ALİYEV, İgrar, ‘‘ İstoriya Azerbaydjana (Azerbaycan Tarihi)’’, Bakı 1995.
- ARENDOK, B. V, ‘‘İbn Havkal’’, İslâm Ansiklopedisi, C. 5/2, İstanbul 1968.
- ASRAR, Ahmet Nisar, ‘‘Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti’nin Dini Siyaseti ve İslâm Âlemi (1520-1566)’’, İstanbul 1971.
- AŞURBEYLİ Sara, ‘‘Şirvanşahlar’’, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 39, İstanbul 2000.
- BAKIHANOV, Abbaskulu Ağa, ‘‘Gülüstani İrem’’, Bakı 2000.
- BALA Mirza, ‘‘İl-Deniz’’, **İslâm Ansiklopedisi**, C. 5/2, İstanbul 1968.
- BARTHOLD, W. KÖPRÜLÜ M. Fuad, ‘‘İslâm Medeniyeti Tarihi’’, Ankara 1957.
- BARTHOLD, V. V, ‘‘Orta Asya Türk Tarihi’’, İstanbul 2011.
- BEZER, Gülay Ögün, ‘‘İldenizliler’’, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 22, İstanbul 2000.
- BOER, De T. J, ‘‘ İslâm’da Felsefe Tarihi’’, (Çev. Yaşar Kutluay), İstanbul 2001.
- BURSLAN, Kıvameddin, ‘‘ Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi’’, İstanbul 1943.
- BÜNİYATOV, Ziya Musa, ‘‘Azerbaycan’’, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul 1991.
- BÜNİYATOV, Z. M, YUSİFOV Y. B, ‘‘Azerbaycan Tarihi’’, Bakı 2009.
- CAFEROĞLU, A, ‘‘Azerbaycan’’, İstanbul 1940.
- CEYLAN, Alpaslan, ‘‘Kafkaslarda Erken Dönem Türk İzleri’’, **II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildirileri**, Kars 2009.

- ÇAKMAK, M. Ali, “Azerbaycan’da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 7, Ankara 2002.
- DROYSEN, “Büyük İskender Tarihi”, Çev. Bekir Sıtkı Baykal, İstanbul 2007.
- ELEKBEROV, Faik, “Mehammed Emin Resulzade’nin Dünya Görüşü”, Bakı 2007.
- ERAVCI, H. Mustafa, “Safevi Hanedanı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 6, Ankara 2002.
- ERDEM, İlhan, PAYDAŞ, Kazım, “Akkoyunlu Devleti Tarihi”, Ankara 2007.
- ERDEM, İlhan, UYAR, Mustafa, “Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 6, Ankara 2002.
- ERDEM, İlhan, UYAR, Mustafa, “Akkoyunlular Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 6, Ankara 2002.
- GENÇ, Süleyman, “Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu Abbasi İlişkileri”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 4, Ankara 2002.
- GÖKÇE, Cemal, “Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkas Siyaseti”, İstanbul 1979.
- GÖYNÜ, Tuncay, “Azerbaycan’da Şirvanşahların Hâkimiyeti Devresi”, İstanbul 1966.
- HOTİNLİ, Rauf Ahmet, “Arabistan”, **İslâm Ansiklopedisi**, C. I, İstanbul 1965.
- HÜSEYNLİ, Şirmemmed, “Mehammed Emin Resulzade Eserleri 1915-1916”, Bakı 2012.
- İŞILTAN, Fikret, “Taberî”, **İslâm Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul 1970.
- İMANOV, Vügar, “Ali Merdan Topçubaşı, Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Temsili”, İstanbul 2003.
- İMANOV, Vügar, “Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)”, İstanbul 2006.
- İNCE, Mehmet, “Tarihçi Ali’ye Göre Akkoyunlular, Karakoyunlular, Dulkadiroğulları, Buhara, Semerkant ve Şirvan’ın Siyasi Tarihleri”, İstanbul 1967.
- İPLİKÇİ, Sabiha, “XV. Asırda Trabzon Rum İmparatorluğu ve Akkoyunlular Arasındaki Münasebetler”, İstanbul 1965.
- İSMAİLOV, Mahmud, “ Azerbaycan Tarihi”, Bakı 1992.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklular”, **İslâm Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul 1966.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Harzemşahlar Devleti Tarihi”, Ankara 1992.
- KAYHAN, Hüseyin, “Azerbaycan Atabegleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 4, Ankara 2002.

- KEVSERANİ, Vecih, “Fakih ve Sultan”, Çev. Ramazan Yıldırım, İstanbul 2006.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, “Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi”, Ankara 1998.
- KURAT, Akdes Nimet, “Rusya Tarihi”, Ankara 1999.
- KURBAN, Teyyub, “Dönmezlik”, Bakı 2011.
- KURBANOV, Şamil, “Memmed Emin Resulzade”, Bakı 2001.
- MEHMETOVA, Feride, “Kadim Azerbaycan Arazisinde Ermeni Toprakları Var mıydı? Yahut Kadim Azerbaycan’da Ermeniler Toprak Sahibi miydiler?”, **Belleten**, Ankara 1994.
- MEMEDOV, İsmail, “İstoriya Azerbaydjana (Azerbaycan Tarihi)” Bakı 2009.
- MEMMEDOV, Hüsamettin, “Beylerbeylikten Hanlığa Gence Karabağ”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 7, Ankara 2002.
- MEMMEDOV, Süleyman, “Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 6, Ankara 2002.
- MERÇİL, Erdoğan, “Müslüman Türk Devletleri Tarihi”, Ankara 1993.
- MERÇİL, Erdoğan, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 4, Ankara 2002.
- NESİBLİ, Nesib, “Osmanlı Safevi Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 6, Ankara 2002.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı Safevi Münasebetleri”, **Belleten**, C. LXVI, Ankara 2003.
- ÖGEL, Bahaeddin, “İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi”, Ankara 1991.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Hamdullah Müstevfi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 15, İstanbul 1997.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Harzemşahlar Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 4, Ankara 2002.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 4, Ankara 2002.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Moğollar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 30, İstanbul 2005.
- ÖZTUNA, Yılmaz, “Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri”, C. I, Ankara 2005.
- RESULZADE, Mehmet Emin, “Çağdaş Azerbaycan Tarihi”, Ankara 1951.

- RESULZADE, Mehmet Emin, “Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı”, Bakı 1991.
- RESULZADE, Mehmet Emin, “Asrımızın Siyavuşu”, Bakı 1991.
- PETRUŞEVSKİ İ. P, “Oçerki Po İstorii Feodalnih Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI. naçale XIX Beka (XVI. yüzyıl ile XIX. yüzyılın başında Azerbaycan ve Ermenistan’da Feodal İlişkiler üzerine Denemeler)”, Leningrad 1949.
- ROTA, Giorgio, “Safevi İran’ı ile Venedik Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilere Genel Bir Bakış”, **Türkler Ansiklopedisi**, Çev. Nasuh Uslu, C. 6, Ankara 2002.
- ROUX, Jean Paul, “Moğol İmparatorluğu Tarihi”, İstanbul 2011.
- SOURDEL, Dominique, “İslâm” Çev. Davut Dursun), İstanbul 1992.
- SPULER, Bertold, “İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri” Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987.
- SÜMER, Faruk, “Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü”, Ankara 1999.
- SÜMER, Faruk, “Tatar”, **İslâm Ansiklopedisi**, C. 12/1, İstanbul 1974.
- SÜMER, Faruk, “Akkoyunlular”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul 1989.
- SÜMER, Faruk, “Karakoyunlular”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul 2001.
- ŞEŞEN, Ramazan, “İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri”, Ankara 2001.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, “Rusulzade’nin Türkiye’deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri”, İzmir 1999.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, “Azerbaycan’ın İstiklâli İçin Türkiye’de Yapılan Siyasi ve Kültürel Faaliyetler”, İzmir 1999.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Hazarlar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 17, İstanbul 1998.
- TEMİR, A, “Tatar”, **İslâm Ansiklopedisi**, C. 12/1, İstanbul 1974.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, “Azerbaycan”, **İslâm Ansiklopedisi**, C. 2, Eskişehir 1997.
- UÇAROL, Rıfat, “Siyasi Tarih”, İstanbul 2000.

- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri”, Ankara 1969.
- ÜREKLİ, Muzaffer, “Celayirliler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 7, İstanbul 1993.
- WOOD, Michael, “Büyük İskender’in Ayak İzinde”, Çev. Sevinç Altınçekiç, İstanbul 2006.
- YAKUBLU, Nesiman, “Azerbaycan Milli İstiklâl Mübarizesi ve Mehmed Emin Resulzade”, Bakı 2001.
- YAKUBLU, Nesiman, “Azerbaycan Muhaciret İrsi”, Bakı 2011.
- YAKUBLU, Nesiman, “Bakı’nın Kurtuluşu”, Bakı 2010.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Arap”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul 1991.
- ZEYNELOĞLU, Cihangir, “Şirvanşahlar Yurdu Vaktile Albania, Aran ve Şirvan Diye Anılan Kafkas Azerbaycan’ının Tarihçesi”, İstanbul 1939.

SÖZLÜ KAYNAKLAR:

ŞİRMEMMED HÜSEYNLİ

NESİMAN YAKUBLU

VAGİF SULTANLI

GAZETE VE DERGİLER

Azadlık

Elm

Azerbaycan

Tekâmül

Açık Söz

Yeni Kafkasya

İNTERNET KAYNAKLARI:

<http://www.525.az>

<http://de.academic.ru>

<http://encycl.opentopia.com>

<http://www.britannica.com>

<http://www.library.universalhistory.net>

<http://www.sondakikahaberleri.info.tr/haber>

vostlit.narod.ru

[.www.books.google.com.tr](http://www.books.google.com.tr)

<http://en.academic.ru>

<http://turkoloji.cu.edu.tr>

slovari.yandex.ru›...БСЭ

ru.hayazg.info

ru.wikipedia.org

ÖZGEÇMİŞ

10. 02. 1984 tarihinde Bulgaristan’da doğdum. İlköğrenimimin ilk üç yılını Bulgaristan Kırcaali’de, geriye kalan beş yılını da İzmir’de tamamladım. Orta öğrenimimi de İzmir’de tamamladıktan sonra 2003 yılında İstanbul Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı bölümünü kazandım. 2006 yılında aynı üniversitenin Tarih bölümünde çift ana dal yapmaya başladım. 2007 yılında Öğrenci Değişim programı Erasmus’la Sofya St. Kliment Ohridski Üniversitesi’nde eğitim aldım. 2008 yılında Rus Dili ve Edebiyatı, 2009 yılında da Tarih bölümünden mezun oldum. 2009 yılında Üniversite öğrenimimi tamamlayarak aynı yıl Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yeni Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı’nda lisansüstü eğitime başladım. Bu süreçte ‘‘Mehmed Emin Resulzade’nin Azerbaycan Tarihi, Çeviri ve Değerlendirmesi’’ adlı yüksek lisans tez çalışmamı hazırlamış bulunmaktayım.

Fatma RODOPLU

ÖZET

Mehmed Emin Resulzade, XX. yüzyılda Türk dünyasının yetiştirdiği en önemli devlet adamlarından biridir. Rus egemenliği altında ezilen Azerbaycan Türklerinin istiklâli için kurulmuş olan Musavat partisine katılmış ve faaliyetlerini burada sürdürmüştür. Bu faaliyetlerin en önemlisi Resulzade ve arkadaşlarının 28 Mayıs 1918’de Doğu’daki Türk dünyasında ilk anayasaya dayalı cumhuriyet rejimini ilan ederek Azerbaycan’ı bağımsızlığa kavuşturmalarıdır. Rus ordusunun gelip Bakû’yü işgal etmesine kadar geçen dönemde Resulzade siyasi bir aktör olarak Bakû’de faaliyetlerini sürdürmüştür.

Ancak Rus kızıl ordusunun 27 Nisan 1920 Bakû’ye gelip yönetime el koymasıyla Resulzade’nin aktif siyasetteki rolü sona ermiştir. Resulzade bundan sonraki süreçte mücadelesine muhacerette ve basın yayın yoluyla devam edecektir. 1955 yılında Ankara’da vefatına kadar geçen dönemde birçok gazete ve dergi çıkarmış, bu yayın organları aracılığıyla Azerbaycan bağımsızlık şuurunu canlı tutmaya çalışmış, bu doğrultuda birçok makale ve yazı yazmıştır.

Resulzade milli bilinç yaratmanın en önemli yolunun kültür birliği olduğunu savunur. Bunun için de dil ve tarihin önemini vurgular. Aynı zamanda iyi bir edebiyat adamı olan Resulzade’nin edebiyat alanında da kitapları vardır.

Tarih konusuna da oldukça önem veren Resulzade Kafkasya Türkleri ve özelde de Azerbaycan Türkleriyle ilgili makale ve kitaplar yazmıştır. Bu yazılardaki ortak vurgu Türklerin bağımsız yaşama istek ve arzularıdır.

Resulzade “Çağdaş Azerbaycan Tarihi” adlı bir kitap yazmıştır. Bu kitapta 1918 yılında bağımsızlığını ilan eden, ancak ömrü 2 yıl süren Milli Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluşu ve sonraki süreci anlatmıştır. İncelemesini yaptığımız eserde ise Resulzade Azerbaycan coğrafyasında kurulan devletleri en kadimden başlayarak kaleme almıştır. Azerbaycan tarihinin öğrenilmesi, Türk dünyasındaki konumu itibarıyla oldukça önemlidir. Azerbaycan, Kafkasya’nın güneyinde yer alır ve tarih boyunca Anadolu coğrafyasındaki Türklerin Orta Asya Türkleriyle bağlantısını sağlayan bir geçit görevini üstlenmiştir.

Resulzade bu eseri yazdığında büyük olasılıkla muhaceretteydi. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin bir üyesi olarak varlığını sürdürüyordu. Resulzade ülkesinin Rus nüfûzundan kurtulması çabasındaydı. Resulzade'nin bu eseri bir devlet adamının tarih yazımı ve önemli bir Türk devleti coğrafyasını yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir.

ABSTRACT

Mehmet Emin Resulzade was one of the most important statesmen who was trained by the world of Turks in the twentieth century. He joined Musavat Party which was established for independence of Azerbaijani Turks that were oppressed under the domination of Russia and he continued his activities there. Among these activities, the most important one was Resulzade and his supporters' making Azerbaijan independent by the declaration of constitutional Republic in the east world of Turks in May 28, 1918. Resulzade maintained his activities as a political agent until Russian army's invasion of Baku.

However, Resulzade's part in active political life ended when Russian red army took over the control of Baku in April, 1920. After this period, Resulzade continued his struggle in exile with the help of the media. Within that period until his death in Ankara in 1955, he spent his time publishing numerous newspapers and magazines. Via these media organs, Resulzade wanted to keep the consciousness of independence alive in Azerbaijan. With this aim, he wrote lots of articles and essays.

Resulzade particularly stood up for cultural unity in order to create a national consciousness. For this reason, he emphasized the importance of language and history. As a man of letters, Resulzade also has some books in the field of literature.

Resulzade who attached importance to history, wrote books and articles about Caucasia Turks and Azerbaijani Turks in particular. Common emphasis in these articles is Turks' wish and desire to live independently.

Resulzade wrote "Modern History of Azerbaijan" and in this book, he wrote about the state's foundation, which lasted 2 years and declared its independence in 1918, and ensuring period of Azerbaijan. In this review, Resulzade indited the states that were founded in Azerbaijan starting with the most ancient ones. Learning the history of Azerbaijan is really significant in respect of its location.

Azerbaijan is in the south of Caucasia and throughout the history, it has taken on a task of being a bridge between Anatolian Turks and Middle East Turks.

By the time Resulzade wrote this piece, he was an immigrant in Bucharest. Azerbaijan subsisted as one of the members of Union of Soviet Socialist Republics. Resulzade made a great effort to save its hometown from the domination of Russia. This work of Resulzade who was a statesman as well, has a deep impact in point of reflecting a respectable Turkish state.

6. Акт

Учреждению
Богданина.
Sept. 1871.

М. Е. Резулзаде

Историческое развитие
Азербайджана.

Скрилочки:

8. и исторических карт;

6. и вид в археологической старинной;

6. и портретов представителей азерб.

- Байдунской культуры;

4. и портретами государственных дел.

и Азербайджана.

Составлено в 1943 году
в Бухаресте.

Содержание:

I

Ветугляеие.

Названия "Азербайджан"
и его исторические границы.

II

Государственно-политич.

Ческа история.

Амьрпомьны. (~~Староруск.~~ Сазамиды.)

Албани. Арабские иморатъ. Шир-

ван-шах. Селджуцкие имир. Азерб.

Сабтраская агабекство (Дильдени-

ш и шие Ахмеванди). Владкоство

хорезмидов. Умханда-Туркунда. Иш.

ханди-Дусеванди. Кара-коюнлу

Сурхайроз) Забевани Султура. Еос-

надейло Мурочуах) Кара-коюнлу

(Вирраи роз) Ак-коюнлу. Сасроби И.

Перидко-Туркуко-Дасасакас дорсе.

~~Туркуко~~

Надир-тах. Ханапта. Рассийская
Бюрогестиво. Азербайджанская
национальная Республика. Азерб.
Бакиевская Советская Социо-
листическая Республика.

III

Расово-азиатский союз.
Мидьяне. Парфиде. Аборигена
Шурваня-яллама, хархари, каспиче.
Албана (авбана). Казар. Тюрк-
ские проникновение ранних веков.
Персидская колонизация. Арабская
колонизация. Тюрки при арабах.
Тюрки при сельджуках. Тюрки
при монголах и их новгородские пе-
ремещения. Возрождение азербай-
джанской джиджеской группа «азери»
Антропологический тип-азери.
Азербайджанская самодержавия.

IV

Кумышурно-национальную эволюция.
Синкретизмичество, христианство
ислам. Идео-религиозное движение

в Азербайджане. Угасание Азербай-
джана в Восточно-мусульманской
Кумышуре; Арабские учение Азерб.
Байбизага, Персидские поэзия Азерб.
Байбизага; Азербайджанские клас-
сика тюркской поэзии. Азербайджан.
Сам милолий; Кольсарафия арки.
Исламия. Современная азербайджан-
ская литература. Азербайджан.
Сам театр и музыка. Азербай-
джанская поэзия. Юмийгесское
возрождение.

V

Национальной процесс под
властью бакиевских.
Советизация кровельной промышленности
народных масс. Идео-монумента-
льный борба. На международном
фронте. Национальной эволюция.
Кумышурное движение. Бун-
дикаторская волна. Расарава
1937 года. Новое поколение.

8 Столица Азербайджанской Республи-
ки — Баку — известна не только нефть-
ными месторождениями мурового здания, но и
многолюдными бульваром и «Навруз»,
а также подвигами заши, которые
воспеленчество не только на берегах
Ялама «Ахкерас», но и на поверхности
вод Бакинского залива, не далеко от Ба-
кыла. Древний же святилище огненной
лапки в Бакинской предместии
«Сурахан», со своим вежно-свят.
блудим бакилами, еще до недавнего при-
езжа к себе патристов из далекой
Индия, где по сей день живут поги-
бавели «вечно огня».

«Ветры огня и огненковник —
закон, счастливый сущей богами и ка-
южено, друими Сивами, перидским
Азербайджане. Ардебильский Саб-
дан, точно так же, как бакинский
Анадае, образует из себя популяци
Сувкаа. Согласно Якут'у в городе

9 Занга (у старок авиорв), Занга
(у армянских авиорв) и Занга (у
арабских авиорв), некий музей
на юге от Марата, на пути к Эр-
Мен, находится башией Айтешкоде
Согнемоклинские Канце) (1)
Ул-ал-Бакик упоминает о том как
во времена Ануширвана самая баи.
ида молнии Зарастремский рам-
ида сама перенесла из Зартайдана
в ал-Сиз. В данном случае речь идет о
Канце в Занга. (2)

Цеториски, названы Азор-
бидеи связано с именем акаментидо
саурака и Атропат (по перидски Азор-
бад), которой, приключе к Александру
Македонскому, от его имени управлен
а.и. Манои Мидей, коюрую и назван
его именем Атропатен. (3)

Т. Schwarz. Iran im Mittelalter, nach den arab.
seher Geographen. 1934. VIII. 1098. 1309.

2. З. К. Тоган. Ислам Архитектуры и архитектуры "мидий"

3. Сирабон. XI. 523.

[Оплые с обозначением Азербай-
джан на дервишских свѣских нага-
 бѣху замѣтки на каменѣ в шурвах из-
 всѣихъ урвѣхъ Дом'а и Шарикей',
 въносящемуся къ началу XIX вѣка.]

Тѣмъ сасанидъ войну с хара-
 рами продолжали арабы. Араб-
 ский историк ал-Уакби, описывая
 разрушительные нашествія Ваза-
 ровъ на землю Шурван, Шир-
ван, Муган и Ардебѣль опредѣляетъ
 два мѣся, какъ составныя части
 единой административной тѣры -
 шорри Азербайджан. (5)

Арабы, подобно сасанидскому Терми,
Сѣрап Азербайджан, Шурван, Ар-
ран, Шурван и Армению подчиняли
 одну административную управле-
 нно и называли общимъ именемъ по
 «Елменге», по «Азербайджан». (6)

5. Терми ал-Уакби с переводомъ на русскій
 языкъ изданъ Соч. Изд. Азерб. Бюро. 1927.

6. Z. V. Togan, Islam Ansiklopedisi.

Во времена Омайядов, арабская
 имперія распалась на пять само-
 свѣтѣйшихъ димарѣвъ, изъ коихъ
Азербайджанскій Димарѣ управ-
 лялся по изъ Барди, по изъ Дербендѣ,
 по изъ Ардебѣль. В эту эпоху Взер-
банджидан проспиритовалъ Хамедана и
Зендана на юге, до самого Дербендѣ
 на Северѣ. (7)

Три семьдесятыхъ Азербайджан
 образовалъ спущившимъ Антаѣкенто. Во
 времена же унада империи, а именно Сем-
сетдин Елдені, резиденціей котораго
 была Трандма, а въ Азербайджан
 независимая суверейтѣтъ; а его сын
Мухаммед Рѣлван, распространивъ
 власть на все Азербайджан, перенесъ
 столицу въ Тавриз.

Арабскій географъ той же эпохи
 - Идриси, в своемъ составленномъ Карте
Х. Табери. Zotenburg. Chronique de Tabari.
Paris. 1871. III. 494.

ой 1154 году, Беркнарахские торги.
торги также относятся к Азербай-
джану. (8)

Торгара бремен состоит на
Кавказе арабы, семидесять, ая.
Бейли и мханды прикаспийские
аббасид Восточного Закавказья все.
да указывают в пределах Азербай-
джана. Устакки, материя карму
Каспийского моря, всю береговую по-
лосу ой уеия река Кура до Дербен-
на Назавей Азербайджаном. ~~Тор~~
~~же в карму Азербайджана, соотв~~
~~ственно поимено самейбеманго~~

Тен-ал-Нокал, много асудивший
Азербайджан самейбеманго новую карму,
здесь карму доломилъ вимозначен-
ную карму ~~Ташакри~~ Ташакри.

Шачуе оймейиан, как азвей-
8. Кария Тдриси издана в 1928 г. в ма-
тнемкой транскрипции, немецким уче-
ным Кохраном Мюллером.

9. Новое издание ~~Ташакри~~. с.р. 387 и 329.
Ташакри

най арабский историк Табери Азербай-
джану расматривал в границах
ой Намедана до Дербенда. По из-
вестному ие арабскому географу Хам-
дуллахи Мустакфи. граница Азербай-
джана, начинаясь ой Бану а кон-
чается в Шалчал'е. Тонгуларна
же географы. Mir'atal-biddan-i
Nasiri "первый раз упоминает Шир-
вань в мучаий в пределах Азербай-
джана.

Ertiga Tscheliki - турецкий гео-
графический XVII со века, Карабах
Назавей ма.сельским Азербайджаном.
Русский историк Ф. Буяков, говоря
о Кавказских ханствах, соседству-
ющих с Грузи, также упоминает
пермича - азербайджанских хан-
ств, азербайджанских ханств, ~~Шир-
вань~~ Ширван, Тарбуса, Ширван, ~~Шир-
вань~~

Каредех, Ширван, Бану и Худог и со-
средственно Назавей азербайджанским.
10. Ф. Буяков. Материалы для истории Азербайджана.
С. Петербург. 1864. Ч. с.р. 403, 404, 410, 412, 434.

х х х
 Вопросы административной территории
 многих царского времени, заикавказ-
 ские мусульмане прикаспийских аб-
 ластей никогда не называли себя «та-
 тарами»; Они именовали себя «тюр-
 ками и азербайджанцами».

Судейское землетрясение Закав-
 казских мусульман в С. Петербур-
 ге, например, угрожаемое к концу
 XIXго века называлось «азербайджан-
 ский»; оно устраивало «Фиррадицион-
 ные азербайджанские верера».

Свой учебник языка прикаспийских
 мусульман Закавказья, изданного в
 1901 году в С. Петербурге, профессо-
 сор Будаков, называл «Иранидзе-
 нии мунъевдийетем азербайджан-
 ского царства». Профессор мазаревского
 Института в Москве, М. Мазарев,
 в извешной антологический тюркской
 «Исторический, Закавказский словарь»

17
 называл «азербайджанскими тюр-
 ками». Профессор Казанского Уни-
 верситета Мирза Казим Бек, в сво-
 ем Кавказском труде, «Сравни-
 тельная грамматика тюркских язы-
 ков», изданной в начале XIXго века,
 азербайджанские наречия делал
 на южноперсидские и на северные.
 Кавказские наречия. «Альфонс
 Верге», в 1847 году в Рейнунге,
 издан «Сборник стихотворений За-
 кавказских народов, под названием
 «Стихотворения азербайджанских
 народов» (Es'at-i Zeyyat-i Azerbaycan)
 Не считая звукопереписки Гю-
 манни субатемей Дамбейшии пере-
 писанными мусульманскими арабскими;
 Гюманни только одно, что думают пере-
 писано парламентские М. Р. Гербейт.
 В недавнее изданном «Музыкально-искус-
 ственный, Данишмандали «Азербайджан»
 «Грамматика азербайджанского языка»

и много-кстати сказать - пред-
 своим председателю того же
 парламентя, коимчаски не только
 уроченцы передского, но и каб-
 казского Взербайджана!.. Это
 очень ценно для нас, ибо, ~~вдвигая~~
~~на~~ право Кавказской республике на-
 зывается Взербайджаном сего-
 дня именно извещаеме Круги Перем.

II

Государственно-политическая
история.

В IV и веке до Р. К., известная часть
 Азии, т. е. Малая Азия, управляемая
 ахеменидскими царями Атропат. Трим-
 нув к Александру Македонскому, он
 адрозовас бассамыне вездарство под на-
 званием Атропатея, что произошло в
 328 и году до Р. К. Во II и веке до Р. К.
 это вездарство вошло в состав Парфии.
 сего империи Арсакидов. Позже
 все падены арсакиды, Атропатея,
 (т. е. Взербайджан) адрозова Северная
 Вуекорольство Сасанидской импе-
 рии, граница которой доходила до
 Персии. (III-VI столетия до н. э.)
 Позже все части Кавказского Круга.

байбичана, ныне образующей территорию
р. Вербайдильской Республики
в Сирию называлась Албанкой.

Албанцы по преданию древних
греческих авторов образована из себя
массы евзавренто. Албанцы в виде
эмиграции разлиты вояхивбуах
масса, под водийельства абуаго вое.
дз-полководца виставив на поле брани
свыше 22,000 воядинов и 60,000 пехот.
данн автор победоносной армии рим-
ского вояды Юлиан. С)

[Война эта - как отсюда грече-
ски исторники - проходила на побуд-
ных и сожвоник волнцем стенья, пол-
как цингули змьми, койоры воев.
шла ухасе в руды римские вояды.
Очевидно полею брани служила Мучи-
ская степь.]

Ограничивалась ли территория Ал-
банского Юганто, койорас у арабов
А. Сирафон. XI. VII. 3.

называется Арраном, или же она распро-
страняется и выше Кура, охватывая
земли Ширван, вплоть до дербентских
гор?

На основании данных Сребина и
греческого историка II столетия
Титолемея, академик Б. Дорк, гра-
ниц Албания определял в следу-
ющем виде: «на Севере она граничила
Кавказскими горами Кретама, кото-
рые разделяют ее от Сарматии, на
Юге - от ~~восточной~~ река Кура соедин-
яется с одним из притоков Арраха,
на востоке - с Каспийским морем, до
реки Соанес, जो со своей впадает в реку
Сунди, впадающей на Тибет». С)

Эти границы собственно охватывают
все земли Мекс, Ширван и определенную
часть Дагестана вплоть до Дербента, кино-
Л. В. Дорк. Versuch einer Geschichte d. Schir-
van-lands. Mem. Acad. St. Petersburg. serie
II. том. II. 1841.

тер наследованна правнѣемъ, что
 способствовало полнѣйшей, что
 ждущи сирани и, впоследствии, по-
 явлению рода мейных династий из
 которых особенно видящуюся Кав-
вадид'и в Шаврузе, в IX и X вв.
 и Схеаддид'и, в Арранс. (X-XV вв.)

Днога полунезависимых наследствен-
 ная династий и мейных династий зна-
 менней собой благополучие и процве-
 тание сирани. Арранские монеты
 мейных династий в Взертбайдван
 находяться не только на южных степ-
 ях Давесиз, но и далеко, в сирани
Свранн, не только в Велмкюря-
йанские степи, что Каказаваст на
 муровы значенне порывках обороты
Дых сирани. [Барда в это время вл-
 дельцу одна из богатейших мест
Каказа. В половине X вв., она
 подвергается нападению ирвских раз-

бойнкой" и больше не возвращает себе
 былую славу. После снны ара-
 бами Саванне заманею Барду и су-
 лей последней резиденцией дина-
 стии Медваид'и, впоследствии которой
 в половине X вв. преобразуется
Семидукид'и.

До конца X вв., в каспийе
 принца-правнѣемъ, Взертбайдван
 управляею сани Мемн-ша-Му-
наттед. После него Семидукид'и
 кобиты стюлущей Семидукид'и
Амуров. В эту эпоху Семидукид'и пред-
 ставляет из себя наибольшую центръ
 на всем Востокѣ, о чем свидетельству-
 ет той факт, что во время земле-
 трясення в городе, но преданно С-
таври, погибло около 300, 000 душ
 населения.

После распада семидукид'и
 империи, влает в Взертбайдван
 переводит в руки т.и. Взертбайдван-

ских аймаков - Едензид'ов. Имр
 Гиджи и Сchemsetdin Едензид в
 1146м году объявилъ Азербайджан
 независимымъ государствомъ; распрот.
 иранскій свою власть какъ на кав-
 казскій, такъ и на персидскій Азербайджан.
 Сынъ его, Мухаммед Рехле.
ван с еще большай энергій завер-
 шилъ дело ояго и знаменито рас-
 ширеніи территории Азербайджан.
 своего Анатолиецъ, кридалъ властью
 колото государствъ доискскій ашюр-
 ией. Но его прозвуче - Рехлеван,
 тую знаменъ бога и пррв - Данасью
Едензидид, заселенію, называють
 такъ и Рехлеванид'ами. Рехле-
 ванидъ Слодею. Кроме Азербай-
джана и Аррана, такъ же Армени-
ей, Шурваном и персидскимъ Ираком,
 4. В западныхъ краяхъ оаго Франкскіи и
 мнѣи Клдегорид'ов, правилъ -
Едензид'а.

с городамъ Шарван и Фей-нмет-
кай Фегеран. (5) После кончили Мух-
хаммед'а на Азербайджанскій
престол вступилъ его братъ Кизил
Арслан, который примчалъ и
Багдадского Халифа Мингу Султан
Феклеванид'а вослестоловамъ в
Азербайджане во 1226м год. В ои
 данасія исполнѣ нѣтъ правитѣ.
 ией. Второй столуцй Азербайджан-
скихъ царей изъ дина Едензид'овъ былъ
 городъ Табрыз.

Прервалъ наше послѣдствіе ис-
хронологическе повсей аваніи, ил при-
чуденн ицй вернуцй ишайску к эпохе
арабского завоеванія:

В VIII вѣкѣ, араба на северномъ
Азербайджане, и.е. в Шурване, нацли
асобѣ политическе неосвоеніе, како-
ро существовало еще при Сасанидахъ:
Шурван управлялся Слодеванид'ами
князь ими, послѣ цимъ тѣмъ Шурван-
мекъ.

Согласно своему мнѣнью, арабы, не на-
ручая дѣлу селену, называли во
Бюйдуне Ширваншаховъ арабскою джарою
Джид-ибни - Mejid Schevbeni, ко-
торой и отрезвал иждѣн. диме-
нью Ширваншаховъ Мейсидидовъ (или
иже Мезидидовъ). Владѣтели же
Бандовъ приращаея въ последствіи
Семидицевъ. (Половина XI вѣка.)
Но, вскоре в Ширване отрезали ба-
ишу новыя димеишу Ширваншаховъ
- Ксерандидовъ. (1155 - 1382). Поз-
же Ксерандидъ уступилъ мѣсто
ирѣткенъ мусульманскій димеишу
Ширваншаховъ - Дерсидидовъ, или вѣ-
дирванникъ Саровидимъ. (5)

5. Извѣстной изслѣдывателю прикраснѣиша
августей академикъ В. Дорн, да съ кѣмъ
Ширваншаховъ в приданномъ 1000 мѣй. Суо.
ирѣй: Ursach einer Geschichte d' Schirwan-schahs
Mem. Acad. St. Petersburg. Serie VII. том IV - 1841.
Стор. 1-81. В. Geschichte Schirwan unter d' Stachel-
kon und Chana von 1574 bis 1820. Nord. von T. 317 -
473

Тосподейво Ширваншаховъ корою прор-
ваесе наздали емьныи затосватейсей
и иногда Ширван подал в завѣснны
сѣ соседей тосомени, в гаснѣнны,
Ширваншахъ накардими и в Вассахъ.
комъ емьнощенны ой Дербанджанскыи
Ашадѣковъ.

Блещейсей димеи Ширвана счи-
таетъ царейтовани димеишу Ширван-
шаховъ - Ксерандидовъ в XII вѣкѣ, и
позже - Дерсидидовъ в XIV вѣкѣ.
Месраниды вели торговлю прѣимъ се-
берникъ браговъ - русовъ. В 1775 м. году
Ширваншахъ Ахситанъ на бакинскю
корѣю раздалъ русскій десантнѣи
орѣи в составѣ 70 кораблей и се-
вабдил ой врага города Шабранъ
Дербенѣ. (6)

6. По завѣдлению еручанскыи хроникоръ,
в димеи водне еручанъ оказали Ширвану вели-
кую помощь, что доуспѣишо; обо Ширванскій
Дорн, по соотрѣдженныи политическимъ, на-

* XII вѣкъ знаменитъ собой ублажную
 стуху в исторіи Византийскаго. Какъ
 Шербанскій дворъ, такъ и дворъ Евдемі-
 зидовъ оцлагаютъ въ сокровищахъ покров-
 ственствѣмъ предѣлѣ жителѣй под-
 зикъ и мацки. Великій подѣ и сраго-
 соръ Назамъ, сущиши свои произве-
 денныя мѣдвѣдныя царь и Византи-
 денскан. дворъ Ахситана в смиселъ
 онека надъ подѣмла, почитаніемъ
 императрицы сравнивалъ съ дворомъ
 Султанъ Махмуда изъ Газны. (17) Гов.

Хадимы в родствѣнныя аймонскыя с
 грузинскыи дворомъ. ^{сынъ Менухара} ~~Сынъ Менухара~~
 Дни въ грузинскій принцесса, Тамары, второ-
 у. Тако бы гитателъ могъ себе пред-
 ставити дѣлѣмъ бы семейное значеніе дво-
 го сравненію, како аймонитъ, тако во
 дворѣ Султана Махмуда, который
 французскій ориенталистъ Дармстедъ
 сравнивалъ съ двѣ XII вѣкѣ, сущей въ

ный придворный поэтъ Шербана-Шага-
 нъ оставилъ намъ блестящую аду,
 где восплабелъ сравнени пошу
 небеса" Ахситана срусама.

Озбекъ
 Последствіе послѣднего фелке-
 танида - ~~Евдемізидъ~~ прекращается
 завоеваніемъ помыгеского времени.
 цика Djelaleddin Charezmi. Но его
 влаетъ не аймонскыи сподобивающій.
 В XIII вѣкѣ в Туркменіи произошли
 влохавастіи ирванскыи воеваніе, по-
 давленіи котораго ему все дае удаст.

Однако, узелъ с прѣдмѣстиямъ мон-
 гольскыи узелъ, котораго да могли бы
 называтъ о минимѣ первымъ поэтикъ.
 При дворѣ было 400 режиссированъ.
 какъ пошловъ, котораго, не по шувъ двѣ-
 мома ай слабного поэма - Министръ
 поэма - не могли предѣлѣмъ бы ко-
 рамо. При гон Султана Махмуда, сѣмъ
 стиваетъ блестящія по шюма.

голов, как видяровавших уже настоб-
 охуе Карузмекое Королевство в
 Закаспии, Джалалканди спасение
 мучей в бегстве, во время которого
 начал мертвою добычу.

Монгольскими набегами Азэр-
 байджан превращается в пустыню.
 Разрушаются города, в том числе
 Билкване в 1236м году и Дербент
 в 1239м году, которые раньше не
 возвращают себе былую роскошь.

Азербайджан сипавайес не толь-
 ко безплодейственким абсхетим мон-
 голским ударам, он случилый также
 мессеом сипакновениу вранеду-
 юцих мандусетого монгольских орд.
 Тучи проехадят кровавые степях.
 Ивсепна мсладу Тохаймицет и
 Бурет-ханам.

Страна перемеваети мросу роз.
 рущий сьной анархии. С адкой сго.
 рон ~~свирепейшей~~ монгольский марш,

а о другой саснейдывуюй террористич-
 еские замки"и.н. ассеканот-исла-
 мийот. Карандий город, камаде
 мейтегко обороняется ~~как~~ так, как
 можеш.

В токе смущение для сираал
 Брэнз подвизеюу вчук Джингис-ка-
 на-Налаза, во мале корошо органи-
 зовалии ковалерии. В 1253м году,
 он, Бмсаграм найским, миквиди.

Ручий разрабисние мейтале вшаф,
 Кокоросей террористическим замки
 исламийот и в 1258м году захва-
 итавасей Барад, абезмалмвасей
 последично абтасидского халифа.

Мухаммад. В Свезрующем году он
 асильвасей к Терси Джалалканди
Исхакмуд - Никаидов. Город
Мерса, в персидеком Азербайджане,
 Сяновиниу сиймучей перлах уша.
Вудуб-бурдасав.

Будузи персидом монголов

Тимур хан, абатно, змущий мо Лу-
 чаче, где проводился из великий
 канал Барлаа - по имени племени
 и который принадлежал Тимур.
 После смерти аша, во время
 тех Марат-шахх лепых вавот
 повелевался восстания. В вавот,
 возмущей между Марат-шахх
 и вернувшись из Джаррагии Кан
 -Тулган Каракочулу, победил
 тайшу за соседний. Династия
 Каракочулу вновь возмущая
 к власти в Азербайджане. (1407-
 1453).

В последние XV вена, дру-
 гая тюрк-менская династия Акко-
 гулу айбаралы властвуй своего
 соперника. Талпадеата Аккоюн-
 лу правительствуй до конуса века.
 Оба эти династии сиюмучей вы-
 стравой Тибриз, где по себе се.
 шавми шаманская по себе.

Помощью диком сибирских Шур.
 Шаван, поперевший своим меза-
 лисимосит во времена шавханов,
 высшая наместея е. Дюо сови.
 Сеймучей эпохе владычества
 династии Шурван-шахх Дерби-
 Ядаб. (1382-1351)

Между династиями айдео-
 лавиниас и Тибризе и Шурван-
 шахама прекордуй вепнос дор-
 ба с перемениши улесамк. Было
 время, когда Шурван-шахх заболел
 Тибризом, савали и сугай, когда
 Шурван-шахи савановлаже данни.
 нама тибризовские правительствуй.

× Все эти династии шейавали
 по себе шуманурные шаманская,
 не только в Тибризе, но и в дру-
 гих частях Азербайджана. Из-
 вестна своей яркостью: Султан
 Шахх из Джесса и Ядаб, Джан-
 хан - из Каракочулу; Узун-хан из

98
Аккоючу и Секат Шабиллах из
Ширваншахов - Дергендинов,

В эту эпоху в городах Барага, Ба-
куя, Дербенте возникла Большая зда-
ня. Шемаха была резиденцией Ширван-
шахов. О палатниках этого города зна-
ем только по описаниям описаниям
дочетных до нас. (8) Часть земли
Землю и разрушения не оставили ма-
торнальных следов бывшего величия. За-
ны в Баку, во второй резиденции
Ширваншахов, мы имели хорошо сохра-
нившиеся архийерейские палатни-
ки. Шахский мечеть, Шахский дворец
и другие здания так называемого
«Даванкана» (Судангес), извешанного
Своей красотой во всем мире, со все-
прелестью Ширваншаха Шабиллах

3. Подрабто в II главе.

9. И. Березин. Путешествие по Дагестану.
и по Закавказью. Казань. 1845.

и его сыном Бегийоучевар относятся
к этой эпохе. (7417-1462) (10)

В конце XVго века на арену ис-
тории появляются Сафавиды. Они
находят поддержку в Тюркских и
Менях Дзербайтана.

Ардебильский шейх Бунед-и
Сахали, давший ирени своего Кам-
бун на Севере, выиграл против
Ширваншаха; это возмывает войну и
Ахмедованквант (Ахкоючу), навод-
бунмеш в союзе с Ширваншахам.
В сражении с Аккоючу Шейх (Са-
фави) сражается смертью.

Москва Шейх Исмаилу, сыну

10. В Баку находилось также Исмаилор-
наш «Девыха Бомы» (Кызкалаеса), по-
испану Семиджудам Масид И-
бни-Давид, и палатник Хлоу Бако
~~Савангир~~ Шизиг-мешид и
Исмаилор - Синк-кала.

Шейха Динчиде, основателю персидской
шахской династии Сафавидов (1502),
удалось покорить Ширваншاهов и взъять
города Дербент, Шемаха и Баку.

Шах Шемаха был не только ро-
динкой главной династии,
но и духовным вождем самостоятельного
шиитизма. Он посылал войска про-
тив персидских селюков в Исламе в по-
литических целях; под предлогом ре-
лигиозной войны, введя полные войска
борачи; подарив войска Кизылбашам
вассалов в Анеполи, направил
их против владетель ватаманских
Сунтанов.

XVI век проходил под знаменем
кровавых войн между персидской Тер-
цией и султанской Турцией. Дика вой-
на с переметными цохлами продол-
жалась долгие годы. Тибетский ор-
дин Динчиде Сунчиде Дербентом.
Только к концу XVI века, а именно

зачинают большую часть Дербент-
дина. В 1578 году, погнн все
северный Дербентский т.с. пер-
сиянцы наводил Дербентский.
Динчиде в 1579 году все Дерб-
башахан и все Кавказ, в силу шрак-
хитов, перешел в персидской Тер-
ции.

Однако последние ватаманов но
восточном Кавказе не продался
дина. В 1601 году царь России
книг отсылал войска в персидской
кандидат, в разумеяше, все дин
земли были возвращены Тер-
ции.

К концу XVI столетия Тер-
ция владели в персидской Тер-
ции. Василий Сафавидов все персид-
ский Терция дин, в начале XVII го века
Россия ватаман предпринимая
шах к владению над Кавказом, и
персидские ватаманов в Дербенте.
Петр Великий, посылал войска
в Терцию, возобновил к походу. Саф.

видный двор, чтобы избежать ссоры с Персией, но вследствие 1723 го года, уступая ей западные и южные берега Каспийского моря, влией до Астрабада.

Но, не успев реализовать это соглашение, Персия находит себя перед Турцией. Турецкая армия, спеша на помощь Дарелману и Ширвану, пересадит вранчу Грузин, занимаю Мушкетеро селен и Ширванскую провинцию Азербайджана. Перед создавшему союзники Турция и Франция посредничеством Француз и спор разрешается дипломатически. Персия и Турция заключают мирный договор. В Сагу Кайсоро Дагестана с воеводой Дербентий и Баку с воеводой России.

Одновременно турецкая армия направляется в Персию и занимает Намак, Исфахан и Кашан. В результате, согласно Трапезунц, заключен-

ному миру между воеводами сторонами, Грузия и Иран пересадит Турция. С посыланием Надиршаха в Персию, посылание полийгеское по-ложение в войну измещается. Все земли выпавшие ой Персия, во время уаадка Сапатайдов, на окончатых ираклийа 1736 со года, в войну возбраще-ются Персия. Власть Надиршаха доходит до Казляра (вернее-из-загар)- северные Дербента.

Во время же войны грозного цеза в Иран и Азербайджан, в войну войсующим, в войсующих провинциях Закавказья велика войной воева-ет. Надиршах принуждает к себе войсую Кавказу джугузюва. Из воева-ет его борьба как с азербайджанскими ханами, так и шахаами Дарелман.

В 1747 и году, по уаадку Надиршаха, Персия в войну впадает в анархию и гражданскую войну. Трапезунц

Эта азербайджанская хана силь-
ьной себя независимая.

Персидская династия Каджаров,
не скоро на то, что во времена
сей порядок во всей Сирани, всичко,
не можеи Кавказ вновь вернуть на
локу персидскій власти. Грузия и азер-
байджанские ханы Карабаг ведут вой-
ну с грознаи Ага Мухаммед-магом
из дома Каджар.

В начале XIX века Россія не-
рекади в реши т е м ное наступлени
е против Кавказа и всех борьбу с ка-
натами Азербайджана и Дагестана.
В этой борьбе она помогает Гру-
зия, как даже, которую оккупиро-
вал в силу соглашени, заключенно
с королем Ираклием, в 1803 году.
В эти время Грузия перехватил
внутренний кризис и охладен анар-
хий. Тогда как после победа
России расположил европейски ори-

низаванной регулярной армии. Кро-
ме Грузии, отдавшись над крайск-
ий России, армяне также видели
в ней защитника во всех своих
талан. Для обеспечен ка затрудня-
ет борьбу Азербайджана с сильни
ми врагами. У то му же ханам, как
раз, единичные феодалные формы.
Уж не обладают ли доселетскими
силами.

Возникла окупация Закавказских
ханатов проблем расчитаны с Пер-
сией, которая пред тем, формально
обладая правом владеть над эти-
ми странами. России приходится
связать с Персией. Первая война
закавказья заключен и. и.
Тюльганского договора, 1813 года,
в силу которого Персия отказав-
шись от своих прав в пользу России
в той момент Даресская и капитул-
ация, Умхи, Ширван, Корбаг, Баку,

Ленкеран (Таман) и Тумане. В 1826 году между Персией и Россией возникла война, за которую вступил Туркменгатайский договор 1828 года, в силу которого начался Нахичеван и Эриван также переходят к России.

Земли уступленные России, в силу вышесказанного договора, после паденья династии «Баранников» и во времена борьбы ойюлюманов с персидскими династиями, за исключение земель Эриван и Ленкорань с войскою персидскою.

Шекинский хан Элеба, персидский вассал, переданной персидскому правительству. Сиреем, абданский соседний ханов во время войны. Элеба, вассал персидского ханства. Он вступил по себе политический документ, под названием «Дестур-и-Амел» - негдо

в роде основных законов, действующих в Шекинском ханстве.

С таким же герольдом Карабагское ханство отбывал ашаки Ага Мухаммед-шах Кадисар.

Фетх-хан Мухаммедовский с извещением устным выказывал сносов. войско абданский все ханство под власть своей власти. Историки выказывали его намерения о походе на Персию, был пошел, с целью достигнуть между задуманного имени «Тумане» Азербайджана.

Но нежданная смерть, кризис. войско во время похода, вступил в ханство. Борьба азербайджанских ханов. Борьба Эриван, с малыми и узлами, преданная около 30 лет. Эриванская война азербайджанских крепостей Ленкеран, Эриван и Эриван. Среди Эриванской войны

ванское - до 1840 и Империумский еван-
гелизм - до 1844 год.

Виднейшие уральские во всех
этих формах вела к основ-
ным старым правам норм, где все
надгробное было мейстером воево-
дов, за исключением права смер-
тной казни, исключение Кошарей ба-
ла абусовича на ардаган евангелизм по-
велем русскому военному коман-
данту.

Это был режим переходного
времени, когда Россия еще не кон-
чала войну с евангелием с со-
седними мусульманскими вой-
сками в асканиях и асканиях
война на Северном Кавказе все
еще была в разгаре.

За исключением военной ор-
ганизации, русская управленческая
система не претерпела никаких
реформ. Это было временное излече-

История и мейстерство
вооружен:

1. Империум

Библ. обзор:

1. Резюме М. Евангелия. Азербайджан
Самбуриш. Казань: Татарский ин-
ститут востоковедения. (Азербайджанский
Республика, с организацией в на-
стоящее время.) На русском
языке. М.: Наука. 1981.
2. Резюме М. Евангелия. Азербайджан и
иные о периодическом. (Азербайджан
в Европе за последние годы.) На рус-
ском языке. 1988. Варацки. 1988.
3. Резюме М. Евангелия. Das Problem der
Armenien. (Азербайджанский приме-
ры.) На немецком языке. Варацки. 1981.
4. Резюме М. Евангелия. Татарская и Библ.
и с историей проблем. Варацки. 1988.

3

5. Resulade M. Emin. (Qadim azerbaycani).

Сар едугеси. (Сызыган шур).

Qanun (Azərbaycan) Hərəkət.

Слав и на руския язык.

То: Борли и Фигур. 1936.

6. Resulade M. Emin. Kəpnaşa Fəhri-

leri. (Fəhriyə) ~~Şəhriyə~~

«Кабарларим нурим» на русском

языке. 8 экзemplаров (Тарихи).

«Azərbaycan Fəhriyəsi». Neşr-

Qış. 1928.

7. Resulade M. Emin. Cümlən: Azər-

baycan (təvriq etrogografiya

— təvriq etrogografiya — Azər-

baycan, təvriq etrogografiya.

9. Resulade M. Emin. Azərbaycan Şairləri.

10. Resulade M. Emin. Azərbaycan Şairləri. Azər-

baycan Şairləri. (Y. Sam-Təvriq

«Azərbaycan» Neşriyyatı 1942.

11. Resulade M. Emin. Azərbaycan Şairləri

«Azərbaycan» Neşriyyatı: (Cəmiyyəti).

«Azərbaycan» 1938.

13. Resulade M. Emin. Azərbaycan Şairləri

«Azərbaycan» Neşriyyatı.

«Azərbaycan» Neşriyyatı. 1938

1938. 28 sayı nəşri.

14. Resulade M. Emin. Azərbaycan Şairləri.

«Azərbaycan» Neşriyyatı.

15. Resulade M. Emin. Azərbaycan Şairləri

«Azərbaycan» Neşriyyatı.

(Elyarisi)

16. Resulade M. Emin. Azərbaycan Şairləri

«Azərbaycan» Neşriyyatı.

«Azərbaycan» Neşriyyatı.

17. Resulade M. Emin. Azərbaycan Şairləri

«Azərbaycan» Neşriyyatı

18. Resulade M. Emin. Azərbaycan Şairləri

«Azərbaycan» Neşriyyatı.

19. Resulade M. Emin. Azərbaycan Şairləri

«Azərbaycan» Neşriyyatı.

«Azərbaycan» Neşriyyatı.

20. Resulade M. Emin. Azərbaycan Şairləri

«Azərbaycan» Neşriyyatı.

21 - Resende M. E. Seah idare hande
1288000.

22 - Resende M. E. Sekolah "3000"
"Kusatan" Bay 1918.

23 - Resende M. E. Bay. "Sekolah"
Bay 1919.

24 - Resende M. E. Arifinijim Sigara
Arifinijim. 1922.

25 - Resende M. E. Sekolah inggris
at p.m.l.s. Sekolah 1923.

26 - Mahabzela M. Bala. Budaya bare
kehi. Arifinijim Sigara. 19. 1922.

27 - Alcungru M. Bala. Budaya Sigara
Mekki. Sekolah. 1924.

28 - Resende M. E. Jawahirani
(Tanjung) yd l. 1. 1. 1921, 1922,
24, 1928/1927.

29 - Rongga M. E. Arifinijim Sigara
Arifinijim 1923.

30 - Rongga M. E. Nilani. monume. Sekolah
20. 1945.

31 - " Arifinijim Sigara
Arifinijim 1923.

Историческая хронология политической судьбы
Азербайджана:

А. Доисламский период:

- 1. Атропатенцы. . . . . От IV до II вв. до Р.Х.
- 2. Парфияне. . . . . " II " до Р.Х. до III по Р.Х.
- 3. Сасаниды. . . . . III - VI вв. по Р.Х.
- 4. ~~Даванки~~
- 5. ~~Албаны~~ Ширваняты. . . . . I - V по Р.Х. VI - VIII " " Р.Х.

В. Исламский период:

- 5. Арабские эмираты. . . . . 799 - 1074.
[Фаввадиды - IX в, Меддадиды - X-XI вв.]
- 6. Ширваншахи. . . . . 799 - 1548.
[Шейбаниды - 799-1074, ⁽¹³⁾ Керрамиды - 1155-1382; 3. - Дербендиды - 1382-1551]
- 7. Сельджуцкое государство. . . . . 1074 - 1146.
- 8. Азербайджанское Атабекство - Eldenizid'ov [Рехешанид'и]. . . . . 1146 - 1226.
- 9. Владычество Хорезмидов. . . . . 1226 - 1256.
- 10. Умханиды - Мулагид'и. . . . . 1256 - 1336.
- 11. Умханиды - Джелалид'и. . . . . 1336 - 1380.
- 12. Каракочюлю. [Первый раз]. . . . . 1380 - 1384.
- 13. Владычество Тимуров [Миран-шах]. . . . . 1384 - 1407.
- 14. Каракочюлю. [Второй раз]. . . . . 1407 - 1453.
- 15. Аккочюлю. . . . . 1453 - 1502.
- 16. Сафавиды. . . . . 1502 - 1722.
- 17. Персидско-Турецко-Российская борьба. . . . . 1722 - 1736.
- 18. Надир-шах. . . . . 1736 - 1747.
- 19. Ханы. . . . . 1747 - 1828.
- 20. Российское владычество. . . . . 1828 - 1918.
- 21. Азербайджанская Национальная Республика. 1918 - 1920.
- 22. Азерб. Социалист. Советская Республика. 1920 -

13) Ширванская государственность прерывается сельджуцскими завоеваниями.

III

Расово-этнический состав.

Большинство населения Азербайджана, ^{населенных} ^{приближенно} в пределах исторических границ, описанных нами выше, (карта №1) состоит из тюрков-азери. Другими словами: исторические границы Азербайджана совпадают с современным распространением азербайджанского наречия тюркского языка.

Говорить об оборигенах Азербайджана, о людях, ^{или} абхазцах, абхазцах, как о народах тюркской расы, не приходится. Мидийцы, родственные к персам, не сомненно, были арийцами; Абхазцы - название колхидское. Подданые ахеменидского сатрапа из Малой Азии, надо полагать, мало отличались от мидян. Что касается албанцев, картина рисуется в следующем виде:

Албанцы - это греческое название. Армянские и персидские источники называют ее Аюванией. Каково их происхождение? Тут в ответах на этот вопрос легенда преобладает над реальной действительностью. По греческим источникам, албанцы, подобно абхазцам, предкам грузин, считали себя потомками греческого героя Эгона, сиринквического в Колхиде за золотым руном, во главе викариев из Фессалии. Армянские историки Хоренский и Казанкашвили дной греческой легенде приписывают своей арийскую, считая албанцев потомками Аррона, царя Аювании.

~~Митрополитские надписи Аскерия лет 1200 до Р.Х.~~

Не имея точных лингвистических и антропологических данных об албайцах, трудно определить подлинное их происхождение. Но большей частью ими были племена, вероятно туранской племени, но именно одних (1) и предками горских племен нынешнего Дагестана, по соображениям других. (2) Существующей и антропологической связи между кавказскими и балканскими албанцами, хотя балканские арнаулы называют себя не называя.

В соседстве с албанцами, жили в группе албанских племен жили, ныне изгнанные «Каспийцы», о которых малоизвестно, но название Каспийского моря. К этой же группе относятся Ути, в стародавние времена, над племенем удинов живущим на армянском округе Шекинского уезда Северного Азербайджана, ныне говорящие ассирийским языком на тюркском языке.

Клановые надписи Ксеркса лет 1200 до Р.Х. на территории, позже названной Албанией или Албанией помещают три страны: 1. Уллини, которая находилась между реками Кура, Алазан и Каспийского моря; 2. Хархар - между Кура и Араком, т.е. Минская область и 3. Каспий - на правом берегу Каспийского моря. Эти племена упоминаются и позднейшими, как кавказскими, так и среднеазиатскими историками.

Армяне и авторы огованцев считают коломками или лилов; хархара описывали по себе как жителей в географической колонизации Азербайджана и по сей день (3) как

1. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Сербия 359. статья Албания.
2. Эти соображения, главным образом, базируются на мнении Сирабана, описывающего албанцев, как людей простых нравов, хороших хозяев, сиренков из лука и бедный говорящих на 25 или различных языках. 3. М.Т. Бекерид. Азербайджан. Бонн. 1921.

например, селения - Тергер в шемахинском, ардашском, сьнджанинском и шаруро-даралагезском уездах и речка Тергер-гай в сьнджанинском уезде, напоминают о них. О каспийцах, как уже отметили выше, напоминают нам каспийские моря; о них упоминается также у древних авторов. Среди народов древности, находившихся между Курай и Аракан, на равне с Саксенами и албанами значатся и каспи.

Находясь на пути больших передвижений народов и могущественных завоевателей, Азербайджан, в расово-этногенетическом отношении, подвергся радикальным изменениям. Изменения произошли не только в поздние времена владычества турков, но и гораздо раньше.

Еще в III столетии до Р.Х., при династии Арсакидов, Аггорател (Азербайджан) управляется парфянами. Парфяне, хотя формально и последовали религию маздаизма, но внутренне никогда не становились иереями. Их господство персиянами расцарапывается иноземцами. Национальный поэт Урака-Сфардевен, например, в известной книге узрей "Соханнаме" парфянский период ни разу не упоминает сличая эпоху большого упадка и ни разу не упоминает о династии арсакидов. Французский историк Рені Грансет такое странное отношение поэта к парфянам объясняет расовым происхождением последних. Парфяне были туранцами и во время их господства, продолжавшегося около 450 лет, в Персию пребывали туранские племена. Они в Иран ввели традиции своих кагьчинов; не уверяя в совершенстве ахеменидской государственности центральная, она заменила ее военным феодализмом; большинство имен и родов итравших раб в саираниях и сьнвалев лица туранского происхождения франшилы Суренов, традиционно значим-

малющих носы перьях вельможе и имеющих громадные
 Славные на государстве и на дела; была туранская
 династия из састакских саков. Наконец, парорьяны
 никогда не порвали свои сношения с воинствующими
племенами тюрк-мечских степеней: Каждый раз, ког-
 да их господство в Иране подвергалось опасности,
 они не замедляли обратиться с просьбой о помощи к
 своим грозным соседям. Парорьянская кровь, очень
 густая, вновь смешивалась с туранской кровью. В пер-
 вой половине VII в. Р. Х. - продолжился Гроассет - Ар-
 сакский трон из одной ветви того же дома
 перешел в руки другой ветви, которая раньше, ~~так~~
~~же~~ обладала туранским тронном. (4)

Главным племем парорьянского государства слу-
 жили территории, которая, в известной своей части,
 в последствии, образовала и территорию Азербай-
 джана. Надо помнить, что тюркский элемент еще
 в дохристианской эре уже успел проникнуть в
 пределы нашей страны. Для эпохи, конечно,
 может подтверждать такое и не совсем еще оп-
 ределенное мнение о туранском происхождении
Сушеро-Аркадов.

Если принять во внимание, что в состав пле-
 мен названых общенарцианскими племен - скифами
 входили и туранские племена, то можно допустить,
 что даже в VII в. до Р. Х. в Азербайджане уже
 проникли тураны. По сказаниям древних греко-
 ских и армянских летописцев, приблизительно в 633 г.
 до Р. Х., скифы, преследуя Каммеридов, двига-
 ются из степей Северного Кавказа, обладают ^{Зарубе-}
 ные данью. После кратковременного владычества, они были

4. René Grousset. Histoire de L'Orie. т. I. стр. 71-73. Paris 1921.

возвращаются в степь. Прибывание скифов в Азербайджане знаменуется рывками курганов (т.е.) на Муганских и Карабахских степях.

В 227 г. году по Р.Х. - как сообщает Агафангел-ян, в союзе с иберийцами и агованцами (т.е. албанцами) ^{т.е. иберийцы} совершают набег на Персию. В иллирийской Азербайджане, гунны появляются под именем гуннов-кушанов и гуннов-сабиров. В 433-450 г. годах персидский царь Маздак II совершает поход против кушанов в Италликан, т.е. в Кубанскую степную область; но в 454-455 г. годах терпит поражение. С того времени гунны начинают нападать на Агванцию (т.е. нынешний Азербайджан), Персию и Армению. Подобные нападения гуннов, как кушанов, так и сабиров повторяются через Мансию Восточную (дарьянские земли) в союзе с аланцами, что происходит в 486 году кушанцами и поздней сабирами. Судя по византийским источникам, император Рима Тибериус сабиров населил в армянской земле, на берегах Кура. Проведя эти работы М. Г. Бокерия указывает на многочисленные имена местностей в Азербайджане с элементами «куш» или «кушан», находящимися на связи с кушанцами. Гораздо же Сабран (позднее Шабран) напоминает нам о сабирах.

Среди гуннских племен, в 446 г. году, в армянских источниках, замечаем имена гуннов, под именем Науландитак. Этот вариант «догик» явно указывает на слово «түгк»; В имени же Муган местность Баласаган от местности Маршарт от, как Белогуннский город. (3) Л. В. Топал, находил связь

5. Marquart. Eranschahr. 19. v. d.

между племенами Кара-Валкасия, столицей уйгуров, находившейся на реке Орхан, Валкасия, восточнейшей в казахской степи и Валасакари ом, столицей гунибов, перемещенных на Южный Кавказ. (6)

Из самых старых тюркских элементов Восточной Евр. ропы - хазары, агаджесеры и сабиря были основными элементами, очень рано осевшими в Азербайджане. Армянский историк Аббас Катина отмечает, что из этой группы - болгары еще в 120 м году до Р.Х. пришли на Южный Кавказ и осели в окрестностях Карса. Об этом же Моисей Шохер утверждает, что в 460 м году эти болгары еще имели там пребывание. (7) Тот же М. Хорен отмечает и то, что в 197-216 годах хазары и барсулы перешли реку Муру. При приходе арабов эти барсулы (барсалу) прибывали в Дагестане. (8) В 460 м году родственные хазарам племена Агагеры, а в 468 м году - Сарагери, или те сариджиды прибыли на Южный Кавказ. Известна их борьба с сасанидами, что произошло в 428 м году. (9) В книге Рауки, относящейся к эпохе сасанидов, имеется образ, смысл которого означает - каган Белых агаджесеров. (10) Оказывается, что эти агаджесеры относятся к тем племенам, которые пришли в эти края вместе с легендарным Огуз-ханом, отмеченным в тюркских преданиях. В тюркских песнях 8-го века, как отмечает З. Ч. Тодар, упоминается указание на более раннее их пребывание на Балканском

6. "Islam Ansiklopedisi". Вып. №14. Istanbul. 1943.

7. Katink. Melanges Asiatiques v. 150.

8. З. Ч. Тодар. "Islam Ansiklopedisi". Вып. №12. 1943. Истамбул.

9. Spiegel. Iranische Altertumskunde. III. 374.

10. E. Herzfeld. Rauculi. Berlin. 1924. I. 17. 133.

Восток, что подтверждает легенду об Огуз-хане.

Глава сабаров Атвазак, в 508м году, столкнулся в Азербайджане с Кубадом сасанидским (488-531) Его сыновя, полжрившиис с Кубадом, воевали против Взан-тан. В 515-516м году, захв все Армению, они перешли в Азиатскую; вошли в Понтийс, Каллийю и в Кан-надокню. (10) В 522м году, глава сабаров был Zigili. (Талли-би, по предположению З. Ч. Тодан). До 527го года Арран и Шарван оказались в их руках (11). Тимо сабаров в это время определенно, приблизительно, в размере 200,000 есов. В эти года кубанские еуня никак не могли перейти гора Кавказ; но сабары противостоили им и вместе с сасанидами воевали против них. (12) В 531м году, сабары появляются на арену под именем сабарских еунюв, в качестве союзников взан-танцев. В 535м году вновь вступают против Персии. (13) В 558м году сабары воюют с аварями и в том же году, все сабары появляются на юге Дербента. Вообще к концу царствования Кубада, Арран, Трузия, Васпураган и Сисакан оказались в руках хазаров и родственников или кочевников. (14) Кабала становится их центром (15) Вследствие этого вместе с названными две страны и Азербайджан назван страной Хазаров (17).

Сасанид Анушарван, которому удалось как Азер-

-
11. Howorth. J. R. A. S. 1892. 616.
 12. Куликовский. История Взантан. том II. стр. 28.
 13. З. Ч. Тодан. "Ислам Энциклопедия".
 14. Spiegel. Iranische Altertumskunde. том III. стр. 446.
 15. Belaghi. стр. 194. Токли. I. стр. 203.
 16. Ibid " "
 17. Taberi. том I. стр. 185.

Байджан, так и южной Кавказ освободит от хазарско-тюркских элементов и довести границу Азербайджана до Дербента, преследовал политику заселения этих стран персидскими элементами. (18) Он поселил в эти края персидскую общину под именем Siyasidje (19). В окрестностях же Тинораса им была поселена группа из согдыков. (20) Тюркские же элементы он удалил в глубь Терска. (21) Одновременно, от нечестив Тавери, дружинничевач позволил некоторым болгарским и беленджерскими тюркам поселиться в Азербайджане. Эти были остатки «голубых тюрков» армии Истмен-хана, который в борьбе с саванидами потерпел поражение. (22) Число поселившихся болгар и беленджерсов доходило до 10,000 семей. (23)

В III веке, хазара, в качестве союзников византийского короля Урак-люса, пришедши на Кавказ и на всегда оставались тут.

Во время арабских завоеваний, тюркский элемент в Азербайджане, в восточной части страны, был ассимилирован и смешан с местными элементами. Тем не менее, видимо, наряду с тюркском завоеванием в этих краях, все же, была еще, чему свидетельством следующее предание:

В книге Увн-ал-Нусханат'а - «Kitabul-Fudjien» (24) и имеется рассказ Wak'ibni-Minavik'h'а, о том, как на

- 18. Istachri. стр. 125.
- 19. Belazuri. стр. 195. Увн-ал-Факих. стр. 238.
- 20. Ibid. " "
- 21. Taveri. том I. стр. 391.
- 22. Z. v. Tozan. «Islam Ansiklopedisi». Вып. № 12.
- 23. Taveri. том I. стр. 595.
- 24. Тандарабадское издание стр. 402 и 436. (№ 2. v. T. n. 4)

вопрос халифа Мухаммеда:

- Что такое Азербайджан?

Некто по имени Ибн-и-Савиче ответил:

- Эта страна раньше принадлежала тюркам? (25)

После иранских завоеваний, в Азербайджан прибывают арабские племена. Они, в большинстве, состояли из вахидов райанов Кучра, Тасера и Шамы (Сария). З. В. Тодар, в своей документированной статье - "Азербайджан", цитируя арабскую летопись, на основании цитат из арабских авторов, дает подробную историю арабских переселенцев в Азербайджане. Эти переселенцы прибывают во главе со своими шейхами и амирами, занимают плодородные части страны. Земли переходят во владение пришлых арабов, а прикрепленные к земле местные крестьяне превращаются в арабских крепостников. Арабские амиры в Азербайджане, с течением времени, образуют местную аристократию: Сирах замки, устраивают города и образуют класс крупного землевладельца.

Во время восстания Табак'а (IX век), ведущего войну против халифа, продолжавшейся целых 22 года, со всех сторон в Азербайджан прибывают многочисленные арабские бары, которые в конечном счете остаются жить. Они рады не прийти арабской земель, амира и арабская аристократия играют в жизни сирах выдающуюся политическую роль. Создаются местные феодалские династии, во главе с арабскими амирами.

Часть арабские амиры, приобщаясь к местному населению, ассимилируются так, что их принимают

25. З. В. Тодар. "Islam in the Caucasus". Выход № 12.

за курдов или за персов. Из всех арабских фамилий, две сие раюю асаго важеную раюю в полизитескай сурабе етра-ни: а. Резиадид'и, до аго времз царей вавини в юже-ном Азербайджане, со сию лизей Табриз, коюор^{ше} мно-гими причинаюшас за курдав; б. Секувалид'и, се-та вавини в истори Ширвана бле ойотую памлят о себе, били арабечили эмирами из дама Шейбани, ко-торие в последствии согнали себе перседеную геия-ологиз, ваводящую их из дама Керрандаб. (26)

Араби в Азербайджане приводеи и не мало перседеную эменитю, гле усаливаю перседеный язык и абшесейвенноеи в Азербайджане. Но и тюркский эменит не персеялет усаливаю. Тюркские эмира находящиеся на службе у аббасидов, приводеи в Азербайджане тюрков. Во второй половине VIII го века, армию аббасиденую вали в Арране веецею сое-тоюла из тюрков. К концу этой эсе эри гисло тюрк-ских войск, приволяющих гасю из Сирии для подав-ления восстаний эоход.ся до 10,000. Мубарекі тюрки сарою в нуиренною крепост Казвина. Дигекі тюрки, во главе сильной армии, соеююмий из тюрков, в 848и году, подалнцей восстание в Маранде. (27) Мухаммед-ибн Селал, один из тюркских эмиров, назначасю эмиром Арменни. Познес, при Мухаммед Вуда, приволяюи в Азербайджан около 4,000 тюркских солдат. Вуда на-сеюдей город Шамкир хазарскими тюрками, призвшлии ислам. Подалнцей бабекского вос-стания Дузский был в нушми эсруманского без Кага-Вуда.

26. Якоже такне эгелле как Маз'ид и Витини у вленюю сел эиою легендой - за эго ой 2. v. Тодан.
 27. Тавери. том III. стр. 1381.

Тюркский элемент в Азербайджане особенно усиливается при сельджуках. Но до появления их, в стране, однако, существовала элемент, которая, не смотря на арабские завоевания сохранила родной язык. Таковыми являлись Кенгерлины, Боргалыны, Казахи, Шамхорцы и другие. В окрестностях Барды и Шамхоро существовали также абарманнские одисы (у арабов - sedavird, у армян - севердик). Маршрут доуконой, где они были или мадьярами, или же германскими хазарами.

Во всяком случае, до сельджуков, тюркский элемент в Азербайджане замечается больше в виде жезерского происхождения и прежде всего они сохранились в Кабале, Баргалу, Казахе, Аса-соки на берегах Арсакан и в Мушакской степи, где находились в массовом виде. (28)

Первое поселение тюркского элемента, без посредства пришедшего из средней Азии, проискадий в 1036м году, при последнем представителе Ревмидид'ов - Wahsulan-ibni-Mevlan, когда около 45000 семей поселилось в окрестностях Агер'а.

Первый раз, в 1035м году, с сельджуками в Хорасан прибывает 10,000 семей тюркмен. Это Туграл бей, после взятия Ресу'а, в Азербайджан поселяет извешние сам. В 1063м году, при восставшем Катсатмаше, насчитывается 50,000 тюркменов. В 1064м году, Алр-Арслан занимает Арран и Грузию. При Мелиш-шахе I тюркмен полагается в Азербайджане. На основании данных иешорини Ал-баттаи-евшаб, в 1066м году, войска хан-

зараб перекадаѣ Дербенѣ, едуюсь семидесяти и
разшешаюуся не далеко ой Дербенѣ в мейноей
Кантан. (29)

Окангайсьное поселение тюркменов проше-
дѣи в 1076м году. В дѣиом же году посланнае Ме-
ли-шахан, иид предводителсьвом Скавѣк'а,
тюрки « поселаютсѣ во все равнинах, горах, се-
лак и замках Аррана ». (30) и действительнo, нмее
дѣиого Тѣнде назаваетсѣ « тюркменским горо-
дом » и число вошедшаго в него войск расеме-
тѣриваетсѣ « конецисламом ». Арабский историк
Маки так же конетантареуе, что в его время
большинство населения на Мугане образовали тюрк-
менские племена. (31) Три харезмидах Арран-
ский вилает назаваетсѣ « тюркменской сборишей »
(32) В дѣио время « тюркмен в Арране и на Му-
гане были многочисленн, как муравьи ». (33)

Отмечаетсѣ, что дѣи тюркмен в XII и в XIII м
столетиях занимаютсѣ земледелием и скотовод-
ством. Все леса и пастбища занимаютсѣ ими.
Их вожди играют выдающуюся роль в политиче-
ской жизни страны. (34)

Процесс « тюркизации » продолжалсѣ и при тѣ-
мурадах. Излюбленным мейоправлением еакого Тѣ-
мер-лана, как уже было аймечено, был Муган. Он про-
рыио ~~рыио~~ ^{известный} канал Бартаз. На арабском е
сиейелого исеисейвених каналах ^{земли} Тѣмуреи поселе-
ли земледельцы из Тѣурсейана. (35)

стр. 338

- 29. Minorski Вази. Библиотечна Дед-Заренда в Сѣмѣтѣе. № 103.
- 30. Тѣи Рѣгак. ^(Цитируетьсѣ по З. В. Тодан'у) Tarih-i Mianca Farikii. (по З. В. Тодан'у)
- 31. V. Minorski. « Ensklopedie a'l-Islam. » ст. Арран.
- 32. Незеи. - Sira Djelaliddin. стр. 159.
- 33. Тѣи.
- 34. Тѣи.
- 35. Тодан, при Сѣрѣвах дѣи под отвидишом Шахсевичем.

Л. V. Тогда приводим подробный перечень замков, крепостей и городов, по соседним тюркским нациям в Азербайджане при семидесяти годах и их переселенках.

В Азербайджане прибывают от Севера и Кавказские элементы. Часть из них, непосредственно, переходя дербентский перевал, примыкает к сельджукам и причисляется к ним; другая часть переходит дарильское ущелье и, пришед в христианство, соединяется с грузинами. (36) В 1155м году, во время войны с Атабеком Елденизом, под предводительством своего брата хана христианских кинчакан Всеволода Севандаса, сильная кинчаканская армия прикладывает помощь Грузии. (37) Грузинские князья кинчакан оставили у себя. Таким образом из старых и новых кинчакан образовывается специальная группа. (38) В 1174м году, во время взятия Тавриза, в армии атабека Кизил-Арслана, сына Елдениза, было много кинчакан. Собственно говоря, сами Елденизиды были также родом из Кинчака.

Во времена карезмидов 50,000 семей из Кинчакан перекладывались на юг дербента. Их князь, по имени Жирке, принимается Джеледетдином в Мугане. (39) При семидесяти годах Ширван совершенно тюрки-

36. Грузинский король Давид II, принев во владение тюркизацию полосы между реками Кура и Арак, вводит в сношении с князем христианских кинчакан - Отрак'ом, приводящий армию в 40,000 и нападает на тюрков при Куре и на Шарван. (Brasset. Histoire de la Georgie. том I. стр. 362. v. m.)

37. Brasset. Histoire de la Georgie. том I. стр. 437.

38. Ibid. стр. 366.

39. Nezami. стр. 172.

заручетас. Шейбаниды, будучи арабами густой крови, чтобы понравиться местному, более иранскому населению, в свое время, сочинили себе сасанидскую генеологию; позже, когда большинство населения стало тюркским, по тому же поводу, они приписали себе титул в Кагана и, шарван-шахав позднейшей эпохи называли каганами Ширвана. Придворный поэт, как известно, тоже нечаянно кагана называл Кагани.

При ильханидах тюркизация Азербайджана причисляет совершенною ошибку. ~~Считаясь с тем же населением Азербайджана тюркскими племенами происходившим во время господства монголов. Мараса, Аладасекое плоскогорье - магнадан, Вана, Конгаз озерам Гюкча, арахский бассейн, Карабаг, Муган и на юге, нынешняя персидская провинция Хамес, как замочка (Кашан) ^{Замочка} ~~зидные селения (Кашан), были ее основой и составляли этого населения.~~~~

Численность армии пребывавшей в Персию под командою Нилаци, доходила до 300,000 воинов, что вместе с членами семьи солдат, которые сопровождали их, образовала полутора миллионную людскую массу. (40)

40. В 7253 м году, посылая Нилаци в Персию Менки-шада, как сообщают Джйвуні, приказывает взять из армии каждого Урда одну пядию гасет. Этот приказ исполнен был полностью. Во время Озде'я покладным сила армии Нилаци доводила до 7,500,000 солдат. Одна пядия гасет ее составляла 300,000 чую армию.

Во время последнего государя из персидских ильханидов Эли-Сайд'а, посылкой армии нагнана была в 30 туманов. Каждая туман имела в своем составе по 70,000 солдат. Это означало, что в мирное время ильханиды располагали 300,000 армией.

Численность же тюрков и монголов в ранне-средневековом периоде, достигая до 2,000,000 душ. Как уйгурский историк, оградное большинство монгольской армии состояло из тюрков.

Список имен правителей во времена империи в Персии, их значении и роли в стране, подробно описаны в трудах Рашид-ад-Дин, Васеда и Абдуллахи Кашани. На основании этих трудов, Г. В. Тодар дает целый перечень тюркских племен, пришедших в Азербайджан. Надо помнить, что в это время в Азербайджане существовало не менее 250,000 семей тюрков, пришедших с монголами, что означало 1,250,000 душ.

Особенно интересный характер монгольского нашествия общезвестен. Джунгуни рассказывает, что некоторые города, при нашествии монголов, потеряли почти весь свой состав населения. В это отношение Азербайджан не составил исключения. Зеккизи Казвини передает, что, кроме Тавриза, никакой город не избежал от разорения. (4)

Характерен диалог, приписанный поэту Алишери и Кивади. Первый спрашивает второго — почему разрушаются города, уничтожается население? — Потому — отвечает другой — чтобы все устройство заново до нас не могли говорить, что это было наше!

В так жестоких условиях, пришедшие воинственные племена вытеснили местных крестьян из заселенных мест; захватывали их имущество и продавали их в рабство. В XIII и XIV столетиях персидское население арабского Ирака перешло под арабскую власть; это объясняется тем,

И. З. Казвини. Azar-al-bildan. стр. 227.

ством персидского элемента из Азербайджана. Как Азербайджан, так и персидский Ирак становились зимовкой Кышлакам (зимовка) 2,000,000 -го кочевого народа.

Этническая революция в Азербайджане происходила не только военно-оперативными способами, но и строго выдуманной системой административно-экономического характера: Во первых, в то время, как масса персидская, армяне и грузины принимались в армию, персидские эти права не получали; Во вторых, в местах этой населения монголами, податное обложение было не вынесимо для персидского населения. В третьих, применялась система монополии и крепостной розороса местных купечества и служила причиной их бегства из Азербайджана. (42) В четвёртых, в местах персидского и монгольского населения пахотные земли отдавались на собственность вечная, учреждалась военно-земельная среда лази. Крестьяне, не выдержав эксплуатации, уходили в другие страны.

Казач-хан, в одном из своих фирманов, с целью угнетения этого населения, пишет следующее: «наши солдаты не должны думать, что персы нам даны во владение, организуйте во всем служите нам; Идите персов Богом так же поруган нам; неизбежно их рассматривать так же людьми,

---

42. В этих купеческих обществах, называемых «Ортак», главными лицами были монгольские купцы, францезсы и уйгуры. Эти своеобразные «кооперативы» пользовались правительственной опекой; даже не пользовались государственную помощь. (Эйзенштейн. Экономическая история. стр 87) «Ортакты» контролировали купечество не составляли никаких обязательств и прекращали их в своих крепостников.

иначе Бог приймёт нас к себе!"

Отношение нас монгольских властей к тюркскому населению, ранее их заселившему в Азербайджане, кардинально отличалось от их отношения к персам. Если и бывали некоторым прииспечения, то не в тех размерах и формах. Наоборот, во многих местностях они мечтали, что монголы в Персии, аида сии пользовались расовой пропагандой, которая давала свои положительные результаты, тем более, что, как уже выше отмечено выше, огромная большинство монгольских войск образовали тюрки. (43)

Начиная с XIII и XIV веков, в которых некоторым образом считали эпоху этнической революции на Ближнем Востоке, тюркские племена играют решающую роль как в жизни Азербайджана, так и всей Персии. Из этих племен - Каджары, авшары, бахарлины, устатджали, надары, джелекеры и гобаны участвуют во многих политическим переворотах. Лишь они могли низвергнуть ^{одних} восточных правителей других - как это делали гобаны и джелекеры с султаном. Лишь с их согласием династия Сафавидов утвердилась на престоле, лишь из их среди возникли династии авшаров (Надир-шах) и Каджаров в Персии. Зюм-надары образовали сильное княжество в Анатолии. В последние же некоторые из этих племен расселились

43. Еще при первом налете монголов, одним из больших командиров Аибаков - Аркуна, возглавлял всех тюркских и курдов Азербайджана призывая к ним. Говоря об этом случае, Туп-ал-Езиз, пишет, что в тюрки по сравнению с персами расовым и племенным, критиковали сторону монголов". Как пишет Джиджи (и. Г. стр. 76, 91.) громадное большинство армии Джиджи было составлено из тюрков.

в разуме правящих Тюркии и многие из них посе-
лились в нынешнюю территорию Азербайджан-
ской Республики. (44)

Все эти племена, вместе с дружинами тюркмен-
скими племенами, начиная еще с XIIIго столетия,
постепенно перекладываю из кочевого образа жизни
на земледельческий и тем самым тюркской пле-
менную организацию. Всеми видящаяся же,
общая для всех, Мелам духовно ставшая их в мо-
ральную целостность и общую историческую судьба соз-
дает общую племенологию. Между прочим, следую-
щим отметить, что актом правящих Газал-ханом ме-
лами, процессом тюркизации монголов в Азербай-
джане, значительное ускорение, так, что в нае-
дущее время, кроме нескольких слов скрывающихся
в составе разговорной речи, никаких следов о мон-
голах в Азербайджане не имеется. К тому же, веж-
но отметить, что, по коллинеуму соображениям,
Тимур, как монгольская племя Караташар
из Анатоллии, так и племя Чивади из Азербай-
джана выселена обратно в глубь Азии.

Крайней исторической обзор расово-этниче-
ской эволюции Азербайджана, при сопоставлении
этого материала с языками и вещественными
доказательствами, каковыми являются геогра-
фические имена - гор, рек и озер и богатый этно-
графический, лингвистический и археологический
материал дает нам основные подтверждения,
что основной элемент давно прошедшей истории, в
силу вековых превращений, подвергнутой изменению;

---

44. О подробностях см. М. Т. Бахарова. Азербай-
джан. Бaku, 1921.

при чем, с течением времени, в процессе дальнейшей
формирования, турецкий элемент одержал
победу над всеми другими элементами, о кото-
рых, прежде всего, свидетельствует язык турецкий
язык азерб.

Впрочем, несколько заметок о значении этого
языка: Еще веками раньше, французским пу-
тешественником Chardin засвидетельствовано,
что этот язык господствовал во дворце и в ар-
мии Сасанидского Ирана. Мало того, во многих
частях Ирана, далеко за границами властиво-
владения старая парфия, больше чем на персидском,
население говорило именно на этом языке. (44)

Рафаел Манс, еще в XVIIм веке, констатиро-
вал значение турецкого языка (азери), не только
во внутренней жизни Ирана, но и в торговых сно-
шениях с Грузией и с Россией. (45)

В начале же XVIIIго века Olaris отмечал, что
всеобщим языком Ширвана был турецкий и что
персиды, армяне и грузины между собой также
говорили на этом языке. (46)

На юго-восточном Кавказе и в настоящее время
турецкий язык, как утверждает русский лингвист
Ширков, сохранил свое международное значение:
на севере у дербентов, племена между собой аб-
хазской на кумыхском, а на юге - на азербайджан-
ском языке, что подтверждается профессором Бар-

---

44. Шаймурза по статье М. Ф. Корзица "Азерб. литература"
"Islam Ansiklopedisi" Istanbul. 1942.

45. Estat de la Perse en 1660. издание Ch. Schefer. Paris
1890. с. 136.

46. Olaris. Relation du voyage de Moscovie, Tartar et
de Perse. Paris 1756. с. 271.

полюди и Adolx'om Durr. (47)

Elise Reglue, еще 70 с лишним лет тому назад, отмечав эту способность тюркского языка, азербайджанцев назвал "цивилизаторами Кавказа". (48)

Интересно было бы вопрос проверить также с антропологической стороны. Хотя в этом отношении Азербайджан мало исследован научно, тем не менее можно смело утверждать, что среди известных населяющих азербайджанских тюрков - азери, радикально отличающ от классического монгольского типа. (49) Тюркский элемент не только в лингвистическом, но и в антропологическом отношении взял верх над монгольскими элементами.

Выраши следующей тьюй отметить, что отождествление монгольской расы с тюркским не избегает научной действительности. Среди народов, говорящих на различных наречиях тюркского языка, находящих отроженное в лингвистическом отношении племена монгольской расы, но сами тюрки, как например, - туркестанцы, азербайджанцы и анатолийцы, представляющей из себя совершенно отличной от монголов, индоевропейский тип, с правильными чертами лица, как северный тип, или представляющей индо-европейской расы, тем более, что Западной Туркестан, когда то

47. Bartold. Enzyklopädie des Islams. Bonn 1912. смайис Дагистан.

A. Durr. "Einführung in des Studium der Kaukasischen Sprachen". Leipzig. 1928. стр. 16.

48. E. Reglue. Nouvelle Géographie Universelle. Paris 189. V. 2, 231. как Reglue de Nord Musulman. XXIV. 131.

49. Характерные черты азербайджанского типа следующие: а) высокий цвет волос и глаз; б) выше среднего размер роста; в) средняя продолговатость головы; г) прямая и тонкость носа; д) удличенность носа; е) средний размер зубов.

служили проходом для восточной ветви арийской расы и при-
шествовали в Азербайджан тюркские племена в большинстве
состояли из тюркменей огузского происхождения, смешан-
ные с представителями местных рас и абригенов
страны древне-арийского происхождения.

Итак, мы увидели выше, что радикальная тюрки-
зация Азербайджана произошла в XIII и в XIV ве-
ках. Но и дальнейшие века также представляли собой про-
цесс, и к XV му столетию страна получила окончаель-
ный тюркский абрак и с этого момента больше
не подвергалась большому этническим изменениям.

Мало того, всеюшля тюркская способность тюрк-
ского языка - азыри и по сей день сохраняет свои зна-
чения: не только маленькие веточки различных эт-
нических элементов страны, как таджики, таи, и
курты и другие продолжают посещенно тюркизи-
роваться, (во) но и славянские группы, как молдаване,
духаборцы, субтайники и другие русские переселенцы, на-
селенные русскими правительственными в Азербай-
джане, но и украинские колонисты на Лугане, таджи-
кские и немецкие колонисты в Гюнджуманском уез-
де свободно говорят на «татарском» т.е. на азербай-
джанском языке. (50)

50. «Новый Восток». Москва. 1921. №3. Статья об Азербайджане.

51. Как русская администрация, так и колонисты, всех
иудеумов на Кавказе называли «татарами», а popula-
рней среди карабов Кавказа тюркский язык - татарским.
Тогда как сами азербайджанцы никогда не называли
себя не называли, разве только пред властями, фор-
мально подчиняясь административной необходи-
мости, что в свое время имело в тюрьмах немалых
учеников Von Eckert, Sirr и J. Jäschke.

Говоря о тюркизации Азербайджана, не сле-
 дует забывать в основном, что мы имеем ту же дело с ме-
 ханическим превращением основныя аборигенов
 страны в представляющей новой расе. Нет, в силу
 исторических событий, во всяке случае несомненно древне-
 арийской расе, арабских коменселей, персов, се-
 верных казар, печенегов, сельджуков, монголов,
 тюркменов Средней Азии, взаимно ассимилиру-
 ют и постепенно смешиваясь, дают новый арий-
 ский состав, который, воспринимая естествен-
 ный диалект тюркского языка азера, образует
 самостоятельную культуру и естественный тип 15-го
 века, духовно связанный с родственными ему
 тюркскими народами и мусульманским миром
 Великого Востока, с большими кочевниками,
 абусовленскими экономайскими и истори-
 ческими особенностями Кавказа, в который, с
 давних пор, проходит эволюция его развития.

IV

Культурно-национальная эволюция.

До прихода арабов, Азербайджан, по сравнению с другими провинциями Ирана, представлял из себя отсталую область и был малонаселен. (1) Страна не имела ни абхазо-азыка, ни абхазской веры. В районе Савеланских гор, где в настоящее время говорится только на тюркском языке-азери, тогда каждое местечко говорило на своем собственном языке и, таких наречий насчитывалось до 70. (2) Увни Нокал отмечает, что эти наречия были ни персидским диалектом азери, ни наречиями персидским языком. В Арране говорили на арранском, на Муслан-на курдском языке; в бассейне же реки Араха был распространён казарский язык; даже люди персидской расы, так же, говорили на ~~этом языке~~ персидском языке. (3)

Долгое время Азербайджан служил ареною борьбы различных культи: персидского маздеизма, зороастрийского зороастризма, византийского христианства и наконец арабского исламизма. Знаменитое Капище огнепоклонников, как было уже отмечено, находилось на территории Азербайджана. Сам Зороастр, пророк маздеистов был уроженцем Музана. Сасаниды, авторитарнейшие государственный власти поддерживали этот культ на Кавказе. Благодаря дару завоева-

1. Записки Восточного Общества. XVIII, 093.

2. Микадеси. стр. 375.

3. Увни Нокал. Азербайджан. Гор-нари. II. стр. 185, 6. (По З. В. Тоган'у)

ния Александра Македонского, эллинистической де-
 ятельности его преемников сасанидов и тюркской.
 кочевьям отроженно к эллинистическим, эллинистиче-
 ские идеи имели кочевья тюркские и тюркские.
 Еще до V в. в Арране, т.е. Албании, последовала
 христианство. Албания имела своего патриарха-ка-
 таликаса; церковно-религиозную литературу и
 специальную письменность. Но этот загадочный культу-
 ры подвергся ударам сасанидов с одной стороны и
 хазаров с другой. (4) В южном Азербайджане огне-
 ный мечетей имело перевес. Между двумя гави-
 дия Азербайджана не была тогда культурного един-
 ства. Позднее, кочевья и кочевья и кочевья ре-
 лигия Бабакизм, не имела абсолютного значения. Все
 эти культуры пользовались только относительными вы-
 диниет и имела некоторое распространение,
 однако ^{и она} ~~ни одна~~ не пользовалась ^{повсеместным значением.} ~~абсолютным значением.~~
~~признанием.~~ ~~Сирани не имела абсолютного значения, не име-~~
~~ла абсолютной веры. Ни одна из вышеперечисленных~~
~~культур не имела~~ ^{в стране} ~~абсолютного значения. Только~~
~~при арабах Азербайджан приобретает единство~~
~~в вере и культуре. При господстве ислама араб-~~
~~ский язык получил повсеместное применение.~~
 Как известно, при Аббасидах в исламское государ-
 ственное время в арабском халифате находи-
 лись в руках персидских вельмож, имеющих ре-
 шительное влияние на государственное управление.
 При них привведена в Азербайджан немало пер-
 сидского элемента. (5)

4. См. также: А. Sanders, "Kaukasien". Berlin 1948.

5. Эти же же способами багдадским халифом и Хорасан-
 ских провинций Персия была колонизирована персами.

Персидский элемент ^тносил в себе традиции ста-
рой государственности и культуры. Благодаря это-
му персидский язык, наравне с арабским, завоевы-
вал себе себе известное положение в Азербайджане
и постепенно шёл вместе с арабским языком из
жизни. Персидский элемент и культура постепенно
приобретают значение, что даже арабы в ар-
мейском крае, в раде Шейбанида в Ширване, выдавали
себя за старых персидских армейских краёв.

Завоевание Персии сперва узниками, а
позже сельджуками - тюрками по проше-
ком мнению, не задерживая это персидское
влияние; на оборот, при тюркских династиях Уро-
на, персидский язык и культура для неё не утратили
всю свою карьеру. Сабельвенно говоря, классическая
литература т.н. новоперсидского языка созда-
ется при специальной силе тюркских дина-
стий, господствовавших в Персии в продолже-
нии почти 1000 лет. Славится своими покро-
вительскими литературными также азербай-
джанские династии Селенгидов - Рохсманидов
и Шарханшахов - Кезранидов в XII и веке. Не-
пременно скажут, в этом отношении Азербайджан
служит убежищем для персидской поэзии.

Монгольские завоевания, в особенности, в
первом периоде своего господства, когда враждеб-
но и целому и к исламизированной персидской
культуре носил принципиально государствен-
ный удар, наносил решительный удар пер-
сидскому влиянию и создаёт почву для разви-
тия тюркской литературы. XIII и век для Азер-
байджана является не только веком Динкес-
кого перекопца, но и эпохой расцветания тюркской

-азербайджанский литературед. Позже, после
крандтиса ильханидани ислам, персидский язык
и литература хойд и возвращаюи себе билас
кмо месени, но вий-сендит тюркский язык и
литературу из абусейбенной жизни уаас не
мо тесей.

Говоря о литературе, тудй иметес в виду тм-
сачная, классическая, или - кырохасеб языком
костягных литературоведов - джорубовая литс-
ратура. (Dilan edebiyati). Тшо же касаетес на-
родной литературе (Halik edebiyati) - тюркский
народ ето всегда был богат. По мере прибыва-
ния в Азербайджан, новые тюркские племена
обогащали это еще новыми материалами, ко-
торые тудй, соийвей етвенно новым целовиди
жизни, приобретаюи специальную месий кой ко-
лорий и окраску.

Сйариний бадн тюркских народных сказа-
ний Дже-Коркой, в известных своих повестова-
ниях, касающихся Хосрова, описывает рисар-
ские приключения, а рекою койо рых етудеит
Азербайджан. Мало того, и язык дийах сказа-
ний мало айлагаетес ай современной речи -
азери.

Следует ийтисит, что азербайджанский
эпиклор занимаей погейной месейо среди рад-
сйвенных етуд мератаб, говордших на различных
нарегиях тюркского языка. Легенды о Корому,
«Асли-Керем», «Ашак-Тарк» и о других на-
родных есроах, рассказанных при оккомпанамин-
те «саза», тй ет называемыми «айуднаме» - строн-
айвудущими народными певцами, имеюи етуди-
альную азербайджанскую окраску. Траени о

чудовищные богатырях, в роде Melik Metmed'a, имеют большую популярность в народе. Темною означенных легенд и басен служат: защита слабых, жертвенность, самопожертвование, верности в любви, постоянности в дружбе и безотрачательный отъезд!

Так называемые «Баяты» - народное искусство Азербайджана + аймичаюшу изысканностью стихов, полетом мысли и чувствительностью. Молния, манрошор, в азербайджанской народной поэзии, сравнивается с «прыгающим конем», «дождь - с плавающим облаком»; оба они «прыгают» и «плавают» по «ночьбушешу у подножью сора утсолому моладу!»

Возвращаясь к основной теме: традиции параллельного использования тюркского и персидского языков продолжает существовать после Ильхамидов и при Джемширидах, Талмурдах, Динесийи Турлах и Велик Баранкиях и даже при Сафавидах.

Как это не парадоксально, основатель «местной и главной персидской династии» Шах Шемс является одним из классиков азербайджанской тюркской литературы. Он оставил нам блестящие Сайхи, со свойственной украшением для любой антологии народно-азербайджанской поэзии. Мало того, тюркский язык сумел справиться с труднейшим как религиозной прологандой, так и средневосточной философией. Не безкурноза будет айме-
^{Чока}
~~Чока~~ ^{Чока} Чока, адресованная айтоманам, писалась на тюркском языке, тогда как Нойи Султанча Селман, в айбейи писалась по персидски. (6)

6. Исторически установлено, что сафавидские поэты не только в айтоманам, но и в России, такими как и Тольмаче ^{поэзия} писались по тюркски.

Азербайджан ~~от~~ дал древней Персии Зароштра, которой родился на Мугане. Точно же появился Бабек, в продолжении 22х лет упорно воевавший против арабов, защищая местную религию "хурремидов". Главной целью этой борьбы нехотелось в том же самом Мугане. Борьба эта, в свое время, волновала весь мусульманский мир; лучшие арабские поэты посвящали восторженные гимны героизму муганских доблестей, защитников Ислама. Но, безприсыраемые требующий иудей должны и азербайджанским бабским, так мужественно отстаивавшим свою родную страну. Поиманной и казненной при ужасающих муках в Багдаде, Бабек выказал нечеловеческую стойкость, которая способствует его образу войти в историю, как поучительный пример идейного героя.

История идейных движений, более поздних времени, в Азербайджане знает также движения Низамид'ов, которые выдвинули из своей среды такого пламенного поэта-пропагандиста XIVго века, как Незими, которой сверхчеловеческой смелостью перенес ужасную казнь, которой он подвергся в Налеб'е; с него замышло выдрали кожу, и он, во время этой адской операции ни разу не стонал. Великий Незими распространился далеко за пределами Азербайджана: его произведения находили пламенных поклонников и почитателей как в Туркестане, Аманолах, так и в Египте.

О таком активном шиитизма также случался в Азербайджане. Основная звезда Шах Исмаиля Садрова, т.ч. "Шахсевена" комплектовалась из среди азербайджанских пироманов-шиитов и

"Казвинская армия" саравадыв почти целиком образовалась также из азербайджанских татарков.

В религиозном движении Бахистав, в середине XIXго века, азербайджанцы также играли известную роль. Героним Бахистав Fürrettil-аун, заочно соименная в Тегерене, была азербайджанкой из Казвина.

Вышеприведенные факты достаточной яркостью иллюстрируют способного на крайнюю стойкость и жертвенность азербайджанского характера. Но, в историческом плане, мы в состоянии проследить и всемирную даровитость этого характера. [Историко-географическими условиями Азербайджан поставлен в центре Восточно-мусульманской культуры. В этой среде он не остается простым объектом. Его участие во всех этапах мусульманской культуры отменил выдающимися фактами.] Мы имеем свидетельства в арабских авторов, особенно много говорящих именно известных азербайджанских ученых и толкователей Корана. Согласно Мукаддеси, (стр. 379) азербайджанцы принадлежали к Касийе Намвеле и не проявляли сектантского оранатизма. Согласно Эвн-ал-Нокал'у интеллигентные азербайджанцы приобрели исключительными науками, но в области медицины выделяли из своей среды крупнейших представителей.

В эпохе семидесятидов и позже, во времена Ильханидов, азербайджанские ученые оказали большие услуги исламской науке, во всех ее отраслях. Профессор З.У. Тодар надгоркивает научную деятельность эпохи Ильханидов в Азербайджане, который раз в области историографии, медицины, а также организаторов инициативы международного значения и наго-

Думав в известной связи с Западным миром.

Коллективной работой специально созданной академии была составлена большая тюрко-монгольская история и так же - всеобщее - мировая. Один из первых морских карт, служивших в дальнейшем путеводителем для морских, - нанесено генуэзским - Доменикино d'Orta de Vellea, находившегося у Арзунака на службе. Географические карты составленные в конце XIII го века генуэзцами, составлены на основании географических данных, собранных восточными учеными, работавшими при дворе Илханидов и в маррагинской обсерватории. В 1291 году Арзунак послал специального посла в Рим, Париж и Лондон, состоящий из Vissacello и Chigaldi-генуэзец, живущих тогда в Тавризе. Одна генуэзская заметка отмечает, что это посольство было снабжено «Картой западного моря», где были указаны все острова и народы живущие на берегах этого моря, а также местонахождение Рима. Труды мусульманских астрономов, работавших в маррагинском обсерватории имели отражение на Западе: коллективный астрономический труд, составленный в Марраге был переведен на греческий язык в Византию. Там переведен из Китайского языка медицинский труд под названием «Шыханский рецептник». Шыханский визирь Raschidedin, в своем труде «Вопросы и ответы» приводит свою переписку с одним европейским дипломатом, содержание которой было переведено на греческий язык в Стамбуле.

Перечислять все знаменитости Азербайджана, вошедших в цикл арабской или персидской учености не входит в задачу этого абзаца. Для

и малоизвестности его выдвинутого положения описательным только некоторым крупным именам:

Chatib из Тавриза, занимает выдающееся место среди арабских филологов. Известна его похвалительная памфлетика арабской классической литературы. Он жил в X в. и, по биографическим данным, известен, что родным его языком был "азербайджанский".

Ferid-al-Din, ширванский астроном XIII в. века; после 30-летней крестовинской рабщины оставил по наследству знаменитый астрономический кодекс.

Abd-al-Raschid, бакинский географ XIV в. века; оставил нам труд, над названием "Talkhis-al-Asrar fi al-Jayyid-aktar", который часто цитируется европейскими авторами.

Abd-al-Kadir из Мараги, автор знаменитой XIV в. века, автор известного трактата о музыке.

В области архитектуры, живописи и композиции азербайджанских мастеров можно позавидовать по азиаткам высокохудожественных, исторических зданий Тавриза, Нахчывана и Баку. Zik-Mesud в Тавризе, с точки зрения арабских украшений, достигая высшей славы, описанной всеми специалистами. Нахчыванский мавзолей "Mimn-Chatan", посмертный азербайджанскими Ашабками, является памятником высокой ценности. Названной "Бакинскими акрополем" (7) группа зданий времен Ширваншахов-Дербендидов в старом Баку, известная Ашманшах (Суданше) во славу, представляющая из себя неслучайно.

7. С. А. Вадачев и М. А. Усейнов. Памятники Азерб. Архитектуры в Баку. (Изд. Восточной Академии наук-Архитектуры) Москва. 1938.

тешную красоту во всем мусульманском мире. (3)
 Поэмой XIVго века Руги из Ардебилля, описана
 нам стиккой формой описание ширванских памят-
 ников архийсктура. По этому описанию, пе-
 ред нашими глазами вырисовывается шахский
 дворец, окруженный изобильными садами, с бюста-
 мис ружьем орашанами из красно высеченных
 каменных сийтчек. (2) Можно подумать, что в
 средних веках мы ищем нечто в разе "Азербай-
 джанского Вераля".

Это до коллизарии, азербайджанскими масте-
 рами украшена не только историческая здания
 Табриза, но и дворца как Негав'а, так и Индаспа-
 на. (10) Среди художников разукрашивших знамени-
 той дворец Великого Акбара в Аксе находятся
 и резцы Азербайджана. (11) После победы над шах
 Исмаилом в Чандираке, султан Селим перевел
 в Турцию свыше 3000 мастеров и художников
 азербайджанцев. Известной своей красотой "Уезел-

8. Названный "зажавшей музыкой" здание Яван-
 хане: описывается из шведского путешественника
 Катржего Эндеверто, посетившего Баку в 1683м
 году. Профессор же Казанского университета И. Ве-
 резин, побывавший в Баку в 1842м году, описыва-
 ет его как один из лучших памятников мусульман-
 ской архийсктура."

9. Единственный рукописный поэма "Ferhad ve Schirin"
 хранится в Стамбульской библиотеке. Ар-Согру. Ци-
 тирует по Силески М. А. Тервизет. "Danizmandani Azer-
 байcan". Тегоран. 1314 е.

10. М. А. Тервизет. "Danizmandani Azerbaycan". Тегоран. 1314 е.

11. Ф. Р. Атау. газ. "Уелс" ^{29. III. 1943.} Янкара. 1943.

-Эјати" в Туреях, в своей ораторской отделке, является делом рук табризских мастеров. (12)

Азербайджанца занимают видное положение в истории развития искусства на Ближнем Востоке. Знаменитым знаменитого периода художника-миниатюриста Кемалетдин-и Бизад является Pir Seyit Ahmed из Табриза; Он принадлежит к плеяде азербайджанских художников; как Ahmed Musa, Emir Devletyar, Schamseddin, Pir Ahmed-i Vaki и другие-рабубавиных при дворе императора Али-Сайд'а. (13) При царствовании тимурида Хусейн Ваукага, он едет в Герат и становится одним из основателей школы миниатюристов эпохи тимуридов. (14) К той же школе принадлежит азербайджанец Ада-Мирек, разукрашивший свои миниатюры и миниатюры сирахна древних рукописей, в газейкети Тайикимчие (Стамбуле) Великого Низами. (15)

Перехватить всех азербайджанских имен во всех областях грассиического искусства, угасивших обавиных в разных этапах его развития, увлекла бы нас за рамка этой работы; отметим только то, что "это дело находилось при императорах, сначала, в руках китайцев и тюрков, позже, всецело переходило в руки азербайджанцев." (16)

Художественное искусство заведомо установлено и в истории искусства Азербайджана. Извешта, например,

---

12. "Ameli ustadani Tebriz"
 13. Bingon. Persian miniature Painting. Oxford. 1832. стр. 183.
 14. René Grousset. Les civilisations d'Orient. Paris 1929.
 15. René Grousset. Histoire de L'Asie. II. стр. 177. Paris. 1922.
 16. Z. V. Togan. "Islam Ansiklopedisi". Vol. 12. Istanbul. 1943.

своей красотой во всем мире коврики азербайджанские известны Закавказью. Один из таких ковров красуется в картине голландского художника XV го века Hans'a Memling'a, сохранившейся в королевском дворце в Вене, под названием "Maria mit dem Kinde". У ног сидящей на троне Марии изображен один из этих ковровиков. (17)

Переходя из области эмпирических знаний и материально искусство в область духовно-идеальных и философских дисциплин, мы увидим, что у Азербайджана имеется особо выдающееся место. В мусульманской философии суфизм занимает определенное положение. Вдохновителем известного суфийского поэта-философа Джелаледдин-и Руми, легендарный вождь - Саман родился в Табризе (Saman-i Tebrizi). Главнейшим классическим таин той школы, автор "Увейлика таин" (Uveysikoni gaz) - Мамид, сын родом из Shekhistera, не далеко от Табриза. Известный основатель суфийской секты Нутуши - шейх Fazlullah-i Neimi, казненный табуридом Shah-Ruch в Накриване, также является азербайджанцем.

Известный персидский поэт-моралист - Sadi, в своем "Bustan'e" упоминает старца Вава-Кизи. Вава является первым человеком формулировавшим идеи суфизма. Он родом из Табу. Садди одновременно подвизается в своем приходе и по отношению к шейху Нутан из Табриза, беседами которого он вдохновлялся.

Перейдя к литературе, Азербайджане раб-

17. М. В. Усаев. "Ковровые производства Закавказья".
Тифлис. 1932 г. стр. 26.

решает особо важное значение.

Об участии азербайджанцев в абхетюркской, классической литературе подробно ознакомились мы; ту же роль имеем их роль в персидской литературе. Небходимо иметь в виду, что, начиная от Xго века, вплоть до XIIIго, персидский язык служил общелитературным и административным языком для всего Ближнего Востока. Вторично персидского происхождения также были на ином языке.

Азербайджан отдал персидской литературе целую плеяду выдающихся поэтов, во главе с Низами, Хагани, Фелски, Рубул-Ула и др.

Низами из Гюндюк входит в цикл семи избранных классиков Персии, с которыми великий немецкий поэт Гётте не осмелывается сравнивать себя. (18)

Второй, после Фирдеви, выдающийся представитель новоперсидской литературы и создатель романтического эпоса Персии - Низами, однако, по духу и по тематике, остается поэтом Азербайджана. Он ввел персидскому наукоизучению типа Фирдеви; Он тюрк по своим переживаниям: Все короче, возвышенное, красивое, правдивое, могущественные и, мейсораритетски, в определеннейшей термином «тюрк». Идеал справедливого государства для него - это тюркское государство. Его героиня - старуха, потерпевшая от полиции, так и обращается Султану Sendjer'у: «Когда возмущалось государство

18. «Товары, что перел из всех своих поэтов за 500 лет, как досвойник, выбрали только семерых; а ведь много из забракваных или поэтов и словосознание мень.» Гётте.

тюрков, земля украсилась правосудием; Если ты
допускаешь несправедливостей, значит ты - не тюрк!" (19)

Nizami глубоко переживает все муки и не-
счастья Кавказа. Он ненавидит "русей", ограбивших
Барду, похитивших ее легендарную царичу Нон-
шехве. Он заставляет своего идеализированного
героя Александра бороться за Кавказ; отстоять
и северную окраину, грозящую всему предне-
му Востоку" и отстоять землю ай "русского на-
^{свизма!}
~~свизма!~~" (20)

Наравне с наш придворный поэт Ширван-
Шадали, является также и крупной литературной
фигурой Азербайджана, писавшего по переделки.
Шаханов силу его творчества сравнивает с ~~Али~~
с ~~И~~ Виктором Гюго. (21)

В эпоху, когда наравне с арабской, а еще боль-
ше - персидской литературой, в мусульманском
Востоке рождается классическая тюркская ли-
тература, Азербайджан, вновь занимает посто-
янное его традициям место. В конце XVго и в
начале XVIго века тюркско-азербайджанская
литература достигает своего полного разви-
тия и его представителями, как пламенный хи-
тид Незими и безпощадный лирик Востока
Физули возмущают не только Азербайджан, но
и весь читающий тюркский мир.

Лириком Физули возторгаются европейские зна-
токи Востока. По оценке английского ориенталиста и
критика тюркской литературы поэта Дибб'а "в не-
критичности переживания и поэтического оратора, на всем

19. Nizami. "Machgenil-estgar" (Собрания кавк.).

20. Nizami. "Iskonasorname" (Александровская книга)

21. Шаханов. Metairre sur le Шадали. Paris. 1864.

Востоке нет равного Гюзули". Произведение "Лейла и Меджнун", нечто похожее на "Ромео и Джульетта" Шекспира, служил документом художественной надлинности его величайшего таланта. Оценителем и литературоведом, А. Крымский называет его "перлом создания".

Азербайджанская литература до начала XIX века всецело находилась под влиянием Гюзули. Собирались его сочинения и ныне является настольной книгой каждого литературно-образованного азербайджанца. Ойдемышот сийихи поэтов употребляется в народной речи, как популярная поговорка.

XVII и XVIII-ые века лишний Азербайджан были чаше менее спокойной жизни и поэтому литература и искусство переживали извешний застой. Тем не менее в межплеменные конфликты, образующих на Восточном Кавказе, создается и развивается специальная жанр азербайджано-туркской литературы, национальная ценность которой особенно оценывалась в наши дни. Крупным представителем этого жанра является негасийский визир Карабагского хана, поэт XVIII века, Молла Рехани Вакиф, трагическая ~~смерть~~ гибель которого служила темой для популярнейшей оперы в советских условиях сийихаворной драмы современного поэта Samed Vurgun. (22)

XIX-й век приносит Азербайджану новые возможности. Завоеванием Россией Кавказа, север-

22. Во Азербайджане имеется известная популярная поговорка, свидетельствующая о глубокой популярности Вакифа; поговорка гласит: Нет оперы молла Реханового, т.е. не каждая опере своей молла Реханом.

ной Азербайджан, хоть и лишается политической самостоятельности, но это не мешает ему развиваться экономически и консолидироваться национально. Снабженными отдельными ханствами, разделившими страну на 9 самостоятельных управляемых политических единиц, с натуральной системой хозяйства, подающей также преграды культурно-экономического развития народа. Экономическая централизация, капиталистическое развитие способствующая рождению нового, торгово-промышленного класса с передовой интеллигенцией во главе. Азербайджанское общество приходит в контакт с европейскими идеями XVIII в. века, которые, хоть бы через кривое зеркало России, проникали на Кавказ. Старый уклад жизни подвергается строгой критике и идет ревизия существующего мировоззрения во всем.

В этих условиях в Азербайджане создается новая литература европейского образца. Кранным представителем этой школы является Мирза Фетели Аскандзадэ, в лице которого мы имеем родоначальника азербайджанской рационалистической литературы. Он является для современной и для классической — Гюльшад.

Талантливая величина этого новатора, первого драматурга на всей мусульманской Востоке, могла бы виднеться только теперь, в эти дни самых резких реформ и потрясений. Европейская критика называет его Мольером Востока, а русская — Гоголем Азербайджана.

Пьеса Мирзы Фетели написана на простом народном языке. Автор берет из своей жизни. Здесь описаны различные средние-

-ковую эпоху феодализма аббасидов, косность нравов, губительность предрассудков, схоластические суждения квази-ученых, ханжесство и мракобесие. Вся критика Мирзы направлена против феодальной идеологии XVIII века.

Произведения Мирзы по сей день не сходят с репертуара азербайджанской сцены. Мало того, они переведены на многие восточные языки, в том числе и на три шедых языка Европы.

Великий писатель и мыслитель Мирза Фейзи был передовым представителем своего времени; вполне обладал восточной ученостью и знал европейский мир идей и культурные стремления. Он получил основательные воспитание у лучших современников. Философ Mirza Schehi, живший в начале XIX века в Тегеране, идеологизировавший известным немецким поэтом Фридрихом Шлегелем - ом, является одним из его воспитателей. Мирза Шафи прославился своими либеральными и высокоморальными взглядами. «Когда персидский поэт Saedi, возводит в моральную долгу, целесообразность любви», тегеранский Мирза Шафи, отрицает любовь, именно, как «моральную долгу, при всех обстоятельствах и без какой оговорки» - говорит немецкий историк Исмаил - Мюллер.

Геник М. Шафи - М. Ф. Акундовале, не только в своих тесах на азербайджанском наречии, но и в многочисленных публицистических статьях, как на тюркском, так и на персидском языках встречается с безжалостной критикой лжи и лицемерия, в особенности, в религиозно-моральной жизни.

Мирза Фейзи одновременно является и поэ-

там, одинаково легко и талантливо писавшим как на персидском, так и на турецком языках.

Отметим также, что имя Мирза Фейзи связано не только с литературой и с театром, он упоминается на Музейном выставке Востока и как великий реформатор. Идеи изменения арабского алфавита принадлежат ему первоначально. Как известно, только недавно эти идеи осуществлены как в Азербайджане, так и в Турции, а также и в других турецких странах.

Талантливейшие последователи школы Мирза Фейзи с успехом развили начатое им дело: В театре, после него, драматургией Азербайджана считается Неджедбей Везирли. Мирза писал только комедии. Его же ученики попробовали также и драму. Известно его драматическое произведение «Трагедия Фехреддина» (Mazibet-i Fehredin) В этой драме, Неджедбей описывает трагедию познания европейскую цивилизацию азербайджанского интеллигентства, очутившегося в средневековых условиях и патриархальных условиях своей среды, с которой он вступает в критическое противоречие.

Но наиболее скелет плодами азербайджанской драмы даются нам творчеством Абдигалим бей Накверди. Драма «Разоренная семья» (Safet-i Saad-i Hak), написанная на безукоризненно литературном языке, является сильным, оригинальным и высоко моральным произведением. Кроме многочисленных бытовых пьес, у Абдуллах бей имеются также и исторические драмы, среди которых выделяется известная драма «Ада Мухаммед Зекки Наджар», где описывается борьба

Кавказа против персидского завоевания.

Кроме этих двух крупных представителей школы Мирза Фейзи мы имеем еще целую серию других драматургов, характеристика которых дана бы у нас много места. Отметим только одно, что первый период развития современной азербайджанской литературы, до 1905 года, крохотный под немыслимым влиянием школы Мирза Фейзи. Единственными стремлениями и течениями были беллетристика и журналистика. В это время, заключалось в том, что бы внушить народу необходимость приобщиться к прогрессивному и всеобщему общечеловеческой мысли.

Литература означенного периода, не в достаточной степени ясна, в смысле указания путей дальнейшего целая была сильно и ярка в смысле крайности существующего положения вещей. Дина картина в лице сатирического журнала "Molla Nasiraddin" и его талантливый редактор Djelil Mekhid-Kuluzade достигают своего апогея. Намучившаяся масса Мехид-Кулузаде - "Корреспондент" (Özgeç) является предврем азербайджанской буржуазной литературы; где автор, со свойственной ему резкостью, обличившая всю гниль средневекового невежества, ханства и косности; зло высмеивает шарлатанство высшего духовенства и разврата мусульман-шейхов, эксплуататорских паразитов и шайтанов, в интересах своих низменных страстей.

В этом периоде положено и начало азербайджанской журналистике. Еще в 1875 году, одним из идейных последователей М. Фейзи, Hasan Bey Melikzade Zerdaki, учреждается первая,

среди мусульман живущих в России, турецкая газета - "Екинджи" (Нахарь). Хотя эта первая азербайджанская газета, по цензурным делам, не могла долго существовать, однако, в интересах национально-освободительного движения она оставила неизгладимые следы. В ней сотрудничал уже упомянутый нами Мехмедович, а также известный поэт Сейид Ахмед Ширванли. Ширванли, хотя по форме придерживался еще классической школы Гюльстани, но по содержанию, несомненно, выносил новые прогрессивные идеи. Его завещание гласит, где он советует "учить наукам, ремеслу, научить труду и приводить к современности", как нельзя лучше, выражает идею редактора "Екинджи", который настойчиво советовал своим читателям не отставать от соседей и от культурных народов мира, если они не хотят быть битыми в борьбе за существование."

Революционный период 1905 года создает новые условия для Азербайджана. В этих условиях азербайджанская общественность пользуется новыми возможностями развития: Пользуется широкой свободой, достигнутой революцией, национально-общественные силы страны быстро развиваются. Прогрессивная часть буржуазии проявляет живой интерес к национально-культурно-общественным делам. Организуются прогрессивные и благотворительные общества, расширяющиеся на общественными фондами, состоящими, главным образом, из крупных помещиков, торгово-промышленного класса, во главе с известным бакинским благотворителем Наджи Зеин-Абдин Тагиров. В Баку, воздвигаются на средства частных лиц, воздвигаются общественные здания, как: Драматический театр Тагирова,

зданий Первой женской Мусульманской Семахари, (23) дворик Мусульманского Благотворительного Общества "Исмаиляе", (24) здания Мусульманской Мужской Тимнази "Саадет" (25) и ряд новых мечетей и богословских учреждений. Широкою деятельностью развивают Благотворительное Общество, Общество Распространения Братности и другие просветительские и драматические общества в Баку. На стипендиях, учрежденных как общественными организациями, так и частными лицами, отправляются молодые люди на высшие учебные заведения как России, так и Европы. Устраиваются общенациональные съезды, на которых обсуждались вопросы культуры, народного воспитания и национального единства. (26) Отмечается большая оживленность в области литературы, театра, музыки, народного искусства и народного образования. При этом движении уже с при-

23. Построенный на средства бакинского ^{фабриканта} ~~Бюро~~ Т. З. А. Мажиева, это красивое, мавританского стиля, здание, в последствии, служило зданием Парламента Азербайджанской Народной Республики.

24. Построенное на средства бакинского нефтепромышленника Ага Муса Мажиева, в память ^{своего} покойного сына - Ага Исмаиля, это, ~~великолепное~~ величественное здание, в последствии, служило местом для всех научных общенациональных организаций, во главе с Азерб. Национальными Комитетами. В актовом зале "Исмаиляе" проходили все районные и общенациональные съезды.

25. Построен по инициативе ~~частного~~ Просветительского Общества "Саадет", на средства бакинского купечества.

26. В одно из этих созидательных представлений религиозных толков Шайхизма и суфийства, в торжественной форме, сентантовский ачхогонизм объявлен менсидризмом.

обретает конкретно практическое содержание: гущебущее политическое пробуждение нации; появившейся различные политические группировки и некоторая надполно-кооперативная жизнь. Основанные в 1905м году ежедневные общенационально-политические газеты "Негат", "Трешад" и другие газеты в большой степени знаменосцами новой эпохи. (22) Выдающимся публицистом эпохи является Ahmed Bey

Среди талантов тех годов и тех лет Басе-тай звезда народного любимца, сатирика Сабара, выступавшего над псевдонимом "Нор-Нор" (вместе) в упоминаемой выше журнале "Малла Магсудий". Сабар Сборник сочинений поэта, под названием "Нор-Норнаме", в конце становится настольной книгой каждого азербайджанца. Его читают не только в городах - в зашайоных домах буржуазия, в семьях мелких торговцев и ремесленников, в рабочих жилищах, но и в деревнях, в отдаленных оаи культурной жизни, через местные книжкины. После Фюзуня, Сабар становится вторым всемирным поэтом Азербайджана.

Сабаровская сатира, простая по форме, черная по стилю и глубоко-железная по содержанию, безмядно высмеивает все недоразумения современности. Никакой пережиток оикадыных в истории предрассудков отношений, не жила когда выступит наступательными силами молодого, прогрессивного Азербайджана не употребляя ои убийственной ударов его сарказма. Он смеется, но сквозь его насмешек прорываюи зовуюи горькие слезы люд-

22. Редактором "Негат" а был Дамодий Нейсунзаде; - "Трешад" а - Ahmed bey Рдагер.

злого свой народ поэта-патриота.

Наравне с Сабирам, выступает на арену таланты левой творец "Firdovsi ilhamat" (Файльдох-новений) Мехмед Хадди Ширвани. Его беззаветная преданность абсолютной свободе, драматическая вера в самодовлеющее значение ее во всех областях моральной, социальной и политической жизни человечества служила для него непреодолимым вдохновением. Он протестовал против религиозных условий, стесняющих творческую мысль человека, требуя абсолютной свободы разума от оков веры и схоластики. Всей силой своего таланта он волею боролся против порабощения мусульман на Востоке. Мусульманско-азиатским мучением, без гарма, служило для него символом освобождения всего Востока. "Без свободы и равноправия наших матерей и сестер, ма-народ пораженный" - говорил он.

Вместе с Мехмедом Хадди, в кругу солидного обществено-литературного органа "Fezilat" - издаваемого под редакцией Али-бей Нисвангана, в Баку, группируются и другие поэты. К этому сказанию, в этом журнале мастеровитым пером самого редактора печатается "Faust" Гёте в стихотворном переводе с немецкого оригинала.

В этот же период времени (1905-1912) азербайджанские театральные искусства отмогает большие достижения. Азербайджанский репертуар обогащается новыми, как бытовыми, так и патристическими произведениями. Переводятся избранные сочинения европейских классицистов, образующие драматические труппы с выдающимися артистами, прогрессивными.

Вместим пунктом развития азербайджанской сцены отменяется отменяется похвалением на своей первой азербайджанской опере. Народному учителю Узеюсу Бей Наджібеули, в 1905м году, удается переложить на музыку безмерную поэму Дюзули - «Дейла и Меджид» «Дейла и Меджид» и инсценировать ее. Поощрением не бывали успехом опера, автор берет за дальнейшую работу; похвалением целый ряд музыкальных произведений, как самого Узеира, так и других авторов. На долю оперетты «Арсекин-ма-авел», того же автора, выпадает небывалый успех. Оперетта, в крайнее время, переводится на все кавказские языки. Она имеет одинаковый успех на сценах Баку, Тифлиса и Эривани. С большим успехом повторяется также и на сценах больших турецких городов. Она шла на персидском языке и в Тегеране; имеет успех на некоторых балканских сценах.

Секрет такого головокружительного успеха оперетты заключается в том, что в ней собраны народные мотивы Азербайджана, Конья и для всего Ближнего Востока.

Идейно-литературная деятельность этого времени, до 1918г год, несет в себе глубокий отпечаток гражданско-освободительных движений эпохи, выразившихся в конституционно-либеральных революциях в России и в соседних братских странах - Турция и Персия.

Баканская поэзия, в начале, нападая на идиллические религиозно-политические идеи, развивается, все больше, переходит к национально-культурным мотивам. Идея торжества и национального самосознания охватывает все слои насе-

ленки. Начало Балканской войны, явно тенденциозная политика русского правительства и коммунистическое маскированное русское общество не скрывающего свою вражду и злобу против не только Турции, как осударства, но и к все-му турецкому, вызываясь взрыв национальнзго чувства и политического негодования в всем Азербайджане. Одновременно анзекующая дей-ствиями войска царской армии, оккупировавшая северные, революционные провинции Тарки, подавляющей всестания патриотов в Табризе, и абсурдизирующей артиллерийским огнем мусульманскую святыню в Мешехе еще больше падением общественной ^{мименсе} ~~настроения~~. Возбужденные доходя до того, что одни из сатириков, Мизниб, не стесняясь написали едкую сатиру по адресу "Иванова" (Уевлов-Дван) - символического илз Рев-сии - землетрясения тюрко-мусульманский мир, приравняв ему Божией карой и безразмерным паде-нием, за что и был выслан в Сибирь; отсюда он вернувшись только после полного оправдания сво-его пророчества, т.е. после падения царизма. (28)

В таком возбужденном состоянии Азербайджан входил в эпоху мировой войны. Война еще больше способствовала этому возбуждению. Основанная в 1915 г. году, в городе Баку, ежедневная газета "Аткенк-Сöz" (Вечное Слово) (29) первая

28. Сатира Мизниб'а была написана по повелению Баки-Бардирева мусульманской святыни в Мешехе.

29. Основатель и редактор-издателем этой газеты был автор этой книги - М. Э. Резулзаде.

(Замечание Издательства.)

берет на себя смелость заменить термин "русские мусульман" именем тюркск., ~~ведь~~ вводя в не легкую борьбу и перебранку с военной цензурой, настойчиво вычеркивающей слово "тюркск" в применении к кавказским или азербайджанским мусульманам.

В это же время два выдающихся поэта - Вязица и Джамал, воодушевленные идеей национально-идеологического пробуждения, начинают воспевать идеал тюркского маршала. (30) В передаваемой статье, первого номера, газет "Азат-Соз", в напечатанных строках, излагает надежды, возложенные на результаты мировой войны.

"Никогда из победивших сторон - никогда газет - в целях обезличения волевого мира не в состоянии будут игнорировать силу национального идеала, господствующего над совестью современного мира. Это положение не подлежит сомнению и многими европейскими мыслителями, публично высказывающими свои соображения по поводу возможной ликвидации кровавой бойни. Согласно мнению маршала, как и в политическом, мирный договор, не учитывающий в своем заключении основные принципы общезвестных прав национальностей, не в состоянии быть признан таковым или менее продолжительным мир."

"Тогда останется лишь один народ с непоколебимыми правами - продолжат газет - Европа будет"

30. Первая баллада поэта Н. Вязица о жизни легендарного шейха Самана, одинаково гийского как мусульманам, так и христианам/католам, впервые появилась на страницах газ. "Азат-Соз".

лишена подлинного, долговетного мира и междуна-
родного равновесия; и государство, допуская-
ющее неравенство среди своих граждан, ли-
шившаяся действительной опоры, не в состоянии
ни будучи организовать свою жизнь на началах,
способных к развинутию и прогрессу."

"Одним словом" — закончил в этой газете — толь-
ко те народы приобретут значение и вес в между-
народных отношениях, которые сумели органи-
зоваться вокруг определенного, ясно выражен-
ного идеала, охватывающего большинство граж-
дан его образующих. Таковые народы, одновре-
менно, окажутся и большим влиянием на внут-
реннюю политику государства. Ввиду этого,
отдельные народы, если хотят своей нации,
применения познать себя, с'организуют свои
силы вокруг определенных идей, служащих вели-
кому идеалу, и имеют свою своеобразную путевод-
ную звезду. Ибо новая жизнь не ставится единич-
но с народами, но целыми нациями воодушевившейся
единицы, создаваемой духом, охватывающей
их на великие подвиги, во имя общенациональ-
ных целей. Народы, лишённые этого порыва, не
в состоянии выстоять потому что ни было уво-
женное ни к себе, ни к своим гражданам!".

Эту мысль мы находим и в гражданской
позы в Кремле. Н. Джамал в знаменитом обраче-
нии к согражданам, зовёт их к объединению вокруг
светлого идеала, ибо только это в состоянии обер-
нуться для народа своей лучшей и действительной жизнью!"

Тот же Т. Тахир, ставя голову над с' говорит
о независимости нации, как о сокровенном идеале!

~~В начале советской, азербайджанской аб-~~

В этом морально-умственной состоянии азербайджанская общественность встретилась в исторический момент ликвидации мировой войны, который привел к краху распада Российской Империи и образованию Азербайджанской Национальной Республики.

Национально-политическое возрождение.

Для полноты нашего обзора, в нескольких строках, охарактеризуем исторический процесс национально-политического возрождения Азербайджана:

Завоеванный Россией силой оружия, только оружием, Азербайджан, никогда, духовно, не примирился с русской государственностью, традиция которой зиждилась на борьбе с тюрко-мусульманским миром.

В борьбе с российским колоссом, азербайджанский народ, истинно, чувствовал себя частью угнетаемого Россией большого обще-мусульманского и тюркского мира. Это сознание, как не трудно увидеть, морально поддерживало его, благодаря тему политическим концепциям, сперва - панисламизма, позднее - пантюркизма находили в Азербайджане более или менее адекватные. Но бытовые условия Азербайджана, как Кавказской страны, исторически восточного в рами общероссийского развития, повлияли на ход политический мысли страны. С праинновационной европейской идеей в широких слоях населения и вельможам развитию политическая догма во всем мусульманском мире вообще, романтические идеалы панисламизма и пантюркизма - к слову сказать - никогда не превращаясь конкретные практические органы, усугубляя свое истинно реальными требованиями к Азербайджанским и общекавказ-

казокки и интересов. На этой почве рождается азербайджанский политический рационализм, способствующий оформлению национально-демократического движения в европейском смысле.

До 1905 года, в Азербайджане существовала безжалостная царская цензура. Только после революции, как было возможно, начинается новая эра. Появляются еженедельная газета, книгопечатание; Просветительские и экономические общества; наконец, политические организации и партии. Общественное движение принимает явно национальный характер; добиваются как общегосударственных реформ, так и национально-культурных прав для всех мусульман в России.

Как бы ни было, азербайджанская общественность, политически, не могла находиться вне влияния общероссийских имперских течений. Во всяком случае она должна была выработать свое отношение к ним. В то время, когда старшее поколение шло с русским либерализмом, молодое — предпочитало сотрудничать с русским радикализмом и революционной партией.

Представители азербайджанской общественности, в общем перестают руководить роль. Два иерархических органа имеют большое значение в политической жизни российских мусульман: Нижегородский съезд 1905го года и Московский — 1914го года. На этих двух съездах формулировались политические требования мусульман. Нижегородский съезд, созванный под руководством сотрудничества с русским либерализмом, охранялся только требованиями национально-культурного и гражданско-

правового характера. Московский же съезд уже до-
галея расчленения России на автономные национально-
территориальные единицы. В аборн этих съездах политич.
ческиими выродителями мслаина) ^{большинства} мусульман были
азербайджанцы: В нитсторадском съезде - член Первой
Государственной Думы и Закавказских мусульман
- Ali Mardan bey Topcschibaschi, на Московском -
Mehmed Emin Resulzade - лидер Азербайджанской
Национальной Партии «Мусават». Большинство на
первом съезде было у либералов; они были тогда в
перевесе также и в самом Азербайджане. На вто-
ром же - место либералов, по характеру своих по-
литических настрояний, занимали сторонники ко-
опации с н. н. Российской Революционной демокра-
тией. Однако они сгущались в меньшинстве и их
предложения об унитарной демократической Рос-
сии не имели успеха. Трагедия большинства съез-
да шло за национальностями, преимущественно полити-
ческого абсолютизма для всех национальностей населя-
ющих России народов.

Азербайджанский национализм, представле-
ный так сильно в московском съезде, сосредоточил-
ся в Партии «Мусават», которая еще на съезде Кав-
казских мусульман в Баку, в апреле 1917го года,
декларировала требования о самоуправлении, как
для Азербайджана, так и для других народов тюркской
расы, находящихся в России. Делители «Мусават»
комплексовались из среды представителей того мо-
лодого поколения, которое во время революции
1905го года, в крайнюю степень сформированное, сим-
патизировало революционному краху российской аб-
солютности. Революционный российский социализм
казался им, если не надеждой, во всяком случае, воле

надлюдным союзником в борьбе с царизмом. Не навидя царскую Россию, как представительницу захвата и насилия, они предпочитали тактику крайних партий, не разбирались в среднйвах тактике умеренных, берегущих общенациональный интерес единой неделимой России".

«Мусаватизм», как выражение национальной идеологии содержит в себе: а) модернизацию идейных начал традиций как исламизма, так и тюркизма, б) осязаемую социальную программу в интересах установления общенациональной справедливости и союда между Азербайджаном и всего Кавказа с Россией, с целью гарантирования им самостоятельную политическую жизнь - в очень скором времени - получила большую всепартийную популярность. В выборах в Российские Государственные Собрания, в Закавказский Сейм и в Азербайджанский Парламент и даже в Совет Бакинских Рабочих Деputатов, партия «Мусават» с блокирующей с ней группой всегда располагала значительным большинством выборных голосов. Таким образом, «мусаватизм» становится синонимом азербайджанского национализма. (31)

Пропагандированная национально-возрожденческой литературой, ^{защитная} общенациональная ориентация и различия ^{партий, Мусават} и направлений, наконец, изложена в конкурентную, политическую формулу - ~~мусаватизм~~ как идея самоопределения азербайджанского народа, стала общенациональным лозунгом и, актом Азербайджанского Национального Собрания, от 28го мая 1918го года, превратилась в жизнь.

Дальнейший процесс исторического развития Азербайджана протекает в многогранной борьбе на-

родных масс за осуществление идеала Движения!
 В последующей главе, мы стараемся представить типично характер координальных граней Движения баракки, илюстрируемых фрагментами из подопунационной ~~Светской~~ жизни Советского Азербайджана.

---

31. Кроме партии "Мусават", азербайджанская общест-
 венность, правда, видела из себя также и другие
 малоизвестные течения, и. н. Ийтикадкешав справа,
 и разные оттенки социализма слева. В то время,
 как первые координировались идеологией революционно
 - ~~муслиманской~~ ^{муслиманской},
~~и интернациональной~~ интернационализма, вто-
 рые придерживались социально-классового ин-
 тернационализма. Но оба эти течения, не выдер-
 жав никакой истории, исчезли из арены борьбы;
 на поле борьбы осталась только национальная
 партия "Мусават", с которой, собственно, все
 время и не велась борьба. ^{ласть} ~~Светская~~ ^{Светская} аккупационная власть.

—————